

Мундарижа

Божхона иши

Шоҳиста МУРАТОВА.
Товарларни таснифлашда идентификациялаш жараёнини
такомиллаштириш

Сугурта иши

Акрам ЯДГАРОВ.
Аграр соҳани илмий асосда интенсив ривожланишида
сугуртавий ҳимоялаш орқали деҳқон ва
фермерлар даромадини ошириш

Яшил иқтисодиёт

Салима ХАШИМОВА.
“Яшил иқтисодиёт” га ўтиш тараққиёт гарови

Хизматлар соҳаси

Жасурбек МАХМУДОВ.
Хизмат кўрсатиш корхоналарида молиявий натижалар
ҳисобини юритиш масалалари

Корпоратив бошқарув

Саодат ИБРАГИМОВА.
Самарали корпоратив бошқарув моделлари асосидаги
механизмларнинг қийёсий хусусиятлари

Давлат-хусусий шерикчилик

Гулнарахан УТЕМУРАТОВА.
Хизмат кўрсатиш соҳасида давлат-хусусий шерикчилиги
ривожланишининг асосий йўналишлари

Кичик бизнес

Наргиза ИМИНОВА.
Рақамли иқтисодиёт шароитида кичик бизнес ва
тадбиркорликни ривожлантириш масалалари

Инвестицион жозибadorлик

Ирода БАКИЕВА.
Ҳудудларнинг инвестицион жозибadorлигини
ошириш масалалари

Туризм

Уктам ЖИЯНОВ.
Туризм фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий
самарadorлигини ўрганишга ёндашувлар

Банк капитали

Аҳмаджон ЭРГАШЕВ.
Тижорат банклари капиталини баҳолашнинг ҳуқуқий
асослари ва хориж тажрибаси

Иқтисодий хавфсизлик

Эшмурод РАХИМОВ, Шамсиддин АЛЛАЯРОВ.
Ҳудудлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда солиқ
салоҳиятининг аҳамияти

Кун мавзуси

Фируза АЧИЛОВА.
Коммунал хизмат кўрсатишда рақамли таҳлил жараёнлари

Хориж тажрибаси

Аброр МИРЗИЁЕВ, Шамсиддин АЛЛАЯРОВ.
Тижорат банклари молиявий хавфсизлигини таъминлашнинг
хориж тажрибалари

Саноат

Отабек БЕГМУЛЛАЕВ.
Саноат корхоналарини ривожлантириш стратегиясини
шакллантириш уларни бозор шароитларига
мослаштиришга ёндашув сифатида

Солиқлар

Эшмурод РАХИМОВ.
Ҳудудлар бюджетини шакллантиришда солиқларнинг ўрни
ва ҳудуд солиқ салоҳияти таҳлили

Банк иши

Аброр МИРЗИЁЕВ.
Тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигини
таъминлаш масалалари

Инновацион стратегия

Назокат ХАЖИЕВА.
Телекоммуникация соҳасидаги корхоналарни инновацион
ривожлантириш стратегиясида кластерли ёндашув

Истиқбол

Хусанбой МУСАЕВ.
Ўзбекистонда туристик кластерларни
ривожлантириш истиқболлари

Назария

Мираббос МАҲМУДОВ.
Саноат кластерларини ташкил этишнинг назарий жиҳатлари

Самарadorлик

Шахриёр ХОЛБАЕВ.
Туризм соҳасида иқтисодий салоҳиятдан фойдаланишда
синергетик таъсирни баҳолашнинг иқтисодий
самарadorлик кўрсаткичи

Рақамли иқтисодиёт

Маъсуда РАХМАТОВА.
Нефть-газ саноати корхоналари фаолиятини рақамли
технологиялар асосида такомиллаштиришнинг
хориж тажрибаси

Маркетинг

Зарнигор ИЛҲАМОВА.
Минтақа туризмни ривожлантиришда рақамли
маркетингнинг аҳамияти

Инсон капитали

Бурҳон БОЛТАЕВ.
Инновацион ривожланиш шароитида инсон капиталини
бошқариш стратегиясини ишлаб чиқишнинг
асосий йўналишлари

Таҳлил

Темур РАХМАТОВ.
Молиявий глобализация шароитида Ўзбекистон тижорат
банклари анъанавий операцияларининг ҳозирги ҳолати

Ниғоҳ

Сардор АХМЕДЖАНОВ.
Валюта бозорида валюта курси динамикасига таъсир этувчи
фундаментал ва техник омиллар

Долзарб мавзу

Шаҳло МУСУЛМОНОВА.
Ўзбекистон Республикасида камбағалликни бартараф этишнинг
ўзига хос хусусиятлари

Олий таълим

Шерзод КУЛДАШЕВ.
Олий таълим муассасаларининг инновацион ривожланиш
механизмини такомиллаштириш

Инновацион бошқариш

Маъсуда МЎМИНОВА.
Тижорат банкларининг актив ва пасив операцияларини
инновацион бошқариш усуллари

Содержание

Страхование

Мехрож ХАМРАЕВ.
Совершенствование страхования в условиях повышения
социальной значимости риска

Зеленая экономика

Алина АВДЖИ.
«Зелёные» облигации и перспективы их развития
в Узбекистане

Innovation and investment

Zumrat GAIBNAZAROVA, Bobir FARKHODOV.
Trends and priorities for innovation and investment
activities in industrial enterprises

ТАҲРИР КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ТАҲРИР КЕНГАШИ РАИСИ | ПРЕДСЕДАТЕЛЬ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Қаландар АБДУРАҲМОНОВ

ЎзР ФА академиги, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор
академик АН РУз., доктор экономических наук, профессор

ТАҲРИР КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ | ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Z. Kliment LAZARASHVILI (Климент ЛАЗАРАШВИЛИ), MBA, JD, PhD.

Georgian international University президенти (АҚШ)

Президент Georgian international University (США)

Gerhard FELDMAYER (Герхард ФЕЛДМАЙЕР)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Германия)

доктор экономических наук, профессор (Германия)

Masato HIWATARI (Масато ХИВАТАРИ)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Япония)

доктор экономических наук, профессор (Япония)

Sung Dong KI (Сунг Донг КИ)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Корея Республикаси)

доктор экономических наук, профессор (Республика Корея)

Нагмет АИМБЕТОВ

ЎзР ФА академиги, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

академик АН РУз., доктор экономических наук, профессор

Юрий ОДЕГОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Россия)

доктор экономических наук, профессор (Россия)

Фармонкул ЭГАМБЕРДИЕВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Игорь БУТИКОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Мухиддин КАЛОНОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Абдурашид ҚОДИРОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Адҳам БЕКМУРОДОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Мухиддин ПЎЛАТОВ

иқтисодиёт фанлари доктори

доктор экономических наук

Дурбек АХМЕДОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Бахтиёр ИСЛОМОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Баҳодир УМУРЗАКОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Товарларни таснифлашда идентификациялаш жараёнини такомиллаштириш Совершенствование процесса идентификации при классификации товаров Improving the identification process in the classification of goods

Шоҳиста МУРАТОВА,
Божхона институти профессори,
иқтисодиёт фанлари доктори.

Аннотация

Мақолада келтирилган далиллар товарларни божхона мақсадларида идентификациялаш билан, уларнинг истеъмол хусусиятлари билан чамбарчас bogliq бўлган назарий масалаларни ўрганишнинг етишмаслигидан далолат беради. Ушбу мақолада декларацияланган товар кодлари бўйича божхона назоратининг самарадорлигини ошириш усуллари баён қилинган.

В статье приводятся аргументы, свидетельствующие о недостаточной разработанности теоретических вопросов идентификации товаров в таможенных целях, тесно связанных с их потребительскими свойствами. Идет речь о путях повышения эффективности и качества таможенного контроля правильности заявленного декларантом кода товара.

The arguments exposed in the article indicate a lack of examination of theoretical issues concerning identification of goods for the customs purposes, which are closely related to their consumer attributes. The ways of improving efficiency and effectiveness of the customs control on product codes declared by declarants are described in the article.

Кириш. Узоқ вақт давомида “божхона мақсадлари учун товарларни идентификация қилиш” тушунчаси тадқиқотчилар ва барча манфаатдор томонлар (экспертлар, ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари, божхона ходимлари ва бошқалар) ўртасида ноаниқ изоҳланиб келинган. Бунинг сабаби, амалдаги қонунчиликда ушбу таъриф божхона мақсадлари учун товарларни идентификациялашнинг моҳиятини очиб бермаслиги билан изоҳланади. Божхона иттифоқининг Божхона кодексига биноан идентификация деганда, муҳрлар, штамплар, рақамли, ҳарфли ва бошқа белгиларни, идентификациялаш белгиларини, штампларни ёпиштириш, намуналар ва намуналарни олиш,

товарлар ҳамда транспорт воситаларини тавсифлаш, расм чизиш, ишлаб чиқариш орқали амалга ошириладиган божхона назорати шакли тушунилади [1]. Шубҳасиз, маҳсулотни идентификация қилиш мавжуд белгиларнинг мос келиши асосида унинг истеъмол хусусиятларини (мақсад, ишлаб чиқариш материали, келиб чиқиши табиати ва бошқалар) белгилашдир. Ташилаётган товарларнинг унга тақдим этилган ҳужжатларга мувофиқлигини аниқлаш зарурати шундан далолат берадики, “божхона мақсадлари учун товарларни идентификациялаш” деганда “товарларнинг маълум бир хил гуруҳга кириши учун товарларнинг индивидуал хусусиятларини аниқлаш” тушунилиши

Калит сўзлар: классификация, идентификация, божхона иши, божхона юк декларацияси, истеъмол хусусиятлар, ташқи савдо учун товар номенклатурасининг коди, товарлар, божхона назорати, интеграциялашув, диверсификация.

лозим. Идентификациялаш Ташқи иқтисодий фаолият товар номенклатураси (кейинги ўринларда – ТИФ ТН)га мувофиқ товарларни таснифлаш тўғрисида қарор қабул қилишдан олдин амалга оширилади ва деярли барча божхона операциялари учун зарурдир, шу жумладан, солиқ, техник тартибга солиш, статистика ва бошқалар.

Мазкур мақоланинг илмий ва амалий жиҳати шундаки, мавзу иқтисодий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлиб, республикага импорт қилинаётган товарлардан белгиланган божхона божларини тўғри ундирилиши уларнинг ТИФ ТН бўйича код рақамларини тўғри белгиланишига бевосита боғлиқ бўлиб, ушбу ҳолатда бу борада товарларнинг истеъмол хусусиятларини ўрганиш талаб этилади. Товарларнинг истеъмол қийматини ўрганиш асосида уларни идентификация қилиш ва таснифлаш божхона экспертизасининг муҳим вазифаларидан биридир.

Товар ҳақидаги маълумотлар воситасида товарларни идентификациялашнинг моҳияти товарнинг тавсифига кўра уни асосий хусусиятларини аниқлаш. Бундай воситаларга қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

Намуналар – товарга оид ҳақиқий маълумотларни сақловчи таққослаш эталони.

Ҳуқуқий ҳужжатлар – товарга тегишли регламентлар, йўриқномалар, таснифлагичлар, тартиб ва қоидалар йиғиндиси.

Техник ҳужжатлар – стандартлар, юк-кузатув ҳужжатлари, мувофиқлик ва сифат сертификатлари, экспорт шартномалари, ҳисоб-фактура варақалари.

Босма нашрлар – фирма каталоглари, реклама брошюралари, маълумотномалар, махсус журналлар ва бошқалар.

Интернет ресурслари – ишлаб чиқарувчининг расмий сайти орқали товар тўғрисидаги маълумотларни олиш.

Идентификациялаш жараёнида ахборот воситаларидан фойдаланишда энг муҳими – бу келтирилган маълумотларнинг ҳақиқийлиги ва ишончлилигидир.

Адабиётлар шарҳи. Тадқиқот бўйича баъзи илмий тадқиқотлар мавжуд бўлсада, иқтисодиёт назариясида акс эттирилган товарларнинг истеъмол қийматининг моҳияти меҳнат қиймати, маржинализм назариясини ишлаб чиққан неоклассиклар асарларида бу категорияларнинг моҳиятини тушунишдаги қарама-қаршиликлар ҳозирги кунгача сақланиб келмоқда. Товарларни ТИФ ТНга мувофиқ таснифлаш бўйича қарорлар қабул қилиш жараёнида божхона мақсадла-

ри учун идентификациялаш муаммолари илмий адабиётларда кам ёритилган.

Махсус билимларнинг бир кўриниши сифатида божхона мақсадларида идентификацион экспертиза хусусиятларининг ўзига хос жиҳатларини кўриб чиқишда Россиялик олимлар П.А. Красовский, Б.К. Казуров, А.В. Нестеров, В.А. Прорвич [2, 3, 4, 5] ва бошқаларнинг тадқиқот ишлари ўрганиб чиқилди.

Тадқиқотимиз объекти бўлган ТИФ ТН бўйича товарларни идентификациялаш ва таснифлаш методологияси хорижлик олимлар Juozas Ruzevicius ҳамда Harald Jatzke тадқиқот ишларида [6, 7] ҳам қисман ишлаб чиқилган.

Е.И. Андреева фикрича [8], божхона назорати давомида товарларни идентификациялаш божхона юк декларациясида ҳамда товар кузатув ҳужжатларида келтирилган маълумотларнинг ушбу товарнинг ТИФ ТНдаги товар позицияси ва подсубпозициясидаги матнларига мувофиқ товарни бошқасига алмаштириш ҳолатларини истисно қилишдир, деб қаралади.

Юқорида қайд этилган тадқиқотлар таҳлили товарларни божхона мақсадларида таснифлаш учун идентификация қилиш механизмининг танлашда ягона илмий асосланган ёндашувнинг мавжуд эмаслигини кўрсатди. Товарларни истеъмол қиймати моҳиятини таҳлил қилишга асосланган ва унинг ТИФ ТНнинг тузилмасида тутган ўрнини аниқлашга қаратилган идентификациялаш ёндашувини қўллаш масалалари етарлича тадқиқ этилмаган.

Бугунги кунда товарларни идентификациялаш ва таснифлашда амалиётда қўлланилаётган методологиянинг таҳлили шунини кўрсатдики, бу жараёнлар механизмнинг бир текис ишлаши учун алоҳида элементлар етарли эмас.

Таҳлил ва натижалар. Божхона назоратида ТИФ ТН коди ишончлилигининг божхона назоратидаги муаммолари божхона органининг мансабдор шахси томонидан божхона юк декларациясининг 33-графасида кўрсатилган ТИФ ТН коди товар маркировкаси билан декларациянинг 31-графасида (товарнинг тавсифи) кўрсатилган маълумотларнинг ўзаро мувофиқлигини ўрнатиш босқичида юзага келади. Ушбу операцияни бажариш ТИФ ТН тузилмасидаги товар учун мос жойни аниқлаётганда қўллаш зарурати билан боғлиқ. Товарнинг идентификациялаш хусусиятлари (масалан, таркиби ва истеъмол хусусиятлари) номаълум бўлган ҳолларда талқин этишнинг асосий қоидаларини қўллаш таснифлаш муаммосини ҳал қилмайди. Махсулот тўғрисида маълумотларнинг етарли эмасли-

ги, ноқонуний фойдаланиш ёки аксинча, бирон-бир атрибутни эътибордан четда қолдириш (масалан, ишлаб чиқариш материаллари, мақсади, қайта ишлаш даражаси ва бошқалар) кўпинча ТИФ ТН бўйича товарларнинг нотўғри таснифи учун шароит яратади. Муаммо шундаки, янги хусусиятларга эга товарлар ҳажмининг кўпайиши ва уларни аниқлаш учун услубий асосларнинг такомиллашмаганлиги ташқи иқтисодий фаолият қатнашчиси томонидан таснифлаш ва божхона органларининг мансабдор шахслари томонидан божхона назоратини амалга оширишда қарор қабул қилиш жараёнини сезиларли даражада мураккаблаштирмоқда. Идентификациялаш зарурати божхона назорати доирасида ҳам, ундан ташқарида ҳам пайдо бўлиши мумкин, яъни, божхона органига товар декларациясини топширишдан олдин. Иккинчи ҳолда, товарларни ўрганиш декларантнинг ташаббуси билан, божхона экспертизасини ўтказишда эмас, балки бошқа (нодавлат) эксперт ташкилотларида амалга оширилади. Уларнинг мақсади товарларни таснифлаш тўғрисида қарор қабул қилиш учун зарур бўлган товарларни ТИФ ТНда аниқ таснифлаш гуруҳига тегишли эканлигини кўрсатадиган белгиларни аниқлашдир. Божхона назорати доирасида, агар маҳсулот нотўғри таснифланган деб тахмин қилиш учун асос мавжуд бўлса ва унинг таркиби ҳамда хусусиятлари тўғрисида маълумотлар бўлмаса, экспертиза Божхона кодексига мувофиқ равишда товарларни идентификациялаш ва таснифлаш муаммоларини ҳал қилишнинг ягона усули ҳисобланади. Экспертиза божхона мақсадлари учун тайинланганда, эксперт аниқ саволларни қўяди. Уларга берилган жавоблар божхона ходимига ТИФ ТН кодини тасдиқлаш ёки унга ўзгартириш киритиш тўғрисида қарор қабул қилишга ёрдам бериши керак. Бундан ташқари, товарларнинг алоҳида аниқланган моддий хусусиятлари ҳали ҳам унинг ТИФ ТНда ўрнини кўрсатмайди. Бунинг учун унинг фойдаси ва ҳар қандай аниқ эҳтиёжни қондириш қобилиятини белгиловчи унинг таркиби ва намоён бўладиган хусусиятлар ўртасидаги алоқани ўрнатиш керак. Таъкидлаш жоизки, ТИФ ТНда товарларнинг жойлашиш хусусиятларини (товаршунослик ва бошқа амалий фанларни ташкил этадиган) ижтимоий муносабатлар тизими билан боғлаш позициясидан товарларни жойлашиш кесимини аниқлаш янги ва деярли ўрганилмаган илм-фандаги йўналишдир. Халқаро бозорда янги истеъмол хусусиятли ва моддий таркиби билан ажралиб турадиган маҳсулотлар, тубдан янги маҳсулотлар пайдо бўлмоқда ёки алақачон маълум бўлган. Халқаро

алмашинув кенг харидорлик хусусиятларига эга бўлган товарлар ҳажмида маълум тартибни талаб қилади. Ҳозирги вақтда мамлакатларнинг халқаро савдосида бунга барча ривожланган мамлакатларнинг божхона тарифлари остига олинган Товарларни тавсифлаш ва кодлаштиришнинг уйғунлаштирилган тизимига бирлашиш орқали барча товарларни олиб кириш орқали эришилади. Ундан ташқари талқин этишнинг асосий қоидаларининг тўлиқ ва аниқ тушунилиши ҳам товарларни идентификация қилишда ёрдам беради [9]. Талқин этишнинг асосий қоидалари 1-қоидасининг тўғри тушунилиши божхона мақсадлари учун товарларни идентификациялашнинг зарурий тартиби сифатида, товарларни божхона мақсадлари учун тўғри таснифлаш мониторингининг энг биринчи ва асосий босқичида тасниф хатоларидан қочишимизга имкон беради. Масалан, декларант томонидан эълон қилинган сариеғнинг тўғри таснифини текшириш учун (таркибидаги ёғ миқдори – 60 фоиз, маргарин – 20 фоиз, сув – 20 фоиз) асосий хусусиятларнинг комбинациясини аниқлаш керак. Бу ҳолда асосий хусусиятлар сут ёғи, сув ва бошқа ёғларнинг (ўсимлик ёки ҳайвонот манбалари) мавжудлиги. Ушбу хусусиятларга қараб мазкур товар турли хил товар бўлимида ва ТИФ ТН гуруҳларида таснифланиши мумкин. Берилган сариеғнинг мақсади ва таркиби маълум, шунинг учун биринчи асосий талқин қоидасини босқичларда қўллаш керак. Барча саволларга жавоб бергандан ва бўлимлар ҳамда гуруҳларнинг номлари кўрсатилган ТИФ ТН таркибидаги жадвални ўрганиб чиққандан сўнг, таснифланган товар бир позицияга ёки бошқасига боғлиқ бўлиши мумкин бўлган барча бўлимлар ва гуруҳларнинг рақамлари ёзилади: I бўлим, 04 гуруҳ; III бўлим, 15 гуруҳ; IV бўлим, 21 гуруҳ каби шу тарзда олинган.

Дастлаб, бўлимлар (I, III, IV) ва гуруҳлар (04, 15, 21) учун матнлар кўриб чиқилади. Агар уларга матнларда кўрсатилган истеъмол хусусиятларига эга идентификацияланадиган маҳсулот чиқариб ташланмаса, танланган гуруҳларнинг маҳсулот позициялари кўриб чиқилади. Ягона товар позициясини танлаш фақат қулайлик учун кўрилган бўлимлар ва гуруҳларнинг “кесимини” кўришдан фарқли ўлароқ, ҳуқуқий жиҳатдан муҳим ҳаракатдир. Кўриб чиқилган мисолда 04 ва 15 гуруҳлар учун эслатмаларни ўрганаётганда, истиснолар мавжуд (сут таркибидаги ёғ учун), 04 гуруҳида бу 80 фоиздан кўп бўлиши керак, 15 гуруҳида 15 фоиздан ошмаслиги керак. Шундай қилиб, фақат 2106 товар позицияси қолади, уларда 2106 сарлавҳаси мавжуд

– “бошқа жойларда кўрсатилмаган ёки қўшилмаган озиқ-овқат маҳсулотлари”. Сўнгра талқин этишнинг б-қоидасидан фойдаланиб, ТИФ ТН 2106 90 980 4 – “истеъмол қилиш учун яроқли ҳайвонот ёки ўсимлик ёғлари аралашмаси”га мувофиқ маҳсулотнинг ўн рақамли тўлиқ коди аниқланади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида жадал интеграциялашув жараёни амалга ошадиган бир пайтда турли, янги турдаги товар ва транспорт воситаларининг божхона чегарасидан олиб ўтилиши тез суръатларда ошиб бормоқда. Бу борада товарларнинг таркиби, вазифаси, хусусияти ва ишлатилишига кўра янги турдаги интеллектуал мулк объектларининг юртимиз бозорларидан жой олаётганини таъкидлаш лозим. Бунинг асосий негизи Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони мамлакатимизнинг иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий, сиёсий дебочаси сифатида қаралишидир. Ушбу фармоннинг учинчи йўналиши иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари этиб белгиланиб, бунга кўра, макро-иқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш, таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш, қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ҳамда жадал ривожлантириш, иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ҳамда хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантиришга қаратилган институционал ва таркибий ислохотларни давом эттириш, вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс, мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали ва оптимал фойдаланиш каби бир қатор мақсадли йўналишлар давлат идораларига ҳамда, шу ўринда, божхона органларига ҳам бир қатор вазифалар тайинланди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 12 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона хизмати органларининг фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-3665-сон қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 12 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона хизмати органлари фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5414-сон фармони

га мувофиқ товарларнинг ташқи иқтисодий фаолият товар номенклатураси бўйича тўғри таснифланишини баҳолаш, уларнинг божхона қийматини аниқлаш, божхона тўловларини ҳисоблаш ва ундириш, шунингдек, ушбу масалаларда услубий ёрдам кўрсатишни назарда тутадиган божхона постлари фаолияти устидан ишончли назорат тизимини ишлаб чиқиш, хорижий мамлакатлар божхона органлари ва халқаро ташкилотлар билан самарали ҳамкорликни ташкил этиш, божхона иши соҳасидаги илғор тажрибаларни тизимли ўрганиш ва жорий этиш, давлат хизматларини кўрсатиш тизимини тубдан такомиллаштириш, ахборотларни таҳлил қилиш ҳамда ундан фойдаланиш, ахборот-коммуникация технологияларидан кенг фойдаланиш орқали божхона органларининг жисмоний ва юридик шахслар билан бевосита алоқасиз мулоқот қилиш шакллари жорий этиш, хавфни бошқаришнинг автоматлаштирилган тизимини жорий этиш ва самарали ишлашини таъминлаш, виждонли ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларига нисбатан соддалаштирилган божхона тартиб-таомилларини қўллаш тартибини шакллантириш, Жаҳон савдо ташкилоти, Жаҳон божхона ташкилоти ва бошқа халқаро ташкилотларнинг стандартлари ҳамда тавсияларини таҳлил қилган ҳолда божхона ишини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг устувор йўналишларини ишлаб чиқиш, айнан бир хил товарларга бир ташқи савдо шартномаси доирасида карантин рухсатномалари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси объектларини, озонни емирувчи моддалар ва улардан ташкил топган маҳсулотларни олиб кириш ҳамда олиб чиқиш учун рухсатномалар, мувофиқлик сертификати, ветеринар, санитар-эпидемиологик ҳулоса ва экологик сертификатларни бир календарь йилидан ошмаган муддатга бир маротаба тақдим этилади [10, 11]. Бу эса, товарларни таснифлаш ва уларни ТИФ ТН кодларини аниқлашда янада аниқроқ ёндашувда амалга оширишни ва бу соҳада янги изланишлар олиб борилишини талаб этади. Ҳозирги кунда товарларни божхона мақсадларида идентификациялаш бўйича, яъни, товарларнинг ТИФ ТН кодларини товарларнинг таркиби ва сифатига мутаносиблигини аниқлашда бир қанча тегишли муаммоларни ҳал қилиш ва божхона маъмурчилигини таъминлаш мақсадида қуйидагиларни келтириш мумкин. Товарларнинг ТИФ ТН кодларини аниқлашда уларга хавфни бошқариш тизимини қўллаш билан бирга божхона тўловларини тўлиқ ва аниқ миқдорда давлат бюджетига ўз вақтида тушишини таъминлаш ва назорат қилиш, товарларни божхона

мақсадларида идентификация қилишда ахборот технологияларининг ўрнини янада кучайтириш, турли янги турдаги лаборатория асбоб-ускуналари ва техник воситалар билан таъминланганлик даражасини ошириш, халқаро ва МДХ мамлакатлар тажрибаси бўйича ушбу мамлакатларда товарларни идентификациялаш масалаларининг стандартлаштирилган усулларини ўрганиш ва муҳимлилик даражасида татбиқ этиш, божхона экспертизаси ва янги турдаги товарларни идентификация қилиш услубиётларини кўриб чиқиш ҳамда ҳозирги кунда мавжуд божхона органларида товарларни идентификациялаш бўйича учраётган муаммоларга ечим топиш зарурдир. Божхона амалиётида товарларнинг экспертизасини амалга ошириш жараёнида уларнинг ТИФ ТН код рақамларининг тўғри аниқланиши божхона тўловларининг тўғри ҳисобланишини таъминлашда муҳим вазифалардан биридир.

Хулоса ва тақлифлар. Юқоридагилардан келиб чиқиб, шунини таъкидлаш мумкинки, товарларнинг экспорти ва импортини давлат томонидан самарали тартибга солиш декларацияланган товарларнинг ТИФ ТН кодларининг ишончилигини аниқлаш ва назорат қилиш учун амалий ишланмаларни (усуллар, алгоритмлар, тавсиялар ва бошқалар) талаб қилади. Уларни ишлаб чиқишда ТИФ ТНда қабул қилинган таснифлаш мезонларидан ташқари (материали, келиб чиқиш жойи, келиб чиқиши табиати, қайта ишлаш даражаси ва бошқалар) маҳсулотнинг моддий хусусиятини ва унинг истеъмол хусусиятларининг умумийлигини тавсифловчи мураккаб мезонни ҳисобга олиш керак. Ушбу кузатиш товар номенклатурасига мувофиқ товарларни идентификациялаш ва таснифлашнинг умумий методологияси ва муайян усулларини ишлаб чиқишда ҳисобга олиниши керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Таможенный кодекс Таможенного союза (приложение к Договору о Таможенном кодексе Таможенного союза, принятому Решением Межгосударственного совета ЕврАзЭС на уровне глав государств от 27.11.2009 № 17) (ред. от 16.04.2010).
2. Красовский П.А. Теоретические основы формирования и функционирования рынка экспертных услуг: дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.05 / П.А. Красовский. М., 2005. - 389 с.
3. Казуров Б.К. Судебная геммология: монография / Б.К. Казуров. М.: РТА, 2008. - 336 с.
4. Нестеров А.В. Использование результатов таможенной экспертизы при производстве дел об административной ответственности: учебное пособие / А.В. Нестеров [и др.]; под ред. А.В. Нестерова. М.: Изд-во Российской таможенной академии, 2011. - 196 с.
5. Прорвич В.А. Концептуальные основы судебно-оценочной экспертизы (структурно-содержательный анализ правовых, организационных и методологических проблем): дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2008. - 517 с.
6. Commodity Science as a Predecessor of Quality Management Sciences. – JuozasRuzevicius. ISSN 1392-1258 EKONOMIKA, 2010. - Vol. 89 (3). - P. 85–104.
7. Production, Movement of Excise Goods under duty suspension within the European Union. – Harald Jatzke //World Customs Journal, Volume 2, Number 2, 2012. - P. 3–8.
8. Андреева Е.И. Развитие методологии и совершенствование механизма управления идентификацией товаров в таможенных целях: монография / Е.И. Андреева. М.: РИО Российской таможенной академии, 2016. - 202 с.
9. Андреева Е.И. Идентификация товаров при проведении таможенной экспертизы: Монография. - М.: Изд-во РТА, 2013. - 170 с.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 12 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона хизмати органларининг фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-3665-сон қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 12 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона хизмати органлари фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5414-сон Фармони.

Аграр соҳани илмий асосда интенсив ривожланишида суғуртавий ҳимоялаш орқали деҳқон ва фермерлар даромадини ошириш

Повышение доходов дехкан и фермеров через страховую защиту в интенсивном развитии сельскохозяйственного сектора на научной основе

Increasing the income of dekhkans and farmers through insurance coverage in the intensive development of the agricultural sector on a scientific basis

Акрам ЯДГАРОВ,
ТДИУ доценти, и.ф.н.

Аннотация

Ушбу мақолада Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясининг устувор йўналишларидан келиб чиқиб қишлоқ хўжалигини илмий асосда интенсив ривожлантиришида суғурталашни жорий этиш орқали деҳқон ва фермерлар даромадини ошириш масалалари ёритилган. Шунингдек, аграр соҳада деҳқон ва фермерлар даромадини оширишида ҳамда уларни суғуртавий ҳимоя қилиш бўйича тавсиялар берилган.

В данной статье рассматриваются вопросы увеличения доходов фермеров за счет внедрения страхования при интенсивном развитии сельского хозяйства на научной основе, исходя из приоритетов стратегии развития Нового Узбекистана. Также даны рекомендации по увеличению доходов фермеров в агропромышленном комплексе и их страховой защите.

This article discusses the issues of increasing farmers' incomes through the introduction of insurance with the intensive development of agriculture on a scientific basis, based on the priorities of the development strategy of New Uzbekistan. Furthermore, recommendations of increasing the farmer's income in the agro-industrial complex and their insurance protection are given.

“Ҳаракатлар стратегиясидан – Тараққиёт стратегияси” сари қадам ташлаётган Янги Ўзбекистон ўзининг барқарор тараққиёт йўлини танлади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармонинг қабул қилиниши мамлакатимиз равнақи учун хизмат қилади десак муболаға бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти-

нинг “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармонининг учинчи “Миллий иқтисодийни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш” устувор йўналишида, жумладан, “Қишлоқ хўжалигини илмий асосда интенсив ривожлантириш орқали деҳқон ва фермерлар даромадини келгуси беш йилда камида 2 бараварга ошириш, қишлоқ хўжалигининг йиллик ўсишини эса камида 5

Калит сўзлар: аграр соҳа, интенсив ривожланиш, деҳқон ва фермер хўжаликлари, суғуртавий ҳимоя, суғурталаш тартиби, суғурталашдаги ислохотлар.

фоизга етказиш”, шунингдек, 30-мақсадида: “Қишлоқ хўжалигида давлат томонидан қўлаб-қувватлаш кўламини кенгайтириш ва суғурталашнинг янги механизмларини амалга ошириш” масалалари белгилаб берилди¹.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигини устувор ривожлантириш, республикамиз вилоят ва туманларини аниқ маҳсулот турини етиштиришга қайта ихтисослаштириш, қишлоқ хўжалигида агрохизматлар кўламини кенгайтириш, қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўлаб-қувватлаш кўламини кенгайтириш ва қишлоқ хўжалигини суғурталашнинг янги механизмларини амалиётга жорий этиш назарда тутилди.

Қишлоқ хўжалигида янги ва фойдаланишдан чиққан 464 минг гектар майдонни ўзлаштириш, кластерларга очиқ танлов асосида ажратиш, 200 минг гектар пахта ва ғалла майдонларини қисқартириш ҳамда аҳолига очиқ танлов асосида узоқ муддатли ижарага бериш ва бугун барча соҳа ривожини учун муҳим бўлган илм-фан ва инновацияга асосланган агрохизматлар кўрсатиш тизимини такомиллаштириш вазифалари **“2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”**ги Фармонида ўз аксини топган.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ҳажмини ошириш, қишлоқ хўжалигида суғурталашни кенг жорий қилиш орқали деҳқон ва фермерлар даромадини оширишда суғуртавий ҳимоялаш механизминини такомиллаштириш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Мамлакат аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан узлуксиз таъминлашда деҳқон ва фермер хўжаликларининг ўрни катта аҳамиятга эга.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажмини ошириш асосида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш борасидаги муаммоларни бартараф этишда айнан аграр сектор корхоналари ҳисобланган деҳқон ва фермер хўжаликларини суғуртавий ҳимоялаш давр талабига айланмоқда. Аграр соҳада ислохотларни изчил давом эттириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи хўжалик субъектларини молиявий қўлаб-қувватлашда суғурталаш муносабатларини янада такомиллаштириш мақсадга мувофиқ.

Аграр сектор вакиллари ҳисобланган деҳқон ва фермер хўжаликлари бевосита қишлоқ хўжалиги экинларини ўз муддатида экиш, белгиланган агро-

техник тадбирларни самарали ташкил этишлари лозим. Демак, ҳар қандай шароитда ҳам энг катта масъулият қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналарига зиммасига тушади, бироқ турли табиий хавфлар ва кутилмаган стихияли ҳодисалар соҳа фаолиятга жиддий таъсир ўтказади. Бу жараёнда суғурта хизматларидан самарали фойдаланиш асосида кутилмаган молиявий зарарларни қопланишида суғурта муносабатларини янада такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

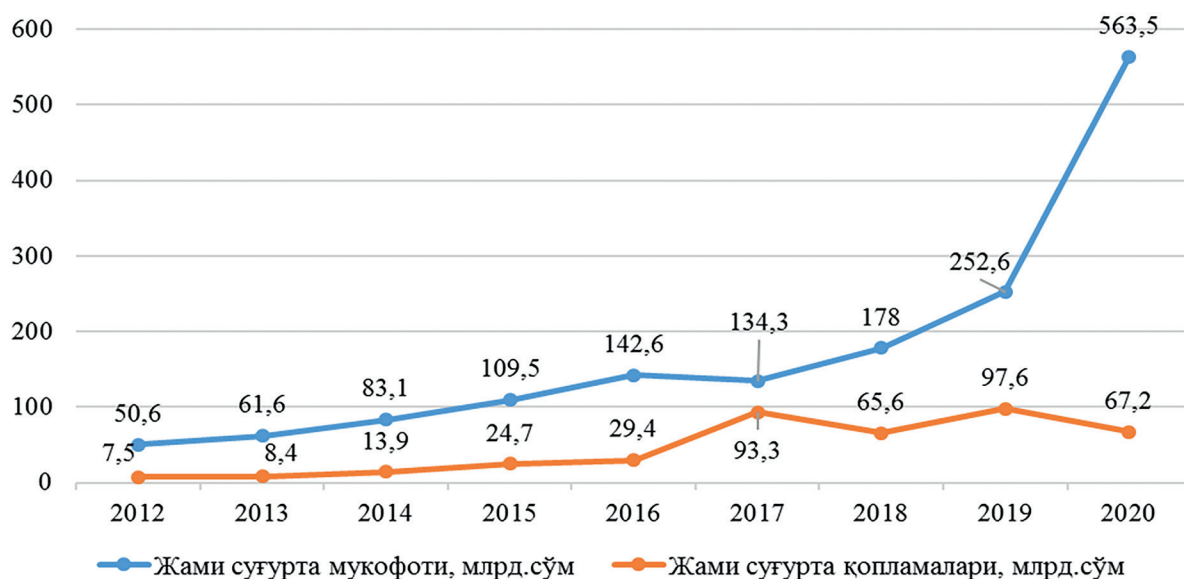
Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигини суғурталаш борасида суғурта бозорида 25 йилдан ортиқ фаолият юритиб келаётган “Ўзгросуғурта” АЖ фаолияти ўзига хос аҳамиятга эга. “Ўзгросуғурта” АЖ томонидан фермер ва деҳқон хўжаликларини турли хил табиий офат ва бахтсиз ҳодисалар оқибатида юзага келадиган ҳолатлардан суғурта қилишда муайян ишлар олиб борилмоқда.

Аграр секторда қишлоқ хўжалиги корхоналари, яъни, фермер ва деҳқон хўжаликлари, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ҳамда қишлоқ аҳолиси ҳисобланади. Шу боис, “Ўзгросуғурта” АЖ томонидан миқозларни турли хил табиий офат ва бахтсиз ҳодисалар оқибатида юзага келадиган ҳолатлардан суғурта қилишда муайян ишлар олиб борилмоқда. “Ўзгросуғурта” АЖ томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналарини ҳар қандай шароитда ҳам молиявий қўлаб-қувватлаш муҳим омиллардан биридир.

“Ўзгросуғурта” АЖ томонидан 2012 йилда қишлоқ хўжалигини суғурталаш натижасида 50,6 млрд. сўм суғурта мукофотлари йиғилган бўлса, 2020 йил якунлари бўйича 563,5 млрд. сўмга етган, 2012 йилга нисбатан суғурта мукофотлари тушуми 11 баробарга ортган. “Ўзгросуғурта” АЖ томонидан 2012 йилда табиий офатлар натижасида кўрилган зарарни қоплаш мақсадида 7,5 млрд. сўм суғурта қопламалари тўлаб берилган. 2020 йил якунларига кўра жамият ва унинг ҳудудий филиаллари томонидан суғурталанувчиларнинг зарарларини қоплаш мақсадида 67,2 млрд. сўм тўлаб берилган.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, аграр соҳа вакиллари ҳисобланган деҳқон ва фермер хўжаликларининг манфаатларини тўлақонли ҳимоялашда ҳамда қишлоқ хўжалигида суғурталаш тизимини такомиллаштиришда “Қишлоқ хўжалиги таваккал-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони. <https://lex.uz/ru/docs/5841063>

1-чизма. Қишлоқ хўжалиги корхоналарини суғурталаш кўрсаткичлари динамикаси².

чиликларини суғурталаш тўғрисида”ги қонунини қабул қилиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, 2022 йил – “Инсон қадрини улуғлаш ва фаол маҳалла йили” Давлат дастурининг 136-бандида таъкидлаб ўтил-

ган. Ўйлаймизки, келажакда ушбу қонуннинг қабул қилиниши деҳқон ва фермер хўжаликларининг иқтисодий ва молиявий ҳимоялашда дастуриламал вазифасини ўтайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Суғурта хизматлари бозорини ривожлантириш масалалари” бўйича йиғилишдаги нутқи. 10 июль 2019 йил.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 26.02.2021 йилдаги ПҚ-5009-сонли “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясида белгиланган вазифаларни 2021 йилда амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.

² <https://uzagros/uz> - “Ўзгросуғурта” АЖ маълумотлари асосида келтирилган.

УЎТ: 330.342.22

“Яшил иқтисодиёт”га ўтиш тараққиёт гарови Переход к «зеленой экономике» – залог развития Transition to a «green economy» is a guarantee of development

Салима ХАШИМОВА,
ТДТУ доценти, и.ф.н.

Аннотация

Мақолада БМТнинг “Барқарор ривожланиш” концепцияси, иқлим ўзгариши ва глобал хавф-хатарларнинг Ўзбекистон иқтисодиётига таъсири кўрсатилган. Алоҳида эътибор “Яшил иқтисодиёт”га ўтишнинг мазмун-моҳияти, асосий муаммолари ва вазифаларига қаратилган.

В статье раскрывается сущность Концепции устойчивого развития ООН, влияние изменения климата и глобальных угроз на экономику Узбекистана. Особое внимание уделено сущности, основным проблемам и задачам перехода к «зеленой экономике».

The article enlightenes information as to the essence of the UN's concept of “sustainable development”, the impact of climate change and global threats on the economy of Uzbekistan. Particular attention is focuses to the essence and main problems of the transition to a “green economy”.

Ер юзи аҳолиси равнақи учун дастуриламал бўлган “Барқарор ривожланиш концепцияси” жамият барқарорлигини таъминлаш ва инсон яшаш тарзини сифат жиҳатдан яхшилаш учун ижтимоий эҳтиёжлар, иқтисодиёт ва атроф муҳит имкониятлари ўртасидаги мувозанатни таъминлашни кўзда тутди.

Барқарор ривожланиш ғояларининг долзарблашувига инсоният ва унинг келажак авлодларига таҳдид қилувчи экологик, ижтимоий, иқтисодий муаммолар туртки бўлганлигини қайд этиш жоиз.

Ўзбекистонда Орол денгизи ҳалокатининг глобал оқибатларини енгиб ўтиш, минтақамизда иқлим ўзгаришлари ва атмосфера ифлосланиши муаммолари таъсирида трансчегаравий дарёлар оқими ва биологик хилма-хиллик қисқараётгани барқарор иқтисодий ривожланишига жиддий хавф солади. Ушбу масала алақачон, нафақат муайян мамлакатлар, балки жаҳон иқтисодиётига сезиларли таъсир кўрсата бошлади.

Маълумотларга кўра, асримизнинг охирига бориб иқлим ўзгаришлари оқибатида дунё ялпи ички маҳсулоти 20 фоиз иқтисодий зарар кўриши мумкин. Жараён билан боғлиқ салбий таъсирларга, айниқса, Марказий Осиё минтақаси ўта мойиллиги билан ажралиб туради. Шу боис, глобал таҳдидга қарши Марказий Осиё давлатларининг ўзаро ҳамкорликда комплекс ечимларни топиши ниҳоятда муҳимдир [1].

Қайд этилган муаммолар глобал экологик ва ижтимоий-иқтисодий тизимларда беқарорликни келтириб чиқармоқда.

Иқтисодий ўсишнинг анъанавий моделидан “яшил иқтисодиёт”га ўтиш нафақат алоҳида миллий иқтисодиётни, балки бутун сайёра барқарорлигини белгилайдиган глобал тенденциядир. Ҳозирда “яшил иқтисодиёт” кўплаб давлатларнинг мақсади, глобал экологик муаммоларни ҳал қилишнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

“Яшил иқтисодиёт” тушунчасига хорижий ва

Калит сўзлар: барқарор ривожланиш, экологик, иқтисодий, ижтимоий муаммолар, глобал “яшил иқтисодиёт, ресурсларни тежаш, стратегия.

маҳаллий олимлар томонидан турлича таърифлар берилган.

“Яшил” иқтисодиёт энергия ва ресурсни тежашга, атмосферага углерод чиқаришни камайтиришга, соф энергиядан фойдаланувчи транспортга, энергиянинг муқобил манбаларига, органик қишлоқ хўжалигига, экодевелопментга (атроф-муҳитга кам таъсир кўрсатган ҳолда қурилишга), илғор логистикага асосланади. Бу, ўз навбатида, иқтисодиётга табиатга зиён етказмай ривожланиш ва аҳолининг экологик фаровонлигини сақлаш имконини беради, табиий капитални сақлаш ва ошириш ҳисобига ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади, захарли моддалар ва углерод чиқарилишини камайтиради, биохилмаҳилликни кенгайтиради, шунингдек, аҳоли даромадлари ва бандлигини оширади. Ҳам бирламчи, ҳам иккиламчи ресурслардан эҳтиёткор ҳамда оқилона фойдаланиш яшил иқтисодиётга хос, бунда анъанавий истеъмолга ўрганган жамият масъулият билан истеъмол қилувчи жамиятга айланади. “Яшил иқтисодиёт” модели инсон фаолияти ва табиат ҳамкорлигини нормаллаштиради [2].

Профессор М.Пардаевнинг фикрича, “Яшил иқтисодиёт” – бу алоҳида иқтисодий тизим бўлиб, унинг асосий мақсади сайёрамизнинг экологиясини сақлаб қолиши билан бирга иқтисодиётнинг барча соҳаларини ривожлантиришга қаратилган. Шундай қилиб, “яшил иқтисодиёт” деганда, инсон ҳаёти ва соғлиги учун зарур бўлган ресурсларни, атроф-муҳит ва экологияни бир бутун ҳолда сақлаб қолган ҳолда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари билан боғлиқ иқтисодиётни ривожлантиришни амалга ошириш тушунилади [3].

Профессор А.Исаджонов эса “Яшил иқтисодиёт” – бу эртанги кун иқтисодиёти ва айнан у XXI аср иқтисодий тараққиётининг ҳаракатга келтирувчи кучи бўлиши керак дея таъкидлаган.

Яшил иқтисодиёт назарияси қуйидаги учта аксиомага асосланади: – чекланган маконда таъсир соҳасини узлуксиз кенгайтириб бўлмайди; – ресурслар чекланган шароитда узлуксиз ошиб бораётган эҳтиёжни қондиришни талаб қилиш мумкин эмас; – Ер юзасида ҳамма нарса бир-бири билан боғлиқ [4].

Бизнингча, “Яшил иқтисодиёт” – сайёрамиз экологиясини сақлаган ҳолда билим ва ресурстежамкор технологияларга асосланган

ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантиришга асосланган янги моделдаги келажак иқтисодиёти ҳисобланади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти тавсиясига кўра, давлатлар ўз ялпи ички маҳсулотининг ҳеч бўлмаганда 1 фоизини “яшил иқтисодиёт”ни ривожлантиришга йўналтириши лозим. Бу кўрсаткич АҚШ, Швеция, Италия ва бошқа иқтисодий ривожланган мамлакатларда 1 фоиздан ошмаган бир пайтда, Кореяда 3 фоизни ташкил этмоқда [1].

Ўзбекистонда “яшил иқтисодиёт”ни ривожлантириш бўйича ишлар 2020 йилда бошланди. Бунга 2019 йилда “2019-2030-йилларда Ўзбекистон Республикасининг яшил иқтисодиётга ўтиш стратегияси” тасдиқлангани йўл очди.

Бу стратегия энергия самарадорлигини ошириш, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш, ресурслар самарадорлиги ва экинлар ҳосилдорлигини ошириш ҳамда ерлар деградациясини камайтириш ҳисобига мамлакатда иссиқхона газлари чиқиндиларини камайтиришни назарда тутди.

Мавжуд муаммоларни ҳал этиш учун иқтисодий ривожланиш жараёнларига иқтисодиётнинг барча тармоқларида кам углерод сарфлаган ҳолда ривожланиш ва ресурсларни тежаш, самарали ҳамда экологик тоза технологияларни жорий этиш, шунингдек, барқарор қишлоқ хўжалигига йўналтирилган “яшил иқтисодиёт” тамойилларини интеграция қилиш орқали табиий ва энергия ресурсларидан фойдаланиш усуллари тубдан ўзгартириш талаб этилади.

Бунда узоқ муддатли истиқболда “яшил” иқтисодиётга ўтиш қуйидаги асосий тамойилларга асосланиши лозим:

- барқарор ривожланиш соҳасида Миллий мақсад ва вазифаларга мувофиқлик;
- ресурслардан оқилона фойдаланиш, барқарор истеъмол ва ишлаб чиқариш;
- иқтисодий ҳисоб тизимига экологик ва ижтимоий мезонларни киритиш;
- ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадларига эришиш учун “яшил” воситалар ва ёндашувларни қўллаш устуворлиги;
- ресурслардан самарали фойдаланиш тадбирларининг инвестицион жозибадорлигини таъминлаш.

Ўзбекистонда яшил иқтисодиётга ўтишдаги ҳал

этилиши керак бўлган энг муҳим вазифалар:

1. “Яшил иқтисодиёт”нинг асосий компоненти қайта тикланадиган энергия манбаларини яратиш ва фойдаланиш ҳисобланади. Бу жиҳатдан Ўзбекистоннинг салоҳияти анча юқори. Халқаро молиявий институтларнинг ҳисоб-китобига қараганда, республикада муқобил энергия (айниқса, қуёш энергияси)нинг йиллик захираси 270 миллион тонна шартли ёқилғи эквивалентига тенг. Бу реал эҳтиёжimizдан уч карра кўп. Шунингдек, Ўзбекистон нефть, газ, кўмирдан фойдаланиш ҳисобига ҳар йили ялпи ички маҳсулотнинг камида 4,5 фоизини йўқотмоқда.

2. Жаҳон тажрибасидан маълум бўлишича, иқтисодиётнинг турли тармоқларида “яшил технологиялар”ни жорий этиш аҳолининг яшаш сифатига ижобий таъсир кўрсатиши натижасида шаҳарлардаги ҳаёт қулайлашади, болалар ўлими қисқаради, ўртача умр кўриш давомийлиги узаяди.

3. Саноат корхоналарида мавжуд ускуналарни такомиллаштириш, янгиларини яратиш, таннархини тушириш орқали инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқариш.

4. Энергетика, туризм, илм-фан, технологиялари соҳаларининг институтчионал асосларини такомиллаштириш асосида истеъмолчилар ва тадбиркорлар учун имкониятлар яратиш орқали яшил инвестициялар киритиш.

5. Яшил иқтисодиёт соҳасида малакали кадрлар тайёрлаш.

Ушбу стратегик аҳамиятга эга бўлган вазифаларнинг амалга оширилиши яқин ўн йилда мамлакатда углерод сарфини кескин камайтириш, иқтисодиётнинг барча тармоқларида экологик тоза ва ресурс тежамкор технологияларни жорий этиш, қайта тикланувчи, самарали энергия манбаларидан кенг фойдаланиш кўзда тутилган.

Фойданилган адабиётлар рўйхати:

1. Анъанавий иқтисодиётдан “яшил ўсиш сари”. www.yuz.uz
2. Navstrechu zelenoy ekonomike. Puti k ustoychivomu razvitiyu i iskoreneniyu bednosti obobshchayushchiy doklad dlya predstaviteley vlastnykh struktur Alleviation Is a General Report for Representatives of Power Structures]. Available at: http://old.ecocongress.info/5_congr/docs/doklad.pdf (accessed: 30.11. 2017)
3. Яшил иқтисодиёт нима. Баҳс., Молиявий иқтисодий газета. 14 (1053)-сон, 11 июнь 2021 йил.
4. Исаджанов А.А. “Яшил иқтисодиёт хусусиятлари ва ривожланиш омили.”/ Иқтисодиёт ва таълим. 2020 й. 1-сон.
5. Ўзбекистоннинг “Яшил иқтисодиёт стратегияси қандай амалга оширилади.
6. <https://www.uzanalytics.com>
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 октябрдаги “2019-2030 йиллар даврида Ўзбекистон Республикасининг “яшил” иқтисодиётга ўтиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ-4477-сонли қарори.

Хизмат кўрсатиш корхоналарида молиявий натижалар ҳисобини юритиш масалалари Вопросы учета финансовых результатов на предприятиях сферы услуг Issues of accounting for financial results in service enterprises

Жасурбек МАХМУДОВ,
Самарқанд давлат университети
Каттақўрғон филиали Бизнес бошқариш кафедраси мудири.

Аннотация

Мақолада иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида хизматлар соҳасининг тутган ўрни ва объектив аҳамияти ёритилган. Хизмат кўрсатиш корхоналарида молиявий натижалар ҳисоби ва уни такомиллаштириш масалалари тадқиқ этилган.

В статье рассматриваются роль и значение сектора услуг на современном этапе экономических реформ. Исследованы вопросы учета финансовых результатов и его совершенствования на предприятиях сферы услуг.

The article covers the role and importance of the services sector in the current stage of economic reforms. The issues of accounting of financial results and its improvement in service enterprises have been investigated.

Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви ҳамда интеграция жараёнларининг тобора чуқурлашиб бораётганлиги шароитида миллий иқтисодиёт тармоқлари таркибида хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Чунки, мазкур соҳанинг ривожланиб, тараққий этиши ташкилий жиҳатдан оптимал ва хизматлар бозори конъюнктурасига нисбатан эгилувчан бўлса, хизмат кўрсатиш сифати ва самарадорлиги шунчалик юқори бўлади.

Бугунги кунда хизматлар соҳасининг мамлакатимиз иқтисодиётидаги улушини кўпайтириш, жойларда хизматлар соҳасидаги мавжуд имкониятларни тўлиқ ишга солиш, хизматлар турларини кенгайтириш ва сифатини ошириш бўйича ўз ечимини қутаётган муаммоли масалаларни ҳал қилиш, мазкур йўналишда тадбиркорлик субъектларини янада қўллаб-қувватлаш, уларнинг гоё ва ташаббусларини рағбатлантириш мақсадида тизимли ислохотлар изчиллик билан амалга оширилмоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 11 майдаги “Хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5113-сон қарорида иқтисодий ўсишни таъминлашда хизматлар соҳасини муҳим драйверга айлантириш ва 2023 йилга қадар хизматлар ҳажмини икки барабарга ошириш, аҳолига тайёр бизнес режалар ва лойиҳалар тақдим этиш, уларни касбга ўқитишдан тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйишгача бўлган босқичларни қамраб олувчи “комплекс хизматлар” кўрсатишни ташкил этиш, хизматлар соҳасида ортиқча бюрократик тўсиқларни бартараф этиш, ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб хизматлар турларини кенгайтириш, ҳудудларда, айниқса қишлоқ жойларда транспорт, молиявий, шунингдек, банк, туризм ҳамда савдо хизматлари қамровини кенгайтириш каби устувор вазифалар белгиланган [1].

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга

Калит сўзлар: иқтисодий ривожланиш, хизматлар соҳаси, ҳисоб, ҳисоб сиёсати, молиявий натижалар, молиявий натижалар ҳисоби.

мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармонида хизматлар соҳасининг жозибадорлигини ошириш мақсадида соҳадаги тадбиркорлик субъектларига қўшимча имтиёзлар тақдим этилишини таъминлаш вазифаси белгиланган [2].

Жаҳондаги аксарият мамлакатларда кейинги йилларда хизмат кўрсатиш соҳаси давлатнинг асосий макроиқтисодий кўрсаткичларини белгилаб бермоқда. Саноат ва қишлоқ хўжалигида янги технологияларнинг жорий қилиниши ҳамда ишлаб чиқаришнинг автоматлаштирилиши хизматлар соҳасини аҳоли самарали бандлигини таъминлашнинг асосий манбасига айлантирди.

Хизматлар соҳасининг ривожланиши универсал жараён бўлиб, мазкур соҳанинг ривожланиши охириги ўн йилликларда қуйидаги тенденциялар уйғунлиги билан белгиланади:

- ижтимоий ҳаёт ва иқтисодиётнинг рақамли трансформацияси;
- барқарор ривожланиш, глобаллашув жараёнлари;
- хизмат кўрсатиш тенденциялари ва гибрид маҳсулотнинг пайдо бўлиши;
- ҳамкорлик иқтисодиёти ва биргаликдаги истеъмол иқтисодиётининг ривожланиши.

Бугунги кунда хизматлар соҳасида халқаро стандартлар асосида бухгалтерия ҳисобини юритиш, уларнинг молиявий ҳисоб ва ҳисоботини такомиллаштириш, корхоналарнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш йўналишлари асосий аҳамиятга эга масалалардан бири сифатида баҳоланмоқда. Инновацион иқтисодиётни шакллантириш шароитида хизмат кўрсатиш корхоналарида молиявий натижалар ҳисоботини халқаро стандартлар асосида шакллантириш тобора объектив зарурат касб этиб бормоқда.

Олиб борилган илмий тадқиқотлар натижалари кўрсатадики, жаҳон мамлакатларида иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида молиявий натижалар ҳисобини халқаро стандартлар асосида ташкил қилишга қаратилган кўпгина илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Ҳозирги вақтда молиявий натижалар кўрсаткичларининг таърифлари ва ҳисоб-китобларининг ноаниқлиги уни ҳисоботга қизиққан фойдаланувчилар учун тушуниш ҳамда таҳлил қилишда қийинчиликлар туғдиради. Шунинг учун молиявий натижани аниқлаш ва ҳисоблашда умумэътироф этилган ёндашувларни аниқлаштириш лозим, уларнинг асосий жиҳатлари қуйидагилар ҳисобланади:

– баланс назарияларини молиявий натижани ҳисоблаш усуллари сифатида очиб бериш;

– фойдани аниқлаш ёндашувларини тизимлаштириш;

– молиявий натижалар таснифини аниқлаштириш.

Молиявий натижалар бир-бири билан боғлиқ иқтисодий кўрсаткичлар тизими бўлиб улар туризм корхоналарида даромад ва харажатларни таққослаш асосида аниқланади. Молиявий натижани корхона фаолиятини амалга ошириш натижасида юзага келадиган даромад, харажат, фойда ва зарар кўринишидаги иқтисодий кўрсаткичлар сифатида талқин қилиш, уни ҳисобга олиш ва таҳлил қилишда маълум кетма-кетликка асосланиши кераклигини кўрсатади. Ушбу кетма-кетлик молиявий натижаларни аниқлашда қайси мақсад ва ким томонидан белгиланган тартиб-қоидалардан келиб чиққан ҳолда ҳисоб-китоб қилинаётганига боғлиқ бўлади [3].

Молиявий натижалар корхонанинг иқтисодий барқарорлигини таъминлайди ва унинг молиявий мустақиллигининг тўлиқлигини кафолатлайди. Деярли барча корхоналар, жумладан, хизматлар кўрсатиш корхоналари молиявий натижаларнинг ўсишини оширишдан манфаатдор бўлиб ҳисобланади, чунки, корхонанинг самарадорлиги, бозордаги рақобатбардош мавқеини ошириш ва мустаҳкамлаш унинг молиявий натижалар ўсиши даражасига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам молиявий натижаларнинг шаклланишига алоҳида эътибор берилиб, хўжалик юритувчи субъектнинг ундан фойдаланиши муҳимдир.

Бундан ташқари, корхона фаолияти молиявий натижаларининг ижобий динамикаси солиқ тўловлари орқали давлат бюджетининг мустаҳкамланишини таъминлайди, корхонанинг инвестицион жозибадорлигини, унинг ишлаб чиқариш ва молиявий соҳадаги ишбилармонлик фаоллигини оширишга ёрдам беради. Шунингдек, молиявий натижаларни ҳисобга олиш жуда муҳим жараён, чунки корхона эгалари ва унинг раҳбарлари келажакда муҳим иқтисодий қарорлар қабул қилиш учун зарур бўлган маълумотларни тўғри тўлдирилган бухгалтерия шаклларида оладилар.

Молиявий натижаларни таҳлил қилишнинг кўплаб усуллари мавжуд бўлиб, унда таҳлилнинг турли услубий ва назарий масалаларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

А.Шермет томонидан молиявий натижалар таҳлили қуйидагича эканлиги қайд этилган:

1) дастлаб, ташкилот фаолияти самарадорлигини тавсифловчи бир қатор кўрсаткичлар олинади. Шу билан бирга, қуйидаги кўрсаткичларга алоҳида эътибор қаратилади:

– сотиш (хизмат кўрсатиш)дан олинган фойда (зарар);

- солиққа тортилгунга қадар фойда (зарар);
- ялпи фойда;
- соф фойда.

2) дастлабки босқичда нисбий ва мутлақ фойда кўрсаткичлари бўйича таҳлил ўтказилади.

3) чуқур таҳлил турли омилларнинг фойда миқдори ва сотиш рентабеллигига таъсирини ўрганиш орқали амалга оширилади.

4) инфляциянинг молиявий натижага қандай таъсир қилиши таҳлил қилинади.

5) фойда (даромад)нинг шаклланишига таъсир этувчи омилларнинг хусусиятлари таҳлил қилинади.

6) компания активларининг рентабеллиги таҳлил қилинади.

7) фойданинг батафсил маржинал таҳлили маълум вақт ораллиғида амалга оширилади.

II. Г.Савицкая таҳлилни қуйидаги кетма-кетликда ўтказишни таклиф қилади.

1) Фойда таркиби ва динамикасини баҳолаш. Бунинг учун қуйидаги кўрсаткичлар қўлланилади:

- сотишдан олинган фойда;
- маржинал фойда;
- ялпи фойда;
- соф фойда;
- капиталлаштирилган фойда;
- истеъмол қилинган фойда.

Бундан ташқари, муаллиф ҳисоблаш жараёнида кўп нарса таҳлил мақсадига боғлиқлигини таъкидлайди. Таҳлил фойданинг барча таркибий қисмларини ҳисобга олиши муҳимдир. Г.Савицкая, фойда миқдори ўзгаришининг инфляция омилларини ҳисобга олишга

алоҳида эътибор қаратиш керак, деб ҳисоблайди.

2) Товар (хизмат)ларни сотишдан олинган молиявий натижани баҳолаш.

3) Корхонанинг нарх сиёсатини таҳлил қилиш ва ўртача сотиш нархлари даражасини омилли баҳолаш.

4) Бошқа харажатлар ва даромадларни таҳлил қилиш. Таҳлил таркиби, динамикаси, режанинг бажарилиши ва даромадлар миқдорининг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни ўрганади.

5) Қуйидаги рентабеллик кўрсаткичларини аниқлаш:

- маҳсулот рентабеллиги;
- сотиш рентабеллиги;
- умумий капиталнинг рентабеллиги.

Ушбу кўрсаткичларни аниқлагандан сўнг, уларни режалаштирилган қийматлар билан солиштириш даркор.

6) Фойдадан фойдаланишни баҳолаш. Ушбу босқичда тўланган солиқлар, дивидендлар, шунингдек, соф ва капиталлаштирилган фойда миқдори қайд этилади.

Хулоса ўрнида айтганда, молиявий натижалар корхонанинг тадбиркорлик фаолиятини юритишнинг асосий мезони бўлиб, фойда ёки зарар шаклида ифодаланади. Молиявий натижаларни таҳлил қилиб, амалга ошириладиган бизнес қанчалик фойдали эканлигини аниқлаш мумкин.

Шу сабабли, ушбу кўрсаткичларни ўрганиш ва тақомиллаштириш тадқиқот учун муҳим ҳисобланади, чунки, молиявий натижалар қийматининг ўсиши нафақат корхонанинг ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) ва молиявий соҳалардаги мавқеини мустаҳкамлайди, балки инвестициялар оқимини ҳам рағбатлантиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 11 майдаги “Хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5113-сон қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони.
3. Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (20-сонли БҲМС) “Кичик тадбиркорлик субъектлари томонидан бухгалтерия ҳисобини юритишнинг соддалаштирилган тартиби”.
4. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций: учебник / Шеремет А.Д. – М.: ИНФРА-М, 2016. – 208 с.
5. Новикова С.В. Современное назначение отчета о финансовых результатах в соответствии с российскими и международными стандартами // Современные научные исследования и инновации, 2016. – № 17. – С. 15.
6. Зиннатулина А.А. Обзор методик учета и анализа результатов финансовой деятельности предприятий сферы услуг // Современные научные исследования и инновации, 2017. – № 6. – С. 12.

УЎТ: 338.24.

Самарали корпоратив бошқарув моделлари асосидаги механизмларнинг қиёсий хусусиятлари Сравнительные особенности механизмов моделей эффективного корпоративного управления Comparative features of the mechanisms of models of efficient corporate governance

Саодат ИБРАГИМОВА,
Ислом Каримов номидаги
Тошкент давлат техника университети доценти, и.ф.н.

Аннотация

Мақолада акциядорлик жамиятларида корпоратив бошқарув тизими ҳамда корпоратив бошқарувнинг ташкилий-иқтисодий механизми, асосий моделлари, уларнинг негизини ташкил этувчи назария ва концепциялар таҳлил этилган, корпоратив бошқарув механизмнинг инсайдерлик ва аутсайдерлик моделларининг қиёсий таснифлари келтирилган, истиқболда корпоратив бошқарув моделларида юз берадиган конвергенция имкониятларига баҳо берилган.

В статье проанализированы система корпоративного управления и организационно-экономический механизм корпоративного управления в акционерных обществах, основные модели корпоративного управления, лежащие в их основе теории и концепции, рассмотрены сравнительная классификация инсайдерской и аутсайдерской моделей корпоративного управления, определены существующие тенденции и оценены возможности конвергенции моделей корпоративного управления в перспективе.

The article analyzes the system of corporate governance and the organizational and economic mechanism of corporate governance in joint-stock companies, the main models of corporate governance, theories and concepts underlying them, considers a comparative classification of insider and outsider corporate governance models, identifies existing trends and evaluates the possibility of convergence of corporate governance models in perspective.

Жаҳон иқтисодиётида корпоратив бошқарув мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишини белгилаб берадиган асосий омиллардан бири бўлиб, ҳозирда ҳам ривожланган, ҳам ривожланаётган мамлакатларда тақомиллашиб бормоқда. Чунки, мамлакат корпоратив секторини фонд бозорига маҳаллий ва хорижий инвестицияларни жалб қилган ҳолда ривожлантириш компаниялардан халқаро стандартларга мос даражадаги корпоратив бошқарувни талаб қилади. Қолаверса, жаҳон

ҳамжамяти томонидан иқтисодий ривожланишнинг омили сифатида XIX асрда тадбиркорлик, XX асрда – менежмент эътироф этилган бўлса, XXI асрда мамлакат иқтисодий ривожланишини айнан корпоратив бошқарув белгилаб бериши тан олинган. Корпоратив бошқарув ҳозирги кунга келиб корхоналарни бошқаришнинг нафақат замонавий фалсафасига, балки самарадорликни таъминлайдиган муҳим технологиясига айланиб улгурди. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти

Калит сўзлар: корпоратив бошқарув, корпоратив бошқарув моделлари, ташкилий-иқтисодий механизм, аутсайдер, инсайдер, акциядор, менежмент, директорлар кенгаши, кузатув кенгаши, корпоратив назорат, инвестор, манфаатдор томонлар, конвергенция.

(ИХТТ) томонидан ўтказилган тадқиқотларга кўра, мулкчилик тузилмаси зич жамланган мамлакатларнинг жаҳон бозор капиталлашувидаги улуши охириги йиллар ичида 20 фоиздан 34 фоизгача ошган, бунга асосан ривожланаётган мамлакатлар капитал бозорларининг кескин тараққий этиши сабаб бўлган. Шунинг учун, мамлакат корпоратив бошқарув тизимининг сифати унинг корпоратив сектори рақобатбардошлиги ва динамик ривожланиши учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Корпоратив бошқарувнинг замонавий концепцияси моҳиятан анча кенг бўлиб, буни қуйидаги 1-жадвалда кўриш мумкин.

Шунга қарамасдан, ИХТТ корпоратив бошқарувга оддийгина қилиб “Ташкилотлар бошқариладиган ва назорат қилинадиган тизим” сифатида таъриф беради [2].

Корпоратив бошқарув моделлари ёки тизимлари илмий мунозаралар учун яна бир муҳим мавзу ҳисобланади. Ҳозирда жаҳон амалиётида турли мамлакатлар доирасидаги компанияларда корпоратив бошқарувнинг бир қанча моделлари қўлланилади. Корпоратив бошқарувнинг Континентал Европа ва англо-саксон модела-

фатида кўрсатиш ҳолати ҳам учраб туради [5].

Амалий жиҳатдан қаралганда ҳам кўплаб мамлакатлар ўзларининг корпоратив бошқарув тизимларини (моделлари) англо-саксон (shareholder) ёки Континентал Европа (stakeholder) модели сифатида, ёхуд гибрид модель сифатида қайд этадилар. Жаҳон амалиётида корпоратив бошқарувнинг уч асосий моделини ажратишди: Англо-Америка модели, континентал Европа модели (ёки Германия модели) ва Япония модели. Алоҳида модель сифатида яна корпоратив бошқарувнинг лотин модели (ёки оилавий модели)ни ҳам киритишди. Бундай ўзгаришлар қуйидаги 2-жадвалда келтирилган.

Юқорида санаб ўтилган моделлар хусусиятларини тўлиқ тасаввур этиш учун эса 3-жадвалда келтирилган шакл бўйича уларни қиёсий баҳолаш мумкин.

Юқорида келтирилган корпоратив бошқарув моделларидан ташқари акциядорлар қўлидаги акцияларнинг концентрацияси даражаси бўйича яна икки моделни фарқлаш зарурдир. Бу моделлар *инсайдерлик ва аутсайдерлик моделлари*дир. *Инсайдерлик модели*да – акциялар

1-жадвал.

“Корпоратив бошқарув” атамасига таърифлар

Муаллифлар	Таъриф
Cochran and Warwick (1988)	Юқори менежмент, акциядорлар, директорлар кенгашлари ва бошқа корпоратив манфаатдор томонлар ўртасидаги ўзаро муносабатлардан келиб чиқадиган ўзига хос масалаларни қамраб олувчи атама
Shleifer and Vishny (1997)	Молиявий таъминотчиларнинг инвестициялари учун даромад олишни таъминлаш йўллари
La Porta, Silanes and Shliefer (2000)	Ташқи инвесторлар (акциядорлар) ўзларини ички инвесторлардан (менежмент) ҳимоя қиладиган тизим
Oman (2001)	Хусусий ва давлат муассасаларига тааллуқли атама бўлиб, корпоратив менежерлар ва манфаатдор томонлар ўртасидаги муносабатларни бошқаришнинг қонунлари, тартибга солиш ва бизнес амалиётларини қамраб олади
Д.Суюнов (2006)	Корпоратив мулкдорларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи амалдаги бошқарув метёрлари ҳамда маълум бир тамойиллари асосида корхона мақсадига эришиш учун амалга ошириладиган ҳаракатлар мажмуидир
Ш.Зайнутдинов ва Д.Рахимова (2007)	Манфаатдор шахсларнинг даромад олиш мақсадида биргаликдаги ҳаракатларидир

ри икки базавий моделлар ҳисобланиб, қолган моделлар маълум маънода шу икки моделдан келиб чиққан деган қарашлар мавжуд. Масалан, корпоратив бошқарувнинг исломий модели (Islamic model) стейкхолдер (Континентал Европа) моделига мослаштирилган бўлиб, англо-саксон моделининг энг яхши амалиётларини ўзида мужассамлаштирган ҳамда асосийси шарият тамойилларига асосланган модель ҳисобланади. Шунингдек, айрим тадқиқотчилар томонидан корпоратив бошқарувнинг япон моделини Континентал Европа модели си-

кичик гуруҳдаги акциядорлар қўлида бўлиб, ички назоратни қўлга олишади. Бу акциядорлар эркин шахс, оила аъзолари бирлашган шахслар бўлиши мумкин, бундан ташқари, назорат катга аҳамиятга эга бўлмайди. *Аутсайдерлик модели* – акциядорлик жамиятининг капитали майдаланиб кетганлиги билан характерланади. Жамиятни назорат қилиш капитал бозори, банкротлик ҳолати, Кузатув кенгаши орқали амалга оширилади. Бу модель инсайдерлик моделига нисбат молиявий бозорнинг ривожланиш динамикасини таъминлайди, бу жамият

2-жадвал.

**Оддий акцияларга эгалик қилиш тузилмаси
(чиқарилган умумий акциялар ҳажмидаги улуш,
фоизда)**

Акциядорлар	АҚШ	Германия	Япония
1.Барча корпорациялар	44,5	64,0	72,9
Молиявий институтлар	30,4	22,0	58,0
Банклар	0	10,0	18,9
Суғурта компаниялари	4,6	12,0	19,6
Нафақа жамғармалари	20,1	-	9,5
Бошқалар	5,7	-	10,0
Номолиявий корпорациялар	14,1	42,0	24,0
Жисмоний шахслар	50,2	17,0	22,4
Хорижий инвесторлар	5,3	14,0	4,0
Давлат	0	5,0	0,7

тўғрисидаги ахборотлар очиқлигини кўрсатади [2].

Бу икки моделнинг қиёсий хусусиятлари қуйидаги 4-жадвалда ифода этилган.

Бу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, аутсайдерлик модели Ўзбекистонда фаолият кўрсатётган акциядорлик жамиятлари учун мақбул деб хулоса чиқарса бўлади, чунки, ҳозирги вақтда иқтисодиётни модернизация қилиш, жаҳон стандартлари талаби даражасида маҳсулот ишлаб чиқариш, маҳсулотларни экспорт қилиш, бу вазифалар учун акциядорлик жамиятларига хорижий инвестицияларни олиб кириш, уларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, янги замонавий жиҳозларни ўрнатиш талаб этилади, акциядорлик жамиятларида корпоратив бошқарув механизмининг тўлиқ ишлаши мумкинлиги, мамлакатимиз бизнес муҳитининг ривожланишига катта ижобий таъсир кўрсатади [5]. Аутсайдер ва инсайдер тизимлари ўртасидаги конвергенция “шаклан”, яъни “де-юре” конвергенция ёки “амалда” яъни “де-факто” конвергенция кўринишида кузатилиши мумкин. “Де-юре” конвергенция қоидаларнинг халқаро даражада конвергенциялашувини англатади. Инвесторлар ва эмитентларнинг халқаро капитал бозорларида фаолият юритишга бўлган иштиёқининг ортиши маълум даражада умумий қадриятлар ва стандартлар қабул қилинишини талаб этади. Халқаро ташкилотлар корпоратив бошқарув соҳасидаги конвергенцияни қўллаб-қувватлашади, бу эса, ўз навбатида, риск-менежмент, харажатларни камайтириш, капитал бозорларига кириш имкониятининг ортиши

3-жадвал.

Корпоратив бошқарув моделларининг қиёсий хусусиятлари

Моделларнинг хусусиятлари	Инглиз-Америка модели	Немис модели	Япон модели	Россияга хос модель
Ижтимоий қадриятлар тизими	Шахсиятпарастлик, танлов эркинлиги	Ижтимоий ҳамкорлик	Ҳамкор ва ишонч	Шахсиятпарастлик
Меҳнат жамоасининг роли	Нофаол	Фаол	Фаол қатнашув	Нофаол
Ахборот номуносивлик	Менежмент	Менежмент “уй” банки	Бош банк	Менежмент
Инвестициялаш муддатлари	Қисқа муддатли	Узоқ муддатли	Узоқ муддатли	Қисқа муддатли
Капиталнинг қиймати	Юқори	Ўрта	Паст	Ўрта
Капитал бозори	Юқори ликвидли	Ликвидли	Нисбатан ликвидли	Ликвидли
Асосий иқтисодий бирлик (йирик бизнесда)	Компания	Холдинг	Молиявий-саноат гуруҳи	Акциядорлик жамияти
Инвестиция турлари	Радикал	Мураккаб	Инкрементал	Мураккаб
Менежментни тақдирлаш	Юқори	Ўрта	Паст	Ўрта
Акциядорлик капиталининг тузилмаси	Тарқоқ	Кучли жамланган	Жамланган	Кучли жамланган

Корпоратив бошқарув механизмининг инсайдерлик ва аутсайдерлик моделларининг қийсий таснифи

Т/р	Таққослаш учун қўраткичлар	Моделлар	
		Инсайдер	Аутсайдер
1.	Акциядорларнинг бошқарувдаги ҳаракат активлиги	Паст	Юқори
2.	Акциядорлик жамиятларининг ахборот очиқлиги даражаси	Паст	Юқори
3.	Инвестицияни жалб қилиш даражаси	Паст	Юқори
4.	Мамлакат бизнес муҳитининг ривожланишга таъсири	Паст	Юқори
5.	Акциядорлик жамиятларини бошқаришни назорат қилиш	Ички назорат-нинг юқорилиги	Ташқи назорат-нинг юқорилиги
6.	Миноритар акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш даражаси	Паст	Юқори
7.	Қимматли қоғозлар бозорининг таъсир даражаси	Паст	Юқори
8.	Акцияларнинг тарқалиш даражаси	Паст	Юқори
9.	Акциядорлик жамиятлари меҳнат жамоасининг роли	Паст	Юқори

қўринишида самарали бошқарув учун зарурий шарт-шароитлар яратилишини аниқлатади. Де-факто конвергенция глобал бозорларда жозибдорликка эришиш учун компаниялар томонидан эркин ташаббус билан ўз ихтиёрига қўра муайян амалиётларнинг жорий қилинишини билдиради. Бунда компаниялар корпоратив бошқарув тизимидаги фарқли жиҳатларга қарамасдан, бир-бирига ўхшаш стратегик ёндашувларни илгари сурадилар ва қўлаб-қувватладилар. Ушбу моделларга берилган қийсий тасниф Ўзбекистонда амалда мавжуд меъёрий ҳужжатлар ва минталитетимизни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилди. Бу қийсий тасниф корпоратив бошқарувнинг инсайдерлик моделидан аутсайдерлик моделига ўтишни тақозо қилмоқда ва ўз навбатида, мамлакатимиз бизнес муҳитига корпоратив бошқарув механизмини жорий этишни такомиллаштиришнинг йўналишларидан бири деб ҳисоблашга асос бўлмоқда.

Тадақиқотларга асосланиб, корпоратив бош-

қарувнинг муайян тизими ёки моделини мутлақ устунликларга эга дейиш мушкул. Бу борада ҳар қандай корпоратив бошқарув тизимининг самарали фаолият юритиши учун зарур шарт-шароитлар яратилганлиги, унинг самарадорлигини баҳолашнинг замонавий усуллари ва амалиётининг йўлга қўйилганлиги кўпроқ аҳамиятга эга. Бинобарин, корпоратив бошқарув тузилмасида фарқлар бўлишига қарамасдан, мамлакатлар миллий корпоратив бошқарув тизимини шакллантиришда корпоратив бошқарувнинг халқаро тамойилларига риоя қилиш, хусусан, миллий корпоратив бошқарув кодексларини ишлаб чиқишда айнан шу халқаро тамойилларни ҳисобга олишга ҳаракат қилишади. Бундан келиб чиқадиги, тузилманинг қандай бўлишидан қатъий назар, корпоратив бошқарувнинг умумқабул қилинган тамойили, усули ва механизмларини самарали жорий этиш устувор аҳамият касб этади [4].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони. ПФ-4720, 24.04.2015 й. // “Халқ сўзи”, 2015 йил 25 апрель.
2. Ашуров З.А. Корпоратив бошқарувнинг ташкилий – иқтисодий механизми. Монография. Т.: LESSON PRESS, 2019, 275 б.
3. Ибрагимова С.А. Миллий иқтисодиётни ривожлантиришда корпоратив бошқарув тизимини такомиллаштириш тенденциялари. / ЎзР ОЎМТВ, ТДГУ, “Саноат иқтисодиёти ва менежменти: муаммо ва ечимлар” мавзусидаги халқаро on-line илмий- амалий анжуман, мақолалар ва тезислар тўплами, Т.: 2021 йил, 30 апрель, 269-271 бб.
4. Ибрагимова С.А. Роль корпоративного управления в международной практике. / ЎзР ОЎМТВ, ТДГУ “Корпоратив бошқарув: назария ва амалиёт” илмий мақолалар тўплами. Т.: 2019, 23 январь, 182-183 бб.
5. Суюнов Д.Х. Вопросы прозрачности практики корпоративного управления и эффективности менеджмента в акционерных компаниях Узбекистана. / М.: Экономика и финансы, №1, 2019, 60-63с.

Хизмат кўрсатиш соҳасида давлат-хусусий шерикчилиги ривожланишининг асосий йўналишлари Основные направления развития государственно-частного партнерства в сфере услуг Main directions of development of public-private partnership in the service sector

Гулнарахан УТЕМУРАТОВА,
Қорақалпоғистон давлат университети доценти.

Аннотация

Мақолада хизмат кўрсатиш соҳасида давлат-хусусий шерикчилиги ривожланишининг асосий йўналишлари, давлат-хусусий шерикчилиги асосида хизмат кўрсатиш соҳаси ривожланишининг инвестицион усуллари ва воситалари тадқиқ қилинган.

В данной статье рассматриваются основные направления развития государственно-частного партнерства в сфере услуг, инвестиционные методы и инструменты развития услуг государственно-частного партнерства.

This article discusses the main directions of development of public-private partnership in the service sector, investment methods and tools for the development of public-private partnership services.

Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланиши инвестициялар билан таъминлаш ва қўллаб-қувватлаш механизмларини шакллантириш ҳамда инвестицион лойиҳалар самарадорлигини баҳолаш тизимини такомиллаштиришни назарда тутди. Соҳада инвестицион сиёсатни амалга ошириш ишлаб чиқариш секторидаги корхоналарга ажратилган молиявий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга қаратилган бўлиши керак. Шунингдек, асосий чоралар инвестицион механизмларнинг институционал асосларини ривожлантириш, бюджет ресурслари ҳамда жалб қилинган молиявий маблағлардан юқори даражада самарали фойдаланиш бўйича замонавий молиялаштириш технологияларини жорий этишга кўмаклашиш лозим.

Давлат-хусусий шерикчилиги (ДХШ) давлат ва хусусий мулкдор манфаатларини ҳисобга олган ҳолда

фаолият юритади. Чунки, давлат ва хусусий сектор манфаатларининг муштараклигини таъминланиши ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаси ва унинг тармоқларига зарурий ресурсларнинг ажратилиши учун зарур.

Шунинг учун хизмат кўрсатиш соҳасида ДХШ доирасидаги давлат тузилмаларининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

- амалий тажриба асосида ижтимоий аҳамиятга эга стратегик дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- хизматлар соҳасида давлат-хусусий шерикчилигининг самарали фаолиятини таъминловчи қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни шакллантириш, қабул қилиш ва амалиётга жорий этиш;
- хизматлар соҳаси ташкилотларини ташкил этиш ва молиялаштириш;
- манфаатдор бўлган давлат ва маҳаллий ўз-ўзини

Калит сўзлар: хизмат кўрсатиш соҳаси, хусусий сектор, давлат-хусусий шерикчилиги, инвестицион лойиҳа, инвестицион воситалар.

бошқариш органларининг ДХШни амалга оширишдаги иштирокини таъминлаш ва бошқалар.

ДХШ доирасида хусусий секторнинг асосий вазифалари қуйидагилар:

- рақобатбардошликни таъминлаш ва тадбиркорликни кенгайтириш;
- ноаниқликни қисқартириш ва тақсимлаш имкониятларини қидириб топиш;
- маҳаллий давлат ҳокимияти органлари билан алоқаларни яхшилаш;
- маҳаллий ривожланишга зарурий ёрдам кўрса-тиш.

Умуман олганда, ушбу вазифаларни давлат ва хусусий секторнинг нотижорат ташкилотлари шерикчилиги асосида ҳам ҳал этиш мумкин.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, давлат ДХШ механизмини муваффақиятли амалга ошириш учун шароит яратишда марказий ўринни эгаллайди. Бу айниқса қонунчилик базасини такомиллаштиришда, ДХШни қўллаб-қувватловчи махсус институтларни яратишда ҳамда молиявий қўллаб-қувватлаш механизмини ишлаб чиқишда яққол намоён бўлади. Аввало, бу рискни давлат ва хусусий сектор ўртасида оқилона тақсимлаш учун зурур бўлиб, солиқ тўловчилар ва истеъмолчилар учун лойиҳа қийматини пасайтиришга кўмаклашади. Бунда хусусий сектор ижтимоий аҳамиятга эга лойиҳаларга инвестиция киритишдан манфаатдор бўлади, чунки, бизнесни юритиш учун қулай шароит қонун даражасида рискни ҳисобга олган ҳолда яратилади¹.

ДХШнинг хизматлар соҳаси ва унинг секторларида самарали ривожланиши учун қонуний асосдан ташқари қатор тадбирлар ва комплекс дастурларни амалга ошириш муҳим ҳисобланади.

Қорақалпоғистон Республикасида ДХШни муваффақиятли ривожланишида қуйидаги жиддий тўсиқларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- давлат-хусусий шерикчиликни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлашнинг аниқ концепцияси мавжуд эмас;
- давлат-хусусий шерикчиликни муваффақиятли ривожлантириш юзасидан тадбирларни реализация қилишнинг аниқ дастурларини йўқлиги;
- коррупция ва турли шаклдаги суиистеъмолчиликларнинг мавжудлиги.

Биз, хизмат кўрсатиш соҳасини бошқаришда

ДХШнинг инвестицион воситаларини ривожлантиришни маҳаллий ҳокимият органлари кўринишидаги давлат, бизнес билан шуғулланувчи хусусий ташкилотлар ҳамда нотижорат ташкилотлар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар мажмуини ўзида ифодаловчи ягона иқтисодий тизимнинг таркибий қисми сифатида кўриб чиқамиз.

Бошқа томондан, ДХШ механизмини амал қилиши шароитида хусусий шериклар учун рағбатлантиришнинг оқилона ва самарали тизими яратилади. Таҷриба шуни кўрсатадики, давлат-хусусий шерикчилиكنинг қўлланиши кўпинча инфратузилмага оид лойиҳалар соҳасига тўғри келади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, ДХШнинг барча моделлариға тегишли бўлган қуйидаги ўзига хос хусусиятларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. ДХШ механизми хусусий бизнесға таклиф этиладиган қўллаб-қувватлаш шакллари тўпламидир (ишлаб чиқиш, молиялаштириш, қуриш ва бошқариш ягона шартномада). Масалан, анъанавий давлат харидлари моделидан фарқли равишда давлат нафақат муайян тўлов ҳисобига объектни, масалан, логистик марказни қуришға буюртма беради, балки, лойиҳасини ишлаб чиқиш, қуриш, бошқариш ва ҳатто, бутун лойиҳани ёки унинг алоҳида қисмини молиялаштиришға шартнома таклиф қилади.

2. Давлат харидларининг анъанавий шаклларида фарқли ўлароқ ДХШда риск кўпроқ хусусий сектор зиммасига юкатилади. Масалан, молиялаштириш хусусий шерик-иштирокчи зиммасига юкатиладиган схема тез-тез учраб турибди. Хусусан, давлат органи хизматларнинг техник параметрлари ва стандартларини белгилайди, хусусий шерик эса белгиланган стандартларға мос равишда хизмат кўрсатиш мажбуриятини олади.

3. ДХШ узоқ муддатли даврга шакллантирилади ва 25-30 йил давомида амал қилади.

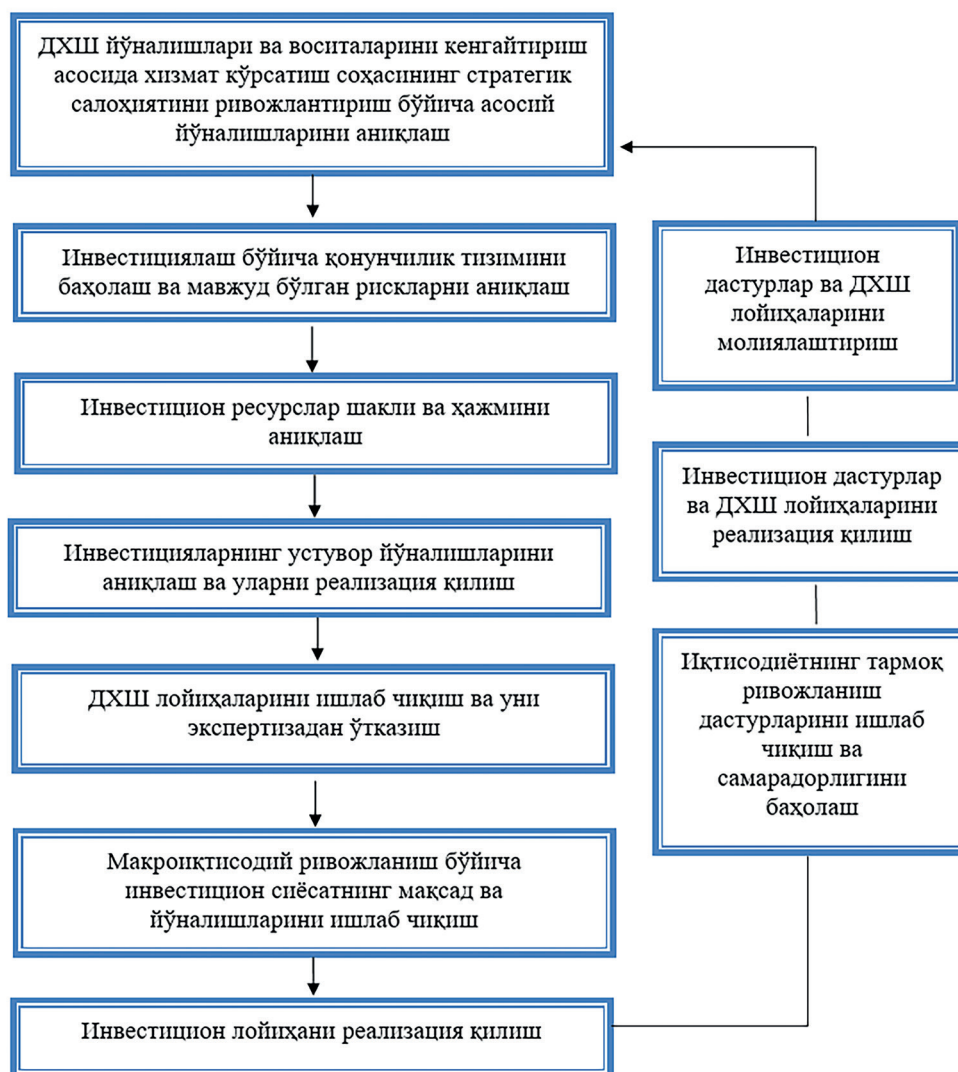
Жаҳонда ДХШнинг бошқа шакллари ҳам учраши мумкин. Масалан, хусусий секторнинг роли фақат молиялаштириш билан чегараланадиган шериклик келишувлари моделлари мавжуд. Хусусий шахс, одатда, молия компанияси лойиҳани тўғридан-тўғри молиялаштира олади ёки рискни ҳисобга олган ҳолда облигациялар чиқариш каби турли механизмлардан фойдаланиши мумкин².

¹ Стырин Е.М. Международный опыт использования ГЧП для реализации проектов электронного правительства. – М.: «Издательский дом ВШЭ», 2010.

² Шарингер Л. Новая модель инвестиционного партнерства государства и частного сектора / Л. Шарингер // Мир перемен. - 2004. - № 2. - С. 22.

ДХШ лойиҳаларини танлашнинг асосий мезонлари³

ДХШ шакли	Сиёсий мотива- ция	Харажат- ларни қоплаш	Меъёрий- ҳуқуқий асослар	Ахборот базаси	Давлат органининг бошқа- риш ва лойиҳани таҳлил қилиш қобилияти
Хизмат кўрсатиш бўйи- ча шартнома	Паст	Паст	Заиф	Заиф	Ўртача
Бошқариш бўйича шартнома	Ўртача	Ўртача	Ўртача	Заиф	Ўртача
Лизинг	Ўртача	Юқори	Кучли	Кучли	Юқори
Концессия	Юқори	Юқори	Кучли	Кучли	Юқори
Қуриш, бошқариш, узатиш ва ҳ.к.	Юқори	Юқори	Кучли	Кучли	Юқори

1-чизма. Хизмат кўрсатиш соҳасида ДХШ ривожланишининг инвестицион воситаларини фаолаштириш механизми алгоритми⁴.

³ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

⁴ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Бироқ, ДХШни турли мезонлар бўйича танлаш ҳам муҳим ҳисобланади. ДХШ шаклини танлаш мезонлари 1-жадвалда келтирилган.

Давлат бошқаруви соҳасидаги тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ДХШдаги оппортунизм билан боғлиқ рисклар, ДХШ доирасидаги оппортунизмнинг табиати бошқача бўлсада, фақат хусусий фирма ва корхоналар қатнашувчи соф тижорат шерикчиликларидаги каби тенг кучли танқидий бўлиши мумкин.

Бошқарув тузулмаси танловини таҳлил қилишдаги муҳим жиҳат уларни бир-бирининг ўрнини тўлдириши ҳисобланади. Бошқарув тузулмаси шериклар ўртасидаги ўзаро муносабатлардаги механизмлар тўпламини ўзида ифодалаганлиги сабабли шериклик рискнинг мақбул даражасига эришиш ва харажатларни бошқариш учун маълум даражада ушбу механизмларнинг турли комбинацияларидан фойдаланиши мумкин. Энг аввало қуйидагилар ажратиб кўрсатилади⁵: акциядорлик капиталидаги иштирокчи; шартномавий келишувлар; шерикчилик доираси; бошқарувнинг ишончли механизми.

Халқаро тажрибаларнинг кўрсатишича, хизмат

кўрсатиш соҳасида ДХШ ривожланишининг инвестицион воситаларини фаоллаштириш механизмини реализация қилиш мақсадга мувофиқ босқичма-босқич амалга оширилади (1-чизма).

Инвестицион лойиҳаларни реализация қилиш учун қуйидаги вазифаларни ҳал қилиш зарур: инвестицион лойиҳани амалга оширишнинг стратегик режасини ишлаб чиқиш; хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналари ва ташкилотларида инвестицион мавжуд рискларни аниқлаш, таҳлил қилиш ва баҳолаш; инвестицион лойиҳаларни реализация қилиш даврида унинг манбаларини аниқлаш; маҳаллий ижро ҳокимияти ва ўз-ўзини бошқариш органлари томонидан инвестицион лойиҳаларни асослаш ва уларни экспертизадан ўтказиш; мамлакатда макроиқтисодий ривожланиш бўйича инвестицион сиёсатнинг мақсад ва йўналишларини аниқлаш; мамлакатда турли даражаларда иқтисодиёт тармоқларининг ривожланиш дастурларини ишлаб чиқиш ва самарадорлигини баҳолаш; инвестицион дастурлар ва ДХШ лойиҳаларини реализация қилиш; инвестицион дастурлар ва ДХШ лойиҳаларини молиялаштириш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Варнавский В.Г., Клименко А.В., Королев В.А. Государственно-частное партнерство: теория и практика: учебное пособие. – М.: ГУ-ВШЭ, 2010.
2. Стырин Е.М. Международный опыт использования ГЧП для реализации проектов электронного правительства. – М.: «Издательский дом ВШЭ», 2010.
3. Шарингер Л. Новая модель инвестиционного партнерства государства и частного сектора // Мир перемен. - 2004. - № 2. – С. 22.
4. Элмирзаев С.Э., Шавкатов Н.Ш. Давлат-хусусий шериклик муносабатларининг илғор хориж тажрибалари ва мамлакатимизда қўллаш истиқболлари “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. № 3, июнь, 2019.
5. Холмунинов Ш.Р., Арабов Н.У., Насимов Д.А. Экономические механизмы структурной трансформации сельского хозяйства на основе привлечения инвестиций // Экономика и социум. Журнал. 2019. №11(66). Стр. 715-721.

⁵ Варнавский В.Г., Клименко А.В., Королев В.А. Государственно-частное партнерство: теория и практика: учебное пособие. – М.: ГУ-ВШЭ, 2010.

УЎТ: 338[001.895:621.39]

Рақамли иқтисодиёт шароитида кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш масалалари

Малый бизнес и предпринимательство в условиях развития цифровой экономики

Small business and entrepreneurship in the context of the development of digital economy

Наргиза ИМИНОВА,
ТАТУ доценти, и.ф.н.

Аннотация

Мақолада рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришнинг инновацион шарт-шароитлари ва омиллари билан боғлиқ жараёнлар тадқиқ этилган. Пандемия шароитида кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини инновацион ривожлантириш ҳамда унинг мавжуд муаммолари ўрганилган. Кичик бизнес ва тадбиркорликка оид маълумотлар йиллар кесимида таҳлил қилинган. Мамлакатимизда тадбиркорлик фаолиятини инновацион ривожлантириш йўллари шакллантиришга доир илмий таклиф ва амалий тавсиялар шакллантирилган.

В статье рассматриваются процессы, связанные с развитием цифровой экономики, ее роль и значение в экономике, инновационные условия и факторы развития малого бизнеса и частного предпринимательства. Изучено инновационное развитие малого бизнеса и предпринимательства в условиях пандемии и существующие проблемы. Данные о малом бизнесе и предпринимательстве были проанализированы на протяжении многих лет. Имеются научные предложения и практические рекомендации по формированию инновационных путей развития бизнеса в нашей стране.

The article discusses the processes associated with the development of the digital economy, its role and importance in the economy, innovative conditions and factors for the development of small businesses and private entrepreneurship. The innovative development of small business and entrepreneurship in a pandemic and its existing problems have been studied. Data on small business and entrepreneurship have been analyzed over the years. There are scientific proposals and practical recommendations on the formation of innovative ways of business development in our country.

Кириш

Ўзбекистон Республикаси томонидан олиб борилаётган илмий-техник сиёсат ҳозирги кунда мамлакат иқтисодиётини самарали ривожланишининг ажралмас қисми ҳисобланади. Рақамли иқтисодиёт шароитида инновацион жараёнларни давлат томонидан тартибга солиш зарурияти, авваламбор, унинг умумдават аҳамиятининг ортиши ҳамда иқтисодий моҳияти билан боғлиқдир.

Бугунги кунда Ўзбекистонда янги иқтисодий ҳолат

юзага келган ва бозор муносабатлари мустаҳкам базага эга бўлса-да, иқтисодий ислохотлар дастурлари макродаражадан реал ишлаб чиқариш даражасига ўтишида жиддий ўзгаришларни талаб қилмоқда. Хўжалик юритишни такомиллаштириш, бошқариш билан бир қаторда инновацияларни ўзлаштириш ва жорий этишнинг янги имкониятлари ҳамда механизмларини излаб топиш катта аҳамиятга молик масала сифатида қаралмоқда.

Рақамли иқтисодиётга ўтишнинг устувор йўналиш-

Калит сўзлар: ишлаб чиқариш омиллари, кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолияти, пандемия, янги технологиялар, дастурий таъминот, рақамлаштириш, рақамли технологиялар, инновация, алоқа корхоналари, модернизация, инновацион маҳсулотлар, рақамли инновацион тадбиркорлик.

ларидан бири иқтисодий тармоқларида инновацион ислохотлар, туб янгиланишларни модернизация қилиш ҳисобланиб, у мамлакатнинг макроиқтисодий барқарорлигини таъминлаш, корхоналарни янги технологиялар, дастурий таъминотлар билан жиҳозлаш, иқтисодийда нодавлат сектор улушини оширишга асосланади. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганларидек “...кун тартибда ўта жиддий масалалар турибди. Булар – мамлакатимизда яратилган технологияларнинг рақобатдошлигини таъминлаш, “ноу-хау” намуналарини яратиш, замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш, яъни, юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлаш бўйича тизимли чора-тадбирларни амалга оширишди” [2]. Дарҳақиқат мамлакатнинг жаҳон ҳўжалик тизимига фаол кириб бориши, иқтисодийнинг очиқлигини кенгайтириш ва эркинлаштириш, инновация асосида модернизация қилиш шароитида Ўзбекистонда иқтисодий ўсишни барқарор суръатларини таъминлаш муаммоларига алоҳида аҳамият берилишини тақозо этади.

Мамлакатимиз иқтисодийнинг ҳозирги ҳолати миллий иқтисодиётда инновацион рақамли технологияларни кенг қўллаш, ўзгаришларни амалга ошириш суръатларини жадаллаштиришни талаб этмоқда. Кичик бизнес ва тадбиркорлик инновацияларнинг драйверига айланмоқда. Инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган янги компанияларнинг пайдо бўлиши турли мақсадли рақамли платформаларга бўлган талабни рағбатлантиради. Пандемия туфайли технологияларнинг тез суръатларда ривожланиши ва тарқалиши кичик бизнес ҳамда тадбиркорлик фаолиятини рақамли технологияларга тез мослашишига мажбур этди.

Давлатимиз Раҳбарининг 2021 йил 9 сентябрь куни ЎзЛиДеп курултоидаги “Янги Ўзбекистон – инсон қадри устувор бўлган жамият ва халқпарвар давлатдир” номи нутқида [3] қатор соҳаларга эътибор қаратиб, қандай ўзгаришлар юз бериши ҳақида батафсил тўхталди ҳамда “келгуси беш йилда рақамли иқтисодиётни асосий “драйвер” соҳага айлантирамиз” дея, алоҳида таъкидлаб ўтди. Дарҳақиқат, ҳозирги жадаллашув асрида рақамли маълумотлар қиймати юқори бўлган иқтисодий ресурс сифатида жамиятимиздан жой олмоқда.

Жаҳон тажрибасига мурожаат этар эканмиз, бутунги кунда сайёрамиз мамлакатлари ичида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш жараёнлари бўйича АҚШ, Хитой, Корея, Япония, Россия каби мамлакатларда ривожлантириш дастурлари мавжудлиги барчамизга маълум.

Мамлакатимиз Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2020 йил 13 февраль куни ахборот технологияларини ривожлантиришга бағишланган тадбирда келтирган статистик маълумотларига мувофиқ, АҚШда рақамли иқтисодиёт-

нинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 10,9 фоиз, Хитойда 10 фоиз, Ҳиндистонда 5,5 фоизни ташкил этади, Ўзбекистонда бу кўрсаткич 2 фоиздан ҳам ошмаслиги айтиб ўтилган эди.

Иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки кичик бизнес ва тадбиркорлик соҳасида ижобий натижаларга эришишда чуқур, самарали инновацион стратегияни амал қилиниши, мамлакат иқтисодий ва табиий омилларидан оқилона фойдаланиш орқалигина амалга оширилиши мумкин. Рақамли иқтисодиётга ўтиш шароитида иқтисодиёт инновацион шаклланиши энг аввало иқтисодий ўсишни таъминловчи тармоқлар ҳисобига юз беради, бу эса, ўз навбатида, мамлакат иқтисодиётини хом ашё экспорт қилишини камайтириш билан бирга уни қайта ишлашни ривожлантиришга, валюта маблағларининг тежалишига, аҳоли бандлигининг ошишига сабаб бўлади. Ушбу омиллар ўз навбатида инновация стратегиясини амалга ошириш ва мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамланишига олиб келади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Рақамлаштириш шароитида мамлакатимизда инновацион ва инвестицион фаолиятни жадаллаштирмасдан иқтисодиётдаги ўсишга эришиб бўлмайдиган ҳозирги даврда, кичик корхоналарнинг роли ва аҳамияти ортиб бормоқда. Бу эса Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида алоҳида аҳамият касб этади. Юқори малакали олимлар, конструкторлар, муҳандислар ўз интеллектуал мулкларини кичик корхоналарда жорий этишлари мумкин, бу фаол кучлар эса илмий-техник ва инновацион фаолиятни ҳамда энг асосийси миллий иқтисодиётнинг ўсишига замин яратади.

Ўзбекистон Республикасида кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга оид қатор ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган ва ислохотлар изчиллик билан амалга оширилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 июндаги “Ҳар бир оила – тадбиркор” дастурини амалга ошириш тўғрисидаги ПҚ-3777-сонли қарорида [1] фаол тадбиркорлик, инновацион гоёлар ва бунёдкорлик салоҳиятини қўллаб-қувватлаш, ишбилармонлик муҳитини яхшилашга эътибор қаратилди, шунингдек, 2020 йил 3 апрелдаги “Коронавирус пандемияси даврида аҳоли, иқтисодиёт тармоқлари ва тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлашга доир қўшимча-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5978-сонли Фармони қабул қилинганлиги тадбиркорлик субъектларига пандемия даврида бир қатор имтиёзлар белгилаб берилди.

Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолияти, унинг назарий жиҳатлари бўйича маҳаллий олимлардан Қ.Муфтайдинов, А.Абдуллаев, Айбешов Х. [4] Т.Жўраев, Р.Калан-

даровлар [6] кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг инновацион жиҳатларига эътибор қаратган. М.Эшов [10] томонидан чоп этилган монографияда хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантиришнинг назарий ва амалий муаммолари, кичик бизнес тараққиётининг макроиқтисодий вазиятга таъсири, замонавий шароитда хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес ривожланишининг асосий йўналишларини илмий жиҳатларини тадқиқ этган. Ш.Эргашходжаева [9] ўзининг илмий тадқиқот ишларида кичик бизнес ва тадбиркорликнинг инновацион маркетинг йўналишларини тадқиқ этган.

Шунингдек, инновацион чора-тадбирлар, технологияларнинг ривожланиши ва уларнинг иқтисодиёт, кичик бизнес ва тадбиркорликка таъсири, рақамли иқтисодиёт шароитида маҳсулот айирбошлаш муаммолари, ривожлантириш йўллари ва йўналишида О.Бикова, Д.Завьялов, Н.Завьяловаларни [7] илмий асарларида, Г.Варнакова, А.Фадеевалар [5] рақамли иқтисодиётни ривожлантириш ва уни кичик бизнесда жорий этиш масалалари, ривожлантириш муаммолари ва истиқболларини илмий мақолаларида кўриб чиқишган. Ю.Олейникова ўзининг илмий мақоласида рақамлаштириш шароитида бизнес-жараёнларни таркибий ўзгартириш ва бизнесдан фойдаланишнинг янги моделларини излаш бўйича хулоса ва таклифлари баён этилган [8].

Тадқиқот методологияси

Олиб борилган тадқиқотнинг методологик асосини кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш соҳасидаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4749-сонли Фармони, шунингдек, мазкур фармон ва қарорларда белгиланган иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ва тадбиркорликни рағбатлантиришга қаратилган институционал ва таркибий ислохотларни давом эттиришнинг асосий йўналишлари, статистик маълумотларни йиғиш ҳамда уларни қайта ишлашда замонавий статистик усуллар ва кузатувлар, эксперт баҳолаш ва таққослашга асосланган, график, таҳлилий, тизимли таҳлил ва бошқа усуллардан кенг фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолияти йирик корхоналарнинг рақобатчиси эмас, балки, ҳамкорига айланмоқда. Адабиётлардан олинган маълумотларга кўра катта корхоналар томонидан ишлаб чиқариладиган янги маҳсулотларни бозорларга етказиб бериш, уларни хомашё ва эҳтиёт қисмлар билан таъминлаш, уларга хизмат кўрсатиш, таъмирлаш ҳамда шунга ўхшаш бошқа ишларни

бажариш учун кичик корхоналар катта фирмалар билан ҳамкорликда ишлайди ва натижада уларнинг ўзаро алоқаси кенгайди ва мустаҳкамланади. Бу эса, ўз навбатида, рақамли инновацион тадбиркорлик учун янада янги имкониятлар яратади, чунки, кучли рақобат муҳитида ишлаб чиқариш ҳаражатларини паст бўлишига эришган корхоналар пандемия вақтида рақамли технологиялардан кенг қўлланилганлиги сабабли бугунги иқтисодий ривожланиш жараёнлари марказида бўла олади.

Ташкилотларда маълумотлар ҳажми тобора ортиб бораётганлиги, автоматлаштириш даражаси такомиллашиб бораётган ва хариддорларнинг талаблари доимий равишда ўсиб ва ўзгариб бораётган муҳитда рақамли технологиялар ҳам мос равишда тез ўзлаштирилмоқда. XXI асрда рақамли иқтисодиётни ривожланиши дунёнинг деярли барча давлатларига ўз таъсирини кўрсатди ҳамда рақамли технологияларни жорий этилиши жамиятнинг нафақат иқтисодий, шунингдек, ижтимоий ривожланиш йўллари ҳам аниқлади. Шунинг учун ҳам ҳозирда рақамли иқтисодиётни шаклланиши кўпчилик мамлакатлар ривожланишининг устувор йўналишларидан бирига айланмоқда. Рақамли технологияларни тез ривожланиши ва амалиётда фойдаланилиш самарадорлиги кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини кенгайтиришга ёрдам беради, яъни, рақамли платформалар бутунлай янги касблар ва иш ўринларини яратиши мумкин. Юқорида келтирилган фикларга асосланиб, қуйидаги жадвални кўриб чиқамиз.

Юқорида келтирилган жадвал маълумотларида сўнгги беш йил давомида алоқа корхоналарининг аҳолига хизмат кўрсатишдан тушган тушуми таркиби келтирилади, унга кўра телеграф ва почта хизматларини аҳолига кўрсатган хизматлари бўйича йиллар кесимида у қадар катта ўзгаришлар бўлмаганлигини гувоҳи бўлдик. Бу ерда маълумот узатиш тармоғи (“Internet”)дан аҳолига кўрсатилган хизматлар йиллар кесимида ошганлиги кўришимиз мумкин [11]. Айниқса 2020 йилда аҳолига алоқа хизматидан тушган тушуми 2016 йилдаги кўрсатилган хизматларга қараганда 16,5 фоизга фарқ қилмоқда. 2020 йилдаги бундай катта ўзгаришнинг асосий сабаби пандемия, шу сабаб иқтисодиёт фаол равишда ўзгара бошлади, рақамли иқтисодиёт муҳим аҳамият касб этди, бу эса ташкилотлар таркибида кўп ўзгаришларни келтириб чиқарди, маълумотларни узатиш ва ахборот алмашиш, ишчи-ходимлар иш фаолиятини самарали ташкил этиш масофадан амалга оширилади.

Ушбу жадвал маълумотларида сўнгги беш йил давомида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодиёт тармоқларидаги асосий кўрсаткичлари келтирилди. Мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик тармоқларида амалга оширилаётган экспорт ва импорт ҳамда йўловчи ташиш фаолияти бўйича 2016 йилдан 2019

йилгача ўсиш кўрсаткичи кузатилаган бўлсада, аммо 2020 йилда ҳар уччала соҳада ҳам кескин камайиш ҳолатлари келтирилган. Шунингдек, савдо, хизматлари бўйича келтирилган маълумотларга эътибор қаратсак, ўсиш ҳолати

трансформациянинг муҳим элементи ҳисобланади.

Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолияти рақамли трансформацияси бизнес моделини тубдан ўзгартиришни талаб қилмайди, балки ўзгаришларни босқичма-босқич

1-жадвал.

Алоқа корхоналарининг аҳолига кўрсатган алоқа хизматларидан тушган тушуми таркиби (фоиз ҳисобда)¹

Т/р	Хизмат турлари	2016 й.	2017 й.	2018 й.	2019 й.	2020 й.
1	Почта	1,1	0,9	0,8	1,0	0,8
2	Телеграф	0,02	0,02	0,01	0,004	0,003
3	Маълумот узатиш тармоғи “Internet” ни қўшган ҳолда	25,2	28,2	29,8	36,3	41,7

келтирилган [11]. Бунинг асосий сабаби сифатида 2020 йилнинг биринчи чорагида бутун дунёда COVID-19 пандемияси туфайли кўрилган карантин чора-тадбирларини айтишимиз мумкин. Барча соҳаларда юз бергани каби, кичик бизнес ва тадбиркорлик соҳасида ҳам рақамли технологиялардан фойдаланиш тезлашиб кетиши, одамларда масофадан ишлаш, рақамли платформалардан фойдаланиш кўникмаси ҳосил бўлди. Лекин кўпгина ривожланётган мамлакатларда рақамли инфратузилма етарлича ривожланмаган. Глобал пандемия кўплаб ташкилотларни ёпишга ва бутунлай масофавий иш форматига ўтишга мажбур қилди. Интернетдаги потенциал харидорлар, мижозлар ва шериклар билан алоқа ҳамма учун ўзгарди, бу янада кенгрок аудиторияни қамраб олиш имкониятини беради. Кичик бизнес ва тадбиркорлик сегментида рақамли маданиятнинг ривожлантириш муаммосини юзага чиқаради ва бу вақт талаб этади, шунинг учун рақамлаштириш индексининг ўсишига қарамай, кичик ва ўрта бизнес кўрсаткичга ҳамма ҳам тайёр эмас.

Хулоса

амалга оширилиши мумкин. Рақамли трансформацияни амалга ошириш компанияларни янада чаққон қилди, бу эса ресурсларни янада мослашувчан тақсимлашга олиб келди. Бироқ, компаниялар мослашувчан бўлмаса бундай мослашувчанликни амалга ошириш қимматга тушади, корхонанинг омон қолиши хавф остида қолади. Шунинг учун ҳам кичик бизнес ва тадбиркорликни иқтисодий фаолиятида солиқ имтиёзлари, давлат буюртмалари ва бошқа тадбирлар орқали рақамли ва инновацион технологиялардан фойдаланишни рағбатлантириш тизимини яратиш ва кенг жорий этиш муҳим ҳисобланади.

Мамлакатимизда рақамли технологияларни ривожланиши билан бир қаторда ҳар бир ҳудудда кичик бизнес ва тадбиркорликни муваффақиятли ривожлантириш учун унинг қонуний ва норматив базасини такомиллаштириш, кичик корхоналарнинг ахборотлардан эркин фойдаланиши, инвестициялардан кенг фойдаланиши, самарали банк тизими ва бизнесни қўллаб-қувватлаш тадбирлари, шунингдек, улар учун малакали кадрлар тайёрлаш, менежмент, маркетинг ва ахборот технологиялари билан таъ-

2-жадвал.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодий тармоқларидаги асосий кўрсаткичлари ҳажми²

Йиллар	Экспорт (минг АҚШ дол)	Импорт (минг АҚШ дол)	Савдо (млрд.сўм)	Хизматлар (млрд. сўм)	Йўловчи ташиш (минг. йўловчи)
2016 й.	3139,2	5676,8	78935,6	61346,2	4866,5
2017 й.	2759,3	7511,9	92973,0	69212,7	5037,5
2018 й.	3810,8	10916,2	114896,4	84433,4	5242,6
2019 й.	4714,8	14972,2	138920,7	103106,6	5345,0
2020 й.	3100,6	10972,7	160085,3	112743,5	4874,0

Бугунги кунда рақамли иқтисодий давлатнинг бошқаруви тизимида, иқтисодий, бизнес, ижтимоий соҳа ва бутун жамиятни ривожлантириш учун самарали асос бўлиб хизмат қилмоқда. Кичик бизнес ва тадбиркорлик рақамли

минлашни янада яхшилаш керак.

Иқтисодий рақамлаштириш шароитида кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш мақсадида қуйидаги вазифаларни

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

амалга ошириш лозим:

- жойлардаги кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларининг самарали фаолиятига ҳалал бераётган, тўсқинлик қилаётган ёки қилиши мумкин бўлган муаммоларни мунтазам равишда ўрганиб бориш ва ўз вақтида бартараф этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш;

- ҳудуддаги бўш ёки самарали фойдаланилмаётган бино ва иншоотлар тўғрисидаги аниқ маълумотларнинг қисқа муддатларда олинishi ҳамда уларнинг кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларига тақдим этиш жараёнларини самарали ташкил этиш;

- кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолияти учун янада қулай муҳит яратиш борасида ҳар бир ҳудуддаги ўзига хос хусусиятларни аниқлаш ва улардан келиб чиққан ҳолда мавжуд барча имкониятларни сафарбар этиш;

- кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш йўлидаги ҳар қандай бюрократик тўсиқларни бартараф этиш;

- ҳудуддаги кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларининг энергия, газ, сув ва канализация, иссиқлик таъминоти ва бошқа шу каби муҳандислик-коммуникация тармоқларига уланиши жараёнларига эътибор қаратиш ҳамда бу борадаги илғор хорижий тажрибаларни қўллаш;

- ҳудудда фаолият юритаётган кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларининг фаолият йўналишлари жиҳатидан таркибини такомиллаштириш чора-тадбирларини қўллаш, хусусан, саноат соҳасида, юқори технологияларни талаб этадиган замонавий ишлаб чиқариш тармоқларини

ташкил этишда, илғор илм-фан ютуқларига асосланган кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантиришнинг турли йўл ва чораларини излаб топиш;

- ҳудуддаги экспортга маҳсулот чиқарувчи кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларига аниқ ва таъсирчан ёрдам кўрсатиш орқали уларнинг ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги иштирокини кенгайтириш;

- кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш учун янада қулай муҳит яратиш борасида уларга имтиёзли микрокредитлар ажратиш керак.

Республикада кичик бизнес ва тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб, уларни ички ва ташқи бозорда рақобатлаша оладиган, сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда хизматлар кўрсатишни изчил йўлга қўя оладиган мустаҳкам иқтисодий соҳага айланишини таъминлаш лозим.

Келтирилган маълумотлар асосида хулоса шуки, кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш орқали иқтисодиётда: тадбиркорлик субъектларини кредитлаш ва инвестицияларни жалб қилиш орқали бўш турган пул маблағларини айлантиришга; рақобатни кучайтириш орқали сифат кўрсаткичларини яхшилашга; экспортбоп маҳсулотларни тайёрлаб, уларни реализация қилиш орқали валюта кириб келишига; аҳолининг асосий қисми бўлмиш ёшларни иш билан таъминлаш ва уларнинг мустақил фаолият юритишини рағбатлантиришга эришилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 июндаги “Ҳар бир оила –тадбиркор” дастурини амалга ошириш тўғрисидаги ПҚ-3777-сонли қарори.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. 15.01.2017.
3. Мирзиёев Ш.М. 2021 йилнинг 9 сентябрь кунини ЎзЛиДеп курултойида “Янги Ўзбекистон – инсон қадрини устувор бўлган жамият ва халқпарвар давлатдир” номли нутқи.
4. Абдуллаев А., Муфтайдинов Қ., Айбешов Х. Кичик бизнесни бошқариш. Дарслик. –Т., “Молия” нашриёти, 2003 йил. 192-б.
5. Варнакова Г.Ф., Фадеева А.О. АЛЛЕЯ НАУКИ Издательский центр “Quantum” eISSN: 2587-6244, 2019 г. 825-828 стр. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=37043216>
6. Жўраев Т.Т., Каландаров Р.А. Кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш орқали иқтисодиётнинг реал секторини инновацион тараққиётини таъминлаш. Илмий-оммабоп рисола. - Т., 2019 йил., 52-б.
7. Завьялов Д.В., Завьялова Н.Б. Проблемы и перспективы развития сферы товарного обращения в условиях цифровой экономики // Экономика, предпринимательство и право. – 2020. – № 6. – с. 1701-1720. – doi: 10.18334/epp.10.6.110533.
8. Олейникова Ю.А. Вызовы и модели развития бизнеса в условиях прогрессии цифровой экономики // Вопросы инновационной экономики. – 2019. – Том 9. – № 4. – С. 1415-1426. doi: 10.18334/vines.9.4.41294
9. Эргашходжаева Ш.Д. Инновацион маркетинг. Дарслик.–Т.: ТДИУ, Иқтисодиёт, 2014. –178 бет.
10. Эшов М.П. Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши: омилар, натижалар ва истиқболлар. Монография. –Т.. «Маънавият», 2017. – 80-б.
11. www.stat.uz- Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий ахборот сайти маълумотлари.

Худудларнинг инвестицион жозибadorлигини ошириш масалалари Вопросы повышения инвестиционной привлекательности регионов Issues of increasing investment attractiveness of regions

Ирода БАКИЕВА,
Тошкент молия институти доценти, и.ф.н.

Аннотация

Мақолада худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда инвестициялар ва инвестицион фаолиятнинг ўрни ҳамда объектив аҳамияти ёритилган. Худудларда инвестиция фаолиятини ривожлантиришда инвестицион жозибadorликни ошириш тадқиқ этилган. Шунингдек, худудларнинг инвестицион жозибadorлигини ошириш бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.

В статье рассматриваются роль и значение инвестиций и инвестиционной деятельности в социально-экономическом развитии регионов. Изучено повышение инвестиционной привлекательности при развитии инвестиционной деятельности в регионах. Также были разработаны предложения по повышению инвестиционной привлекательности регионов.

The article covers the role and importance of investment and investment activities in the socio-economic development of the regions. Increasing investment attractiveness in the development of investment activities in the regions has been studied. Also, proposals have been developed to increase the investment attractiveness of the regions.

Иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида жаҳон мамлакатларида худудларни мутаносиб ривожлантиришда инвестиция ва инвестицион фаолият энг муҳим омиллардан бири сифатида эътироф этилмоқда. Халқаро иқтисодиётнинг глобаллашув жараёнларининг ривожланиш тенденциялари таҳлили инвестиция фаолияти ва уни диверсификациялаш, қулай инвестицион муҳитни яратиш орқали худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш мумкинлигини кўрсатмоқда.

Хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотларда инвестиция салоҳиятини ошириш орқали минтақалар иқтисодиётини барқарор ривожлантириш бўйича кенг қўламли тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бу борада мамлакатлар доирасида минтақаларни барқарор ривожлантиришда инвестициялар

жалб қилиш механизмини такомиллаштириш, уларни истиқболли тармоқларга йўналтиришни рағбатлантириш, минтақавий инвестиция сиёсатини амалга оширишда маҳаллий давлат органларининг самарадорлигини яхшилаш, инвестиция салоҳиятидан самарали фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Мамлакатимизда худудларни ижтимоий-иқтисодий ва комплекс ривожлантиришда инвестиция салоҳиятини ошириш ҳамда инвестиция дастурларини пухта ишлаб чиқиш юзасидан таркибий ислохотлар изчиллик билан амалга оширилмоқда. Республикада иқтисодий сиёсатнинг муҳим йўналиши сифатида минтақалар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий тафовутни камайтириш, улар иқтисодиётига маҳаллий тадбиркорлар маблағлари ва

Калит сўзлар: ҳудудий иқтисодиёт, инвестиция, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, инвестиция фаолияти, инвестицион жозибadorлик.

чет эл инвестицияларини фаол жалб қилиш белгиланган. Минтақаларда инвестиция салоҳиятини оширишда алоҳида устувор йўналишлар сифатида ҳудудларда “ўсиш нуқталари”ни аниқлаш, уларни барқарор иқтисодий ривожланишини таъминлаш ва инвестиция ресурсларини фаол жалб қилишни изчил давом эттириш вазифалари қўйилган.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда инвестицион муҳитни янада яхшилаш, хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш, инвесторларнинг инвестицион сиёсат изчиллигига ишончини мустаҳкамлаш ва давлат тузилмаларининг инвесторлар билан ишлашдаги масъулиятини ошириш, инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш жараёнларини бошқариш инвестицион фаолликни таъминлаш орқали миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш бўйича тизимли ишлар амалга оширилмоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармонида 26-мақсад сифатида “мамлакатда инвестиция муҳитини янада яхшилаш ва унинг жозибадорлигини ошириш, келгуси беш йилда 120 миллиард АҚШ доллари, жумладан, 70 миллиард доллар хорижий инвестицияларни жалб этиш чораларини кўриш” белгиланган бўлиб, бунда инвестициялардан самарали фойдаланиш ҳамда экспорт ҳажмларини ошириш бўйича, “пастдан-юқорига” таомийли асосида, янги тизимни йўлга қўйиш кўзда тутилган [1].

Давлатнинг инвестициялар соҳасидаги сиёсати иқтисодий ривожланишни таъминлаш ва унда ишлаб чиқаришни кенгайтиришнинг энг асосий йўналишларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Инвестицион муҳит жозибадорлиги мамлакатга инвестициялар оқимини белгиловчи, таъминловчи, кафолатловчи ва инвестиция фаоллиги билан баҳоланувчи объектив ижтимоий, иқтисодий ва табиий асослар, воситалар, имконият ва чекловлар йиғиндиси. Ҳудуднинг инвестицион жозибадорлигини баҳолаш эса ҳар қандай инвестиция қарорини қабул қилишнинг энг муҳим жиҳати эканлиги билан аҳамиятлидир. Шунингдек, ҳудуднинг инвестиция жозибадорлигини баҳолаш ҳудудларга ички ва ташқи инвестиция ресурсларини жалб қилиш ва уларда инвестиция фаоллигини ошириш учун муҳимдир. Зеро, иқтисодий ривожланишни таъминлай олувчи капитални жалб этиш учун мам-

лакатда инвестицион муҳит мавжуд бўлиши ва уни бошқариш талаб этилади.

И.Ройзманнинг фикрича, “Инвестицион жозибадорлик – бу асосий капиталга инвестициялар учун потенциал самарали талабни белгилайдиган турли хил объектив хусусиятлар, воситалар ва имкониятлар йиғиндиси”дир [3].

И.Бланк эса, инвестицион жозибадорликни маълум бир инвестор нуқтаи назаридан маълум соҳалар ва объектларга инвестиция қилишнинг афзалликлари ва камчиликларининг умумий тавсифи дея таъкидлайди [4].

Ш. Мустафақуловнинг таъкидлашича, мамлакатнинг инвестицион жозибадорлиги – ҳудудга сармоянинг кириб келишини белгиловчи ва инвестиция фаоллиги билан баҳоланадиган объектив иқтисодий, ижтимоий ва табиий белгилар, воситалар, имкониятлар ва чекловларнинг йиғиндиси. Ўз навбатида, мамлакатнинг инвестицион фаоллигини сармоянинг кириб келиш интенсивлиги сифатида кўриб чиқиш мумкин [2].

Баъзи муаллифлар инвестицион жозибадорликни даромад олиш ёки бошқа ижобий самарани олиш учун инвестицияларни амалга ошириш билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар тизими сифатида кўриб чиқади. Бироқ, бундай таъриф ўзини тўлиқ оқламайди, чунки, у “инвестиция бозори” атамаси учун кўпроқ мос келади.

Фикримизча, инвестицион жозибадорликни маълум кўрсаткичлар тўплами сифатида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, инвестицион жозибадорлик иқтисодий категория бўлиб, инвестицион фаолиятга объектив ва субъектив маълумотлар орқали таъсир кўрсатиши билан намоён бўлади.

Илмий адабиётларда инвестицион жозибадорликни белгиловчи турли кўрсаткичлар мавжудлиги қайд этилган. Жумладан, иқтисодчи олима Т.М. Смаглюкова инвестицион жозибадорликни белгиловчи барча кўрсаткичлардан комплекс баҳолаш талабларига кўпроқ мувофиқ келадиган кўрсаткичларни ажратиш олади. Унинг фикрича, мазкур кўрсаткичлар инвестицион жараённинг барча томонларини акс эттирувчи инвестицион жозибадорлик омиллари таркибига киритилади. Шакланган кўрсаткичларнинг йиғиндиси иқтисодий тизим ва инвестициялаш объектлари сифатида ҳудудлар фаолиятининг ташқи ва ички омилларини қамраб олади.

Т.М. Смаглюкова ҳудудларнинг инвестицион жозибдорлигини белгиладиган омиллар гуруҳига қуйидагиларни киритади: сиёсий; инновацион; ижтимоий; ишлаб чиқариш; иқтисодий; меҳнат; экологик; молия; инфратузилмавий; инвестицион; қонуний ва жиной; хом ашё ресурси.

Унинг фикрича, барча келтирилган омиллар ёрдамида қўйилмаларнинг риск (хатарлик)ка тортилган даражаси таҳлил қилиниши мумкин. Тармоқлар даражасида қўйилмаларнинг хатарлик даражасини баҳолаш учун ушбу рўйхатдан сиёсий, ижтимоий, инфратузилма, қонуний ва жиной, инновацион ва ресурс – хом ашё омиллари чиқариб ташланган. Бу уларнинг таҳлил қилинаётган кўрсаткичларни шакллантиришга етарли даражада таъсир кўрсатмаётгани билан изоҳланади.

Минтақанинг инвестиция салоҳиятининг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат: ишлаб чиқариш салоҳияти (минтақада иқтисодий фаолиятнинг умумий натижаси); меҳнат салоҳияти (меҳнат ресурсларининг сифати ва миқдори); ис-

теъмол салоҳияти (минтақа аҳолисининг умумий харид қобилияти); инфратузилмавий салоҳият (минтақа инфратузилмасининг ҳолати); молиявий салоҳият; институционал салоҳияти (бозор иқтисодиётининг етакчи институтларининг ривожланиш даражаси); инновацион салоҳият (минтақада фан-техника тараққиёти ютуқларини жорий этиш даражаси); табиий ресурс салоҳияти (табиий ресурсларнинг асосий турлари захиралари билан таъминлаш); - туризм салоҳияти (сайёҳлар ва дам олувчилар учун қизиқарли жойлар, шунингдек, кўнгилочар жойлар ва улар учун турар-жой мавжудлиги).

Хулоса ўрнида айтганда, ҳудудларнинг инвестицион жозибдорлигини таъминлаш орқали нафақат минтақа иқтисодий ривожланишини таъминлашга эришилади қолаверса мамлакатга киритиладиган фаол инвестициялар ҳажмининг ортиб бориши натижасида миллий иқтисодиёт рақобатбардошлиги ҳам ортиб боради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони. <https://lex.uz/docs/5841063>
2. Мустафакулов Ш.И. Инвестицион муҳит жозибдорлиги. Т.: “BAKTRIA PRESS”, 2017.
3. Ройзман И. Динамика инвестиционной привлекательности и инвестиционной конкурентоспособности российских регионов в среднесрочной перспективе // Инвестиции в России. - 2009. - №9. - С. 3-14.
4. Бланк И.А. Основы инвестиционного менеджмента. СПб.: Ника-Центр, 2009. 537 с.
5. Смаглюкова Т.М. Общие подходы к формированию региональной инвестиционной политики // Современные проблемы науки. – 2014. – № 1.

УЎТ: 338.487.48.49

Туризм фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ўрганишга ёндашувлар Подходы к изучению социально-экономической эффективности туристской деятельности Approaches to studying the socio-economic efficiency of tourism activity

Уктам ЖИЯНОВ,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси катта ўқитувчиси.

Аннотация

Туризмнинг жадал ривожланиб бориши ҳўжалик бошқарувининг турли даражаларида туризм фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги масалаларини ўрганиш заруриятини келтириб чиқаради. Туризм соҳасининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлик тушунчаси, кўрсаткичлари ва унинг мезонларини аниқлаш ҳамда туризм фаолиятининг бошқа тармоқлар билан боғлиқлигини ўрганиш долзарб вазифалардан ҳисобланиб, мазкур мақола айнан шу масалаларни ёритишга қаратилган.

Стремительное развитие туризма вызывает необходимость изучения социально-экономической эффективности туризма на разных уровнях управления экономикой. Одной из актуальных задач является определение понятия, показателей и критериев социально-экономической эффективности туристической отрасли, а также изучение взаимосвязи туризма с другими отраслями. Статья призвана прояснить эти вопросы.

The rapid growth of tourism sector impels to study the matters regarding the socioeconomic efficiency of tourism activity at the varying levels of economic management. One of the key tasks is to determine the concept, indicators and criterias applied for the socioeconomic efficiency of tourism industry, as well as to explore its relationship with other industries. The article aims to clarify these issues.

Туризм соҳасининг бугунги кундаги истиқболи, унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишдаги ўрни, аҳамияти ва ривожланишининг амалий жиҳатлари унинг назарий-методологик асосларини илмий жиҳатдан тадқиқ этиш заруриятини келтириб чиқаради. Туризм фаолиятида самарадорлик масалаларини ўрганиш шундай эҳтиёжлардан бири ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда “туризм фаолияти” атамаси илмий нашрларда ва расмий меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда бир қанча маъноларда ифодаланмоқда. Ушбу тушунчанинг мазмунига анъанавий ёндашув амалдаги қонун

ҳужжатлари билан белгиланади. “Туризм тўғрисида”ги қонунга кўра, “Туризм фаолияти – бу туроператорлик ва турагентликлари фаолияти, шунингдек, саёҳатни ташкил этиш бўйича бошқа фаолият ҳисобланади”¹.

Мазкур қонун туризм фаолиятида вужудга келадиган муносабатларни тартибга солишга қаратилган. Аммо, унда туризм фаолияти субъектлари ва туризм фаолиятини амалга ошириш жараёнида ҳуқуқий муносабатлар юзага келадиган томонлар аниқ кўрсатилмаган.

Замонавий иқтисодиётда туризм билан боғлиқ фаолият турлари сезиларли даражада кенгайиб бормоқда.

Калит сўзлар: туризм фаолияти, самарадорлик, туризм самарадорлиги, туризм бизнесини ташкил этиш самарадорлиги, ижтимоий-иқтисодий самарадорлик, рекреация, туризм индустрияси.

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 18 июлдаги “Туризм тўғрисида”ги ЎРҚ – 549-сонли қонуни.

Улар куйидагиларни ўз ичига олади: туризм ташкилотлари (туроператорлар ва турагентлар) фаолияти, умумий овқатланиш хизмати, сугурта, тиббий ёрдам хизмати, транспорт, ахборот коммуникация тизими ва тармоқлари.

Бу, ўз навбатида, мазкур кўрсатилган хизмат фаолиятларини бошқариш жараёни мураккаблаштирмоқда. Бу тузилмалар фаолиятини мустақил равишда бошқариш анча мушкул, чунки, улар бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғлиқ ҳолда амалга оширилганлиги сабабли туризм фаолиятининг ялпи пировард натижасига эришиш учун зарур бўлган меъзонларни янада чуқур тадқиқ этиш заруратини вужудга келтиради.

Таъкидлаш зарурки, бугунги кунда туристик хизматлар самарадорлигини ошириш ва баҳолаш, таъсир этувчи асосий омиллари ва унинг ўзига хос хусусиятлари, туризм соҳасида ишлаб чиқариш имкониятлари ҳамда ялпи туризм маҳсулотини аниқлаш усуллари бўйича

Хусусан, айрим муаллифлар туризмнинг ижтимоий самарадорлигини иқтисодий (ёки статистик) ва социологик кўрсаткичлар орқали баҳолашни таклиф қилсалар, бошқалари туризм комплексининг ривожланиш кўрсаткичлари, туризм ривожланишининг иқтисодий кўрсаткичлари, айниқса, ички ва ижтимоий кўрсаткичлардан фойдаланиш ғоясини илгари суради. Кўриниб турибдики, ижтимоий самарадорлик тушунчасининг мураккаблиги ва кўп қирралилиги туфайли уни мустақил тоифа сифатида эмас, балки, туризм фаолиятининг умумий самарадорлигининг таркибий қисми сифатида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Демак, туризм фаолияти самарадорлигига умумий ёндашув, биринчидан, ушбу ҳодисанинг иқтисодий ва ижтимоий жиҳатларини ҳар томонлама ўрганишни, иккинчидан, уларнинг жами таъсирини тадқиқ этишни ўз ичига олади.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, туризм фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги кон-

1-жадвал.

Бевосита, билвосита ва бошқа туризм билан боғлиқ фаолиятлар рўйхати

Туризм билан бевосита боғлиқ бўлган фаолият турлари	Туризм соҳасида реклама хизматлари
	Ташриф буюрувчилар учун ахборот хизматлари
	Улгуржи ва чакана савдо, умумий овқатланиш тизими, меҳмонхоналар ва ресторанлар билан боғлиқ давлат маъмурий хизматлари
	Туризм соҳасидаги масалалар билан боғлиқ давлат маъмурий хизматлари
Туризм билан билвосита боғлиқ бўлган фаолият турлари	Бозор тадқиқотлари ва мурожаатларни ўрганиш хизматлари
	Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар хизматлари
	Таълим-тарбия ва касбий маҳоратга тайёрлаш соҳасидаги хизматлар
	Таълим соҳасидаги қўшимча ёрдамчи хизматлар

иқтисодни олимлар ўртасида ягона хулосага келинмаган. Албатта, мазкур йўналишдаги тадқиқотларнинг кўлами кенг бўлиб, туризм соҳасида амалга оширилаётган сиёсат билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишда ўрнатилган халқаро тажрибаларга асосланиш муҳим аҳамият касб этади.

Туризм фаолияти билан боғлиқ бўлган “самарадорлик” мазмунининг айрим жиҳатларига кўра берилган ёндашув – таърифлар 2-жадвалда келтирилган.

Бироқ, туризм тизимларининг умумий самарадорлигида ижтимоий ва иқтисодий ташкил этувчи омиллар синтези бўйича тадқиқотчилар ўртасида ягона фикр борлигига қарамасдан, самарадорлиқнинг ижтимоий ташкил этувчи омилларининг умумий қабул қилинган таърифи ва уни баҳолашнинг тегишли усуллари ҳануз ишлаб чиқилмаган.

цептуал модели ишлаб чиқилди, у самарадорлиқнинг учта жиҳатини, жумладан, иқтисодий, ижтимоий ва муносабатлар самарадорлигини ўз ичига олади. Туризм фаолияти самарадорлигининг тақдим этилган концептуал модели куйидаги элементларни ўз ичига олади (1-чизма).

Шундай қилиб, туризм фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги тушунчаси кўп жиҳатдан ушбу тушунчанинг ноаниқлиги ва кўп қирралилиги билан боғлиқ бўлган кўрсаткичларнинг кенг доираси билан тавсифланади. Шубҳасиз, аниқ таҳлилни ўтказишда тадқиқот мақсадларидан келиб чиққан ҳолда кўрсаткичлар сонини чеклаш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, концептуал моделда келтирилган самарадорлик жиҳатлари ва аниқланган томонларнинг ҳар бири учун кўрсаткичлар танланадиган тегишли мезонларни

Туризм фаолиятидаги “самарадорлик” мазмунига берилган айрим таърифлар ёндашувлар транс-
формацияси²

Муаллиф (лар)	Йил	Таъриф мазмуни
Sami Chaabouni ³	2019	“Туризм бизнесини ташкил этиш самарадорлиги” тушунчаси унинг қўйидаги хусусиятларини акс эттиради: мақсадни белгилаш (ижтимоий қадриятлар тизимида мавжуд эҳтиёжларга мувофиқ мақсадларни шакллантириш қобилияти), мақсадни таъминлаш (мақсадга эришиш воситалари маълум бир ижтимоий муҳитда ижтимоий жиҳатдан қабул қилинган бўлиши керак; туризм маҳсулоти ёки меҳмонхона хизматларининг истеъмолчи учун яроқлилиги ва жозибадорлигини таъминлаш, уларни амалга оширишнинг юқори хизмат имкониятлари, жараёнлардаги ички ва ташқи омилар таъсири, талабларни эҳтиёжларга мослаштириш; туристик фирмаларнинг ташқи таъсирларни бартараф этиш ва қулай шароитлардан оқилона фойдаланиш; техник имкониятлар даражаси (меҳмонхоналарда жойларни ва чипталарни брон қилиш имконияти), ходимларнинг малакаси ва туризм маҳсулотларини янгилаб бориш, ишлаб чиқилган чегирмалар тизимининг мавжудлиги; самарадорлик (жамият томонидан тан олинган пировард натижалар ва истеъмол қилинган ёки фойдаланилган ресурслар нисбати); истеъмол қилиниши режалаштирилган ва сарфланган ресурсларнинг мутаносиблиги; даромад кўрсаткичлари; меҳнат унумдорлиги, моддий ресурслар, капитал, рентабеллик ва ресурсларни сарфлаш меъёрлари, мезоналари ҳамда уни тавсифловчи кўрсаткичлар, мослашувчанлик (истеъмолчиларнинг белгиланган талабларига мослашиши, уларни баҳолаш эса мураккаб рақобат шароитида хизмат кўрсатиш натижаси орқали аниқланади).
Е.Н.Подсёвалова ⁴	2011	Туризм корхонаси фаолиятининг иқтисодий самарадорлиги, “самарадорлик” ва “самара” тушунчаларини янада аниқлаштиришни тақозо этади. Иқтисодий самара – бу туризм бизнесининг натижасини кўрсатадиган мутлоқ қиймат. Иқтисодий самарадорлик эса мутлоқ қийматнинг (самаранинг) умумий қийматга нисбати натижасида олинган нисбий кўрсаткичдир.
Anda Nicoleta Onețiu ⁵	2013	Туризмнинг ижтимоий самарадорлиги мураккаб, комплексли, кўп қиррали мезон бўлиб, инсон омилини акс эттиради, инсон омили эса ҳар қандай таҳлилнинг беқарор таркибий қисми ҳисобланади. Ижтимоий фаолиятни баҳолашнинг асосий мезони хизмат кўрсатиш сифатини тавсифловчи кўрсаткичлардир. Шу сабабли туризмнинг ижтимоий самарадорлиги бир қатор кўрсаткичларни, жумладан, сайёҳларнинг олинган хизматлардан қониқиш даражаси, нарх ва сифат нисбати, шунингдек мижозларнинг доимийлигини қамраб олувчи кўрсаткичлар қўйи тизими асосида аниқланади.
М.Қ.Пардаев ва бошқалар ⁶	2013	Туризм индустриясидаги ташкилотлар фаолияти самарадорлигини баҳолашда энг муҳим жиҳати бу уларнинг молиявий-хўжалик фаолияти ҳолатини баҳолаш ҳисобланади. Молиявий-хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш методикаси, олинган натижалар ва уларни талқин қилиш кўп жиҳатдан қўйилган мақсад ва вазифаларга боғлиқ.

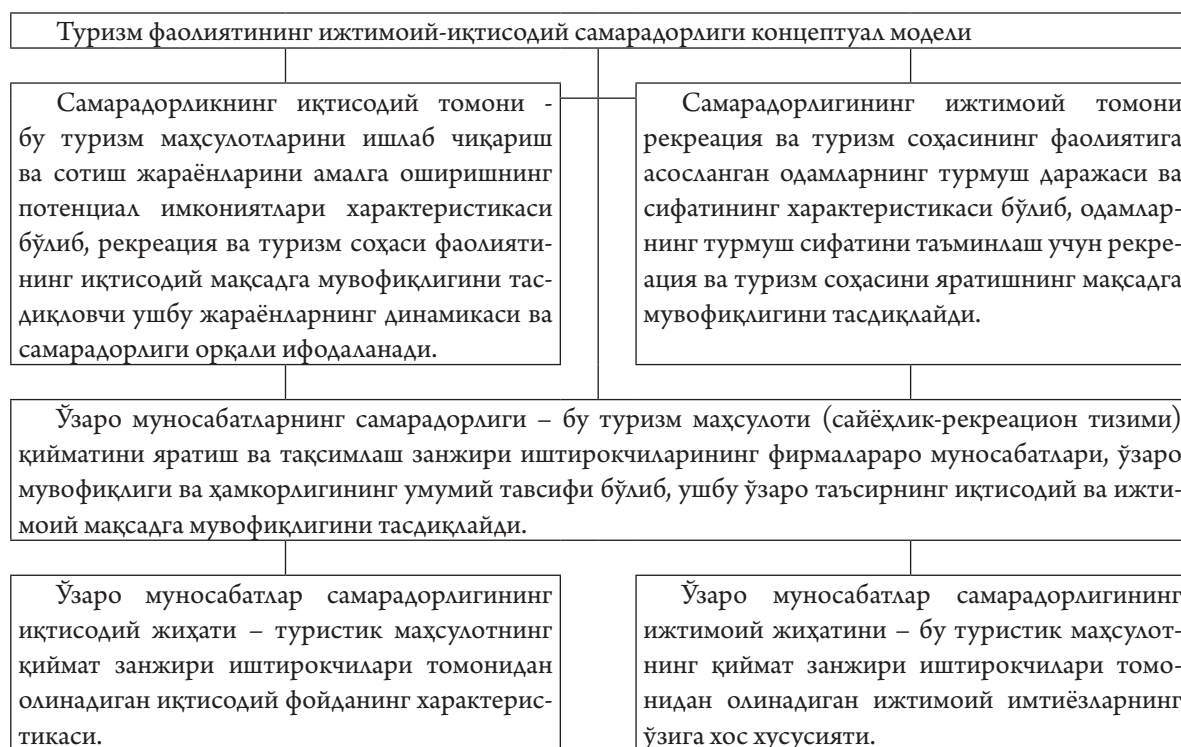
² Муаллиф ишланмаси.

³ Sami Chaabouni, China's regional tourism efficiency: A two-stage double bootstrap data envelopment analysis, Journal of Destination Marketing & Management, Volume 11, 2019, Pages 183-191, ISSN 2212-571X, <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2017.09.002>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212571X17303074>)

⁴ Подсёвалова Елена Николаевна Методические подходы к определению эффективности предприятий туристической индустрии // Сервис в России и за рубежом. 2011. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodicheskie-podhody-k-opredeleniyu-effektivnosti-predpriyatiy-turindustrii> (дата обращения: 07.02.2022).

⁵ Anda Nicoleta Onețiu, Andreea-Monica Predonu, Economic and Social Efficiency of Tourism, Procedia - Social and Behavioral Sciences, Volume 92, 2013, Pages 648-651, ISSN 1877-0428, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.08.732>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813028632>)

⁶ Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Меҳмонхона хўжаликларида самарадорликни ошириш муаммолари. – Монография. – Т.: Iqtisodiyot, 2013.

1-чизма. Туризм фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги концептуал модели⁷.

ишлаб чиқиш зарур.

Юқорида келтирилганлар “туризм фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги” тушунчасининг қуйидаги таърифини шакллантиришга имкон беради: туризм фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги – бу рекреация ва туризм соҳаси фаолиятининг мақсадга мувофиқлигининг учта ўзаро боғлиқ жиҳатини, жумладан, иқтисодий, ижтимоий ва ўзаро муносабатларнинг самарадорлигини акс эттирувчи мураккаб, комплексли хусусиятдир. Ўзбекистонда туризм фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини тушуниш учун таклиф этилаётган ёндашувдан амалий

фойдаланиш туризм дестинация даражасида мақсадга мувофиқроқ деб ҳисоблаймиз. Чунки, бу даража туризм маҳсулотининг қиймат занжирини ташкил этувчи тармоқ чегараларини аниқ белгилаш имконини беради. Шу билан бирга, таклиф этилаётган концептуал моделни янада ривожлантириш туризм фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг тегишли методологиясини яратиш ва ишлаб чиқишни, томонлар ва туризм фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги жиҳатларининг ҳар бири учун уларни танлаш кўрсаткичлари ва мезонларини асослашни назарда тутади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Sami Chaabouni, China's regional tourism efficiency: A two-stage double bootstrap data envelopment analysis, Journal of Destination Marketing & Management, Volume 11, 2019, Pages 183-191, ISSN 2212-571X, <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2017.09.002>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212571X17303074>)
2. Подсёвалова Елена Николаевна Методические подходы к определению эффективности предприятий туристической индустрии // Сервис в России и за рубежом. 2011. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodicheskie-podhody-k-opredeleniyu-effektivnosti-predpriyatiy-turindustrii> (дата обращения: 07.02.2022).
3. Anda Nicoleta Oneti, Andreea-Monica Predonu, Economic and Social Efficiency of Tourism, Procedia - Social and Behavioral Sciences, Volume 92, 2013, Pages 648-651, ISSN 1877-0428, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.08.732>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813028632>)
4. Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Меҳмонхона хўжаликларида самарадорликни ошириш муаммолари. – Монография. – Т.: Iqtisodiyot, 2013.

⁷ Муаллиф ишланмаси.

Тижорат банклари капиталини баҳолашнинг ҳуқуқий асослари ва хориж тажрибаси Правовая основа и зарубежный опыт оценки капитала коммерческих банков Legal basis of capital valuation of commercial banks and foreign experience

Ахмаджон ЭРГАШЕВ,
Наманган муҳандислик-қурилиш институти
ўқитувчиси.

Аннотация

Мақолада тижорат банклари капиталини баҳолашнинг ҳуқуқий асослари ва хориж тажрибаси ҳамда банклар фаолиятини тадқиқ этишида банк фаолият кўрсатаётган давлатнинг амалдаги қонунчилигини таҳлил қилиш ва ҳар бир давлат ўзининг сиёсий, иқтисодий мақсадларидан келиб чиқиб, пул-кредит сиёсатини қандай олиб бориш кераклигини белгилаш ҳақида сўз юритилган.

В данной статье анализируются правовые основы оценки капитала коммерческих банков и зарубежный опыт, а также проводится анализ действующего законодательства страны, где действует банк, и того, как каждой стране следует проводить денежно-кредитную политику исходя из своих политических и экономических целей. Даны комментарии.

This article analyzes the legal framework for assessing the capital of commercial banks and foreign experience, as well as the analysis of the current legislation of the country where the bank operates and how each country should conduct monetary policy based on its political and economic goals. comments are given.

Банкларнинг фаолиятини ўрганишда банк фаолият кўрсатаётган давлатнинг амалдаги қонунчилигини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Ҳар бир давлат ўзининг сиёсий, иқтисодий мақсадларидан келиб чиқиб, пул-кредит сиёсатини қандай олиб бориш кераклигини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси банк тизими 2 босқичли тизимдан ташкил топган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва тижорат банкларидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банк фаолияти соҳасини тартибга солувчи ва лицензиялаш, тартибга солиш ҳамда пруденциал

назорат бўйича ваколатларни амалга оширувчи давлат органидир.

Банкнинг устав капиталини шакллантириш учун кредитга, гаровга олинган маблағлардан, шунингдек, мажбурият юклатилган бошқа маблағлардан фойдаланишга йўл қўйилмайди.

Марказий банк банк назорати бўйича давлат органи ҳисобланиб, банк миқозлари ва иқтисодий манфаатларни кўзлаб, тижорат банклари ўз фаолиятлари давомида амал қилишлари лозим бўлган мажбурий норматив меъёрларни белгилайди.

Банкларнинг молиявий барқарорлигини

Калит сўзлар: тижорат банклари, капитал, пул-кредит, хориж тажрибаси, лицензиялаш, акциядор, валюта.

таъминлаш ҳамда омонатчилар ва кредиторларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида банклар ва банк гуруҳлари ҳисоблаб чиқариш тартиби, йўл қўйиладиган қийматлари Марказий банк томонидан белгиланадиган пруденциал нормативларга риоя этиши шарт.

Банклар активлар бўйича йўқотишларга оид таваккалчиликни камайтириш мақсадида ўзининг капиталини ва ликвид ресурсларини етарли даражада сақлаб туриши, активлар бўйича эҳтимолий йўқотишларга қарши захираларни активларни таснифлаш асосида шакллантириши, шунингдек, ўз активларининг диверсификация қилинишини таъминлаши керак.

Марказий банк банклар, банклар гуруҳи ва тизимли аҳамиятга эга банклар учун мазкур банкка, тизимли аҳамиятга эга банкка ва банклар гуруҳига хос таваккалчилик омилларининг энг кўп ўзгаришлари чоғида юзага келадиган эҳтимолдаги

монандлигига қўйиладиган талаблар тўғрисида” ги Низом талаблари халқаро тажрибадан келиб чиқиб, тижорат банкларининг капиталининг минимал даражалари қанча бўлиши кераклигини белгилаб беради.

Бу норматив ҳужжатда капитал монандлигига тегишли қуйидаги таркибий қисмлар ва талаблар белгиланган:

- капиталнинг энг кам даражасига қўйиладиган талаблар;
- капитал таркиби;
- таваккалчиликни ҳисобга олган ҳолдаги активлар;
- балансдан ташқари воситалар;
- ҳосилавий (дереватив) воситалар;
- капитал монандлигининг ҳисобланиши;
- якуний қоидалар ва иловалардан иборат.

Тижорат банклари капитали монандлигига қўйилган талаблар банк назорати бўйича Халқаро

1-жадвал.

Базель III меъёрий стандартларининг асосий талаблари ва Базель I ва II га нисбатан фарқи¹

Элементлар	Базель I/II бўйича талаблар	Янги талаблар (Базель III)
Капиталга минимал талаблар	1-даражали асосий капитал/рисклар миқдори (PM) $\geq 2\%$; 1-даражали капитал/ PM $\geq 4\%$ Умумий капитал/PM $\geq 8\%$	1-даражали асосий капитал/ рисклар миқдори (PM) $\geq 4,5\%$; 1-даражали капитал/ PM $\geq 6\%$ Умумий капитал/PM $\geq 8\%$
Инновацион инструментлар	1-даражали капитал таркибига кирувчи (лекин 1-даражали капиталнинг 15%дан ошмаган миқдорда)	Босқичма-босқич чегириб бориш
3-даражали капитал	Бозор рискларини қоплаш учун мўлжалланган 1-даражали капиталнинг 250%идан ошмаслиги лозим	Бекор қилинди
Чекловлар	2 даражали капитал $\leq$ 1 даражали капитал; Субординар қарз мажбуриятлари $\leq$ 1-даражали капиталнинг 50%и	Бекор қилинди
Корректировка/ чегирмалар (гудвилдан ташқари)	50%и 1 даражали капиталдан ва 50%и 2 даражали капиталдан	100%и биринчи даражали асосий капиталдан
Консервация буфери	Мавжуд эмас	4,5% миқдордаги 1-даражали асосий капитал/PM га қўшимча 2,5% миқдорда
Контрациклик буфер	Мавжуд эмас	PMнинг 0-2,5%миқдорида

зарарларнинг ўрнини қоплаш учун ликвидлик ва капиталнинг етарлилик коэффициентларига қўшимча устамалар белгилашга ҳақли.

“Тижорат банклари капиталининг

Базель қўмитаси талабларидан келиб чиқиб белгиланган.

Банк назорати бўйича халқаро Базель қўмитасининг меъёрий нормалари бутун дунёдаги иқти-

¹ https://www.bis.org/publ/bcbs189_dec2010.htm Базель III бўйича халқаро Базель қўмитасининг расмий сайти маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

содий ўзгаришлар тенденциясидан келиб чиқиб белгиланади. Базель III нинг Базель II га нисбатан асосий ўзгаришлари сифатида банклар капитали ҳисоб-китоби таркибига капиталга прудунциал талаблар ва ликвидиликка прудунциал талаблар киритилди.

“Базель III” таклиф этаётган асосий йўналишлар қуйидагилар:

- биринчи даражали капитал ва унинг таркибий қисми асосий капиталнинг минимал даражасига янги талаблар жорий этилиши, капиталдаги гибрид инструментларни тан олинисини босқичма-босқич қисқартириш, капиталдан регулятив чегирмалар рўйхати аниқлаштирилмоқда;

- банклар капиталига талаблар қатъийлаштирилиши ва амалиётга янги ликвидилик стандартлари жорий этилиши – қисқа муддатли (ингл. Liquidity Coverage Ratio - LCR) ва узоқ муддатли (ингл. Net Stable Funding Ratio - NSFR), “Леверадж” кўрсаткичини қўллаш;

- шунингдек, қўшимча равишда капиталга буферлар жорий этилиши: консервация буфери (ингл. Capital Conservation Buffer) ва контрациклик буфер (ингл. Countercyclical Buffer).

Демак, Базель III да икки буфер капиталини шакллантиришни кўзда тутган: консервация буфери ва контрациклик буфер. Консервация буферини шакллантиришдан асосий мақсади тизимли иқтисо-

дий тушқунлик даврида банк зарарларини қоплаш учун капитал етарлилиги даражасини сақлаб туришга бўлган минимал талабларга “оддий” устама ҳисобланади. Консервация буферини таъминлаш мақсадида, банклар фойда тақсимотини чеклаши лозим бўлади.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан ҳам Халқаро Базель қўмитасининг ҳамда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг норматив талаблари бажарилмоқда. Тижорат банкларининг капитали етарлилиги, ликвидилиги коэффицентлари ва бошқа кўлаб коэффицентлар ҳисобланиб, Марказий банкка ҳисобот топширилмоқда.

Банклар фаолияти самарали таҳлил қилишнинг бундан ташқари яна кўлаб усуллари мавжуд бўлиб, улар мамлакатнинг банк тизими талабларидан келиб чиқиб белгиланади. Шунини айтиш мумкинки, халқаро иқтисодий алоқалар ривожланган бугунги даврда банкларнинг иқтисодий ҳолати ва активлари нафақат ички бозор субъектларини, балки, ташқи иқтисодий субъектларнинг ҳам асосий эътиборида бўлади. Бу эса, ўз навбатида, банклар фаолиятини самарали ташкил этиш, унинг фаолиятига таъсир этувчи рискларни камайтириш, банкнинг капитали ва фойдаси ошишига эришиш, банк фаолиятини назорат қилишнинг ишончли ва самарали тизимини ишлаб чиқаришни ва амалга оширишни талаб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Азизов У. ва бошқалар. Банк иши. Дарслик. – Т.: “Фан ва технология”, 2016 йил, 640-бет.
2. Антонов А.Г., Пессель М.А. Денежное обращение, кредит и банки: учебник / Н.Г.Антонов. – М.: Финстатинформ, 1995. – 329 с.
3. Лаврушин О.И. Банковское дело: учебник, 5-е изд. / О.И.Лаврушин, И.Д.Мамонтов, Н.И.Валенцева – М.: КноРус, 2007. – 768 с.

Худудлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда солиқ салоҳиятининг аҳамияти Значение налогового потенциала для обеспечения региональной экономической безопасности The importance of tax potential for ensuring regional economic security

Эшмурод РАХИМОВ,
ТМИ мустақил тадқиқотчиси
Шамсиддин А.ЛЛАЯРОВ,
ТМИ кафедра мудири, DSc

Аннотация

Мақолада солиқ салоҳиятининг худудлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашдаги аҳамияти, иқтисодий хавфсизлик ва солиқ салоҳияти тушунчалари илмий-назарий ҳамда амалий жиҳатдан тадқиқ этилган бўлиб, унда илк маротаба худудий иқтисодий хавфсизлик тушунчасига муаллифлик ёндашуви ишлаб чиқилган.

В статье рассматриваются роль регионального налогового потенциала в обеспечении экономической безопасности регионов, понятия экономической безопасности и налогового потенциала с теоретической и практической точек зрения, впервые разработан авторский подход к понятию региональная экономическая безопасность.

The article examines the role of regional tax potential in ensuring economic security of regions, reviews the concepts of economic security and tax potential from a theoretical and practical points of view, and for the first time, the author developed an approach to the concept of regional economic security.

Кирриш. Ҳар бир мамлакат ва унинг худудларидаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ҳолати республика ва маҳаллий бюджет даромадаларининг асосий қисмини ташкил этувчи солиқлар тушумига боғлиқ ҳисобланади. Бу борада солиқ базаси, мамлакат бюджет тизимининг барча даражаларидаги солиқ тушумларининг динамикаси асосида шакланган солиқ салоҳиятидан самарали фойдаланиш муҳим ўрин эгаллайди. Бу жараёнда, албатта, солиқларни режалаштириш ва солиқ тушумларини прогноزلаштиришнинг мақбул тизимларидан фойдаланиш, шу жумладан, салоҳиятли даромадлар даражаси ҳақидаги маълумотларни яратиш муҳимдир.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, айнан мамлакат молиявий ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш масаласи бевосита солиқ тизими билан чамбарчас боғлиқдир, бу борада солиқ интизоми ва солиқ маданияти тушунча-

лари тадқиқига ҳам алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Таъкидлаш жоизки, худудларнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланиш жараёнлари айнан мазкур худудларнинг солиқ салоҳиятини ошириб боришга бевосита тадбиркорликни ривожлантириш ҳамда менежментни тўғри ташкил этиш ва бошқариш масалалари ҳам боғлиқдир.

Нуфузли молиявий институтларнинг таҳлилларига кўра, 2016-2017 йилларда дунё бўйича давлат бюджети-нинг тақчиллиги ўртача 2,7 трлн. АҚШ долларига тенг бўлган бўлса, дунё иқтисодиётидаги умумий барқарорлик аксарият давлатларда давлат бюджети даромадларини тўғри режалаштиришга имкон бермаяпти[6].

Албатта, солиқ салоҳияти худудий иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг муҳим элементларидан биридир. Шундан келиб чиққан ҳолда, дастлаб “иқтисодий

Калит сўзлар: иқтисодий хавфсизлик, солиқ салоҳияти, солиқ базаси, ялпи худудий маҳсулот, асосий капиталга инвестициялар.

хавфсизлик” категорияси, унинг моҳиятини, тузилишини ва таркибий қимсларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Ушбу билдирилган фикрлар асосида айтиш мумкинки, **хуудий иқтисодий хавфсизлик**¹ – хууднинг иқтисодий ривожланиш ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичларнинг яхлит мажмуаси бўлиб, хуудларнинг иқтисодий ривожланишига салбий таъсир этувчи омилларни бартараф этиш, иқтисодиёт тармоқларини ташқи салбий таъсирлардан ҳимоялаш даражасидир. Хуудий иқтисодий хавфсизликни таъминлаш хууд иқтисодиётига таъсир этувчи омилларни баҳолаш ва уларнинг таъсирини (салбий таъсирини) камайтириш борасида лозим бўлган чораларни назарда тутати.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақолада хуудлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда солиқ салоҳиятини оширишнинг илмий-назарий асосларини вербал шарҳлаш, статистик кузатув, индукция ва дедукция, илмий абстракциялаш каби усуллардан фойдаланилган.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, хуудларнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланиш даражасига бевосита таъсир этувчи омил-хуудларнинг солиқ салоҳияти ва уни оширишдир. Шу сабабли, мазкур тушунча, яъни, “солиқ салоҳияти” категориясининг назарий мазмун-моҳиятини кўриб чиқишдан олдин солиқ интизоми ва уни мустаҳкамлаш методологиясини тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Бюджетлар орқали бир хууддан олинган маблағларни инвестиция қилиш орқали хуудларнинг солиқ салоҳияти бўйича ўзаро табақалашуви чуқурлашишининг олди олинади. Бундан ташқари, давлат бюджети солиқ салоҳиятининг умумий ва реал ҳажмини ҳам ўлчаб беради. Солиқ салоҳияти ва бюджет тизими ўртасидаги ўзаро нисбат ва акс таъсир муносабатлари самарадорлигини солиқларнинг адолатлилик тамойилининг мувозанат сифатида ўрнатилиши ва намён бўлишидир.

Бюджет даромадлари барқарорлигини таъминлашда хуудлар солиқ салоҳиятини ошириш йўналишлари борасида илмий изланишлар олиб борган А.Бозорованинг талқинича, хууд солиқ потенциали – солиқ қонунчилигининг амал қилиши шароитида таҳлил этилаётган даврдаги солиқ, бож тўловларининг эҳтимол қилинадиган максимал суммаси, шунингдек, солиқ ва божхона органларининг назорат ишлари натижалари бўйича қўшимча ҳисобланган солиқ тўловлари суммалари, яъни, бу ҳақиқий йиғилган солиқлар миқдори билан бюджет даромадларини потенциал тўпланишининг қобилияти

ўртасидаги фарқдир [8].

Тадқиқот натижаларига асосланган ҳолда хууднинг солиқ салоҳиятига қуйидаги: қонуний, ресурс-хом ашё, ишлаб чиқариш, ташкилий, инфратузилмавий омиллар гуруҳи таъсир кўрсатади:

Хуудларнинг солиқ салоҳиятига таъсир этувчи омиллардан бири – мавжуд қонуний ҳужжат тизими ҳисобланиб, хууд даражасида солиқ қонунчилигига оид бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг барча субъектлари учун мажбурий бўлган солиқ маъмуричилиги борасидаги қоидаларни ва тартибларни ўзида мужассам этади ва ўрнатади.

Ресурс – хом ашё (геоиктисодий) омиллари – бу хуудни ялпи табиий-ресурс салоҳиятини баҳолашдир. Хууднинг ресурс-хом ашё базасини кенгайтириш хууднинг солиқ базасини ва солиқ юкини кучайтирмасдан солиқ салоҳиятини кенгайтириш имкониятини беради.

Ишлаб чиқариш омиллари хууддаги ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолият юритишида асосий омиллардан бўлиб, субъектлар ўзининг фаолият қиймати таркибини кўпайтириш давомида хуудий солиқ салоҳиятини ортишига ҳисса қўшадилар.

Солиқ салоҳиятига таъсир этувчи омиллар орасида молиявий омилларнинг муҳим хусусияти шундаки, улар солиқ салоҳиятининг ҳажмига тез таъсир этади. Буларнинг орасида бюджет-солиқ сиёсатининг мазмуни ва унинг йўналишлари (харажатларнинг тақсимланиши, солиқ ставкалари, имтиёзлари белгиланиши муҳим ўрин тутати. Молиявий омиллар жумласидан пул-кредит сиёсати ҳам тез таъсирчан омиллар жумласидан бўлиб, пул агрегатларининг ҳажми, фоиз ставкаси (қайта молиялаш ставкаси)нинг даражаси, кредит ташкилотлари томонидан ишлаб чиқариш соҳасига молиявий ресурсларни тақлиф қилиш (кредитлаш) механизмлари иқтисодиётда пул шаклидаги молиявий ресурсларнинг даражаси ва ҳолатини белгилаб беради, провардида эса, ишлаб чиқаришни рағбатлантириб, янгидан солиқ салоҳиятларининг вужудга келишига таъсир этади. Аммо, таъкидлаш лозимки, бу ерда монетар инструментлар иккиёқлама таъсир кучига эга бўлади [7].

Ушбу тадқиқот фикрларни хуудий солиқ салоҳиятининг турлари бўйича қуйидагича ифодалаш мумкин:

Солиқ салоҳиятини аниқлашга қаратилган ёндашувларни умумлаштириб, ушбу тушунчани турли нуқтаи назарлардан кўриб чиқиш мумкин деган хулоса қилиш мумкин, яъни:

– солиқ базасини солиқ салоҳиятини аниқлашда ваколатли органларнинг турли даражалари (республика, хуудий ва маҳаллий) ваколатлари нуқтаи назаридан;

¹ Тадқиқотлар натижасида муаллифлик таърифи шакллантирилди.

– бюджетнинг турли даражаларига солиқ тўловларининг ҳақиқий тушумлари нуктаи назаридан;

– ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун солиқларни шакллантириш ва ишлатилишига кўра ялпи имкониятлар нуктаи назаридан.

Иқтисодий муносабатларни ривожланишининг замонавий босқичида солиқ салоҳиятини шакллантиришнинг хусусиятлари бюджетлараро муносабатларнинг мазмуни, солиқ инструментларининг мавжуд тизими, солиқ қонунчилигининг ҳолати билан асосланади. Амалдаги солиқ қонунчилиги ва бюджетлараро муносабатларнинг вуҷудга келган тизими ҳудуд бюджетининг даромад базаси кўрсаткичларини ўрнатишда ҳудуд имкониятларини сезиларли даражада чегаралайди ва солиқ сиёсатининг йўналтирилганлигини олдиндан аниқлайди.

Шундай қилиб, ҳудудий солиқ салоҳияти молиявий-иқтисодий категория сифатида муайян ҳудуднинг мақсадли солиқ тизими ва солиқ билан тартибга солиш механизмининг қодирлигини тавсифлайди.

Мавзу юзасидан таҳлилий натижалар асосида қуйида тадқиқот объекти бўлган Қашқадарё вилоятининг солиқ салоҳияти борасидаги кўрсаткичларни кўриб ўтамиз. Ушбу фикрларни Қашқадарё вилоятида давлат бюджетига ундирилган даромадларда солиқларнинг улуши борасидаги қуйида келтирилган таҳлилий кўрсаткичлар мисолида ҳам кўриш мумкин.

2016-2020 йилларда Қашқадарё вилоятида давлат бюджетига ундирилган даромадларда солиқларнинг улуши таркибида асосий ўринни бевосита ва билвосита солиқлар эгаллаган. Жумладан, 2016 йилда бюджетга туширилган солиқли даромадлар таркибининг 50,1 фоизини бевосита солиқлар эгаллаган. 2020 йилда эса ушбу солиқлар бюджетнинг солиқли тушумларининг 34,7

фоизини ташкил этган. Шунингдек, билвосита солиқлар эса 2016 йил 33,7 фоиз умумий ундирилган солиқлар ҳажмида улушга эгаллик қилган бўлса, ушбу кўрсаткич 2020 йилда 33,6 фоизни ташкил этган. Солиқли даромадлар таркибида сўнгги беш йилида мазкур вилоятда ресурс тўловлари, мол-мулк солиқлари ҳажми 2020 йилда 2016 йилга нисбатан деярли 16 фоизга ошиб, 30,1 фоизни ташкил этган.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида ҳудудлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда солиқ салоҳиятини ошириш юзасидан билдирилган илмий-назарий фикрлар ҳамда Қашқадарё вилояти мисолида кўриб чиқилган таҳлилий маълумотлар асосида қуйидаги хулосалар шакллантирилади:

– ҳудудий солиқ салоҳияти – бу ҳудудлардаги бюджетлараро муносабатларни амалга ошириш шароитида ҳудудда солиқларнинг тўпланиш даражасини миқдорий ўлчовларда акс эттириш кўрсаткичлар мажмуидир;

– ҳудудий иқтисодий хавфсизлик – ҳудуднинг иқтисодий ривожланиш ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичларнинг яхлит мажмуаси бўлиб, ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишига салбий таъсир этувчи омилларни бартараф этиш, иқтисодиёт тармоқларини ташқи салбий таъсирлардан ҳимоялаш даражасидир. Ҳудудий иқтисодий хавфсизликни таъминлаш ҳудуд иқтисодиётига таъсир этувчи таъсирларни баҳолаш ва уларнинг таъсирларини (салбий таъсирини) камайтириш борасида лозим бўлган чораларни назарда тутати;

– Қашқадарё вилояти маҳаллий бюджет тушумларининг асосий 90 фоиздан ортигини солиқли даромадлар ташкил этишини инобатга олиб, мазкур вилоятда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш фаолиятини янада кенгайтириш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Калинина Н.М. Экономическая безопасность региона: сущность, угрозы и меры обеспечения // Сибирский торгово-экономический журнал. 2010. № 10. С. 1-21.
2. Гутман Г.В., Лапыгин Ю.Н., Прилепский А.И. Экономическая безопасность региона: теория и практика. Москва: Наука, 1996. 119 с.
3. Карпов В.В., Кораблева А.А. Экономическая безопасность региона: понятийный аппарат, методология, угрозы // Экономическая безопасность России: проблемы и перспективы. Материалы II Международной научно-практической конференции. Нижний Новгород, 2014. С. 163–169.
4. А.М. Новак. Анализ и оценка экономической безопасности региона. Коммунальное хозяйство городов. Научно-технический сборник. № 89.27.08.2009
5. G.Huber, P.Rehm, M.Schlesinger, R.Valletta. 2010. Economic Security at Risk: Findings from the Economic Security Index
6. Худойкулов С. Солиқ тушумларини прогноз қилиш методологиясини такомиллаштириш. 08.00.07 – Молия, пул муомаласи ва кредит. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Тошкент – 2019. 23-бет.

УЎТ: 33.6.55.13

Коммунал хизмат кўрсатишда рақамли таҳлил жараёнлари

Процессы цифрового анализа в сфере коммунальных услуг

Digital analysis processes in utilities

Фируза АЧИЛОВА,
Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги
Тошкент ахборот технологиялари университети
Қарши филиали мустақил тадқиқотчиси.

Аннотация

Мақолада рақамлаштириш жараёнида коммунал хизмат кўрсатиш соҳасини монографик таҳлиллار асосида янги таъриф келтирилди ва унинг асосий стратегик йўналишлари ўрганилди.

В статье на основе монографического анализа вводится новое определение сферы коммунальных услуг в процессе цифровой трансформации и рассматриваются ее основные стратегические направления.

Based on the monographic analysis, the article introduces a new definition of the sphere of public services in the process of digital transformation and considers its main strategic directions.

Кириш. Мамлакатимизда рақамли иқтисодиётни жадал ривожлантириш, барча тармоқлар ва соҳаларда, энг аввало, давлат бошқаруви, таълим, соғлиқни сақлаш ва қишлоқ хўжалигида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Аҳолини сифатли коммунал хизматлар билан таъминлашда, коммунал хизматларни модернизация қилиш, коммунал хизматларига янги ёндашуви, уларни рақамлаштириш жараёнига ўтказиш ва бу орқали ақлли шаҳарлар каби ақлли қишлоқлар яратиш, смарт технологиялар, интеллектуал сервисларни ташкил этиш, республика бўйлаб коммунал соҳада электрон ҳисоблагичлар улушини оширишга доир масалаларни ҳал этиш учун мамлакатимизда кенг қўламли ислохотлар изчиллик билан олиб борилмоқда.

Хусусан, коммунал хизмат кўрсатиш соҳасини рақамлаштириш назариялари мамлакат минтақаларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда соҳа бўйича давлат бошқаруви йўналишларини шакллантиради. Бироқ, уларни ўрганиш биланги-

на чекланиб бўлмайди, чунки, улар кўп жиҳатдан минтақаларнинг иқтисодий ўсиш назарияларига таянади.

Тадқиқот услуби. Мақолада монографик таҳлил усулида “коммунал хизмат” ва “рақамлаштириш” тушунчалари мазмун моҳияти ёритилган. Қиёсий таҳлил усулидан фойдаланиб коммунал хизмат кўрсатишни анъанавий ва смарт коммунал хизматлар ўртасидаги тафовутлар аниқланган. Менежмент ёндашув усулидан фойдаланиб коммунал хизмат кўрсатишда рақамли трансформация жараёнини ташкил қилишнинг асосий стратегик йўналишлари таклиф этилган.

Юқорида қайд қилинган усуллардан фойдаланиш мақоланинг илмий натижалари ва самарадорлигини асослаш, ҳулоса ва тавсияларини илмий жиҳатдан таъминлаш имконини бери.

Тадқиқот натижалари ва таҳлили. Тадқиқот жараёнида дастлаб биз “коммунал хизмат” ва “рақамлаштириш” тушунчаларининг мазмунини хорижий ва маҳаллий илмий тадқиқотларини ўрганган ҳолда кўриб чиқамиз.

Калит сўзлар: коммунал хизмат, рақамлаштириш, блокчейн, IoT, Big data, сунъий интеллект, булутли ҳисоблаш, Digital Communal.

“Коммунал хизматлар” тушунчасининг таърифи турлича ёндашувлар мавжуд. Биринчи ёндашувга кўра “коммунал хизматлар – бу совуқ ва иссиқ сув таъминоти, канализация, электр энергияси, газ ва иссиқлик таъминоти бўйича фуқароларнинг яшаш жойларида яшаш шароитларини яхшилаш хизматидир”, деб таъриф берилади [4]. Иккинчиси эса аҳолига хизмат кўрсатиш учун ижтимоий инфратузилма объекларини ўз ичига қамраб олишни инobatга олиб, “коммунал хизмат – бу хавфсиз, қулай ва фаровон ҳаётни ва уларда одамларнинг (истеъмолчининг) мавжудлигини яратадиган турар-жой биноларининг ишлашини таъминлайдиган иқтисодий тармоқлари мажмуи”, деб таъриф беради [2].

Юқоридаги тушунчалар деярли бир-биридан фарқ қилмайди. Яъни, коммунал хизмат тушунчаси, бизнингча, бу муайян бир жойда истиқомат қиладиган аҳолига яшаш муҳитини яхшилаш учун таъсир қиладиган хизматларнинг барчасига кўрсатиладиган хизматларидир. Бундай хизматларнинг кўлами кейинги ўн йилликда дунё миқёсида анъанавий иқтисодийдан рақамли иқтисодийга ўтиш даврида кескин суръатлар билан кенгайиб бормоқда. Ривожланган давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги янги йўналишлар аввало профессор Й.Шумпетер ғоясига асосланган инновацион иқтисодийда хизматлар соҳасини минтақанинг шаҳар ҳудудларида жойлаштирилиши лозимлигини ва шаҳар орқали бошқа ҳудудларга хизматлар кўрсатилиши билан боғлиқлигини [3] алоҳида таъкидлаш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6079-сон Фармони “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегияси иқтисодий тармоқлари, ижтимоий соҳа ва давлат бошқаруви тизимининг жадал рақамли ривожланишини таъминлаш, шу жумладан, электрон давлат хизматларини кўрсатиш механизmlарини янада такомиллаштириш мақсадида ишлаб чиқилган [1]. “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясида белгиланган вазифалар асосида коммунал хизмат кўрсатиш соҳасини рақамли трансформациялаш жараёнини ахборот технологияларида жорий этиш, ижтимоий тармоқларга кириш, веб-сайт, телеграм бот, мобиль иловалар ишлаб чиқиш ва ишга тушириш билангина чекла-

ниб қолмасдан, балки, коммунал хизматларни, рақамли трансформациясини амалга ошириш зарурлигидадир.

Шу ўринда, дастлаб трансформацияга изоҳ бериб ўтиш лозим, деб ўйлаймиз. “Трансформация” тушунчаси латин тилидан “transformatio” сўзидан келиб чиқиб, ўзбек тилида “қайта ўзгариш”, “қайта ҳосил бўлиш”, “бир ҳолдан бошқа ҳолга ёки бир шаклдан бошқа шаклга ўтиш”, “ўзгариш” деган маъноларни билдиради. Биз ушбу мақолада “трансформация” сўзни “рақамли” сўз билан биргаликда “коммунал хизмат кўрсатишда рақамли трансформация” жараёнини ўрганиш ва “рақамли трансформация” тушунчасига изоҳ бериш вазифасини қўйдик.

“Рақамли трансформация” – бу рақамли технологияларни қўллаш ва уларнинг инсон ҳаёти ва жамиятнинг барча жабҳаларига қўшилиши билан боғлиқ ўзгаришлар. Бу жисмоний реалликдан рақамлига ўтиш демакдир. Рақамли трансформация муайян жараёни янада самарадор ёки самаралироқ бўлиши учун қайта ўзгартиришда рақамли технологиялардан фойдаланишни ўз ичига олади. Ғоя шунчаки мавжуд хизматни рақамли шаклда кўпайтириш учун эмас, балки, ушбу хизматни янада яхшироқ шаклга айлантириш учун технологиядан фойдаланишдир [5].

Ҳозирги замон талабларига мос равишда рақамли технологияларга талаб ортиб бормоқда. Аҳоли хоҳиш-истаклари, ҳатто, ғайриоддий истаклари ҳам имкон қадар тез ва аниқ бажарилишини кутмоқдалар. Шу сабабли ҳам рақамли трансформация барча соҳаларда сезиларли даражада амалга оширилмоқда.

Рақамли трансформациянинг асосий омили бугунги кунда янги маҳсулотлар ва хизматлар, янги ахборот ҳамда бошқарув технологиялари ва инновацион бизнес моделлари ҳисобланади. Рақамли трансформациянинг асосий драйвери рақамли платформалардир.

Перм давлат миллий тадқиқот университети олими Н.Ю. Воеводкин ўз мақоласида рақамли платформага қуйидагича таъриф бериб ўтган. *Рақамли платформа* – бу рақамли иқтисодийнинг ўзига хос бизнес модели бўлиб, бу аҳоли ва корхоналарга аниқ мувофиқлаштириш хизматларини тақдим этади. Платформа харидорлар ва сотувчиларга ишонч рейтингини тузиш, контрагентларни топиш, битимлар тузиш ва ҳисоб-китобларни

амалга оширишда ўзаро алоқаларни тезлаштиришга имкон беради [10].

Коммунал хизмат соҳани рақамли трансформация жараёнининг, назарий таҳлили шуни кўрсатдики, ҳозирги вақтда унинг назарияси парадигма ҳолатида, яъни, ҳозирги изланиш вазифаларини ечиш учун кўпчилик томонидан қабул қилинган назария даражасидир. Олиб борилган таҳлил коммунал хизмат кўрсатиш соҳасининг трансформацияси, эволюцион ривожланиш йўлидан бораётганини кўрсатади. Ривожланиш босқичлари давомида шаклланиши ва турли фаолият даражасига муаммоларни ечиш йўллари, яъни, турли инновацион тушунчага эга бўлиши талаб этилади. Коммунал хизмат соҳасини рақамли трансформация жараёни фаолиятида замонавий рақамли технологиялардан фойдаланиш салоҳиятини акс эттириш учун биз 1-чизмада тасвирланган коммунал хизмат кўрсатиш платформасини ташкил этишда ахборот-ком-

ли трансформация жараёнига ўтказишда “Smart” (Смарт) тизимларни яратиш билан чамбарчас боғлиқдир. Айниқса коммунал хизматлар соҳасида рақамли трансформацияни амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун, биз “Смарт коммунал хизмат кўрсатиш” ва “анъанавий коммунал хизмат кўрсатиш”дан нималар билан фарқланади? деган саволга жавоб топиш мақсадида ушбу иккита тушунчани 8 та параметрлари бўйича фарқларини аниқлаш сайъ-ҳаракатларини амалга оширдик (1-жадвал).

1-жадвалдан кўриниб турибдики, рақамли технологияларни коммунал хизмат кўрсатиш фаолиятида кенг қўлланиш натижасида юзага келган смарт коммунал хизмат кўрсатиш бизнесини ва “ақлли” асбоб-ускуналарни ҳисобга олишни жорий этиш муҳим роль ўйнайди ҳамда коммунал тўловларни онлайн амалга ошириш имконини яратади.

1-чизма. Digital Communal платформасининг ташкилий технологиялари¹.

муникация воситаларни кўришимиз мумкин.

Қайд этиш жоизки, бугунги кунда ривожланган мамлакатлар қатори барча соҳаларни рақам-

Аҳолига коммунал хизмат кўрсатиш электрон тармоқларининг ривожланиши учун янги ёндашувларни, модел ва усуллари излаш ҳамда жорий

¹ Муаллиф ишланмаси

“Оддий” ва “Digital Communal” хизмат кўрсатиш турлари ўртасидаги тафовутлар²

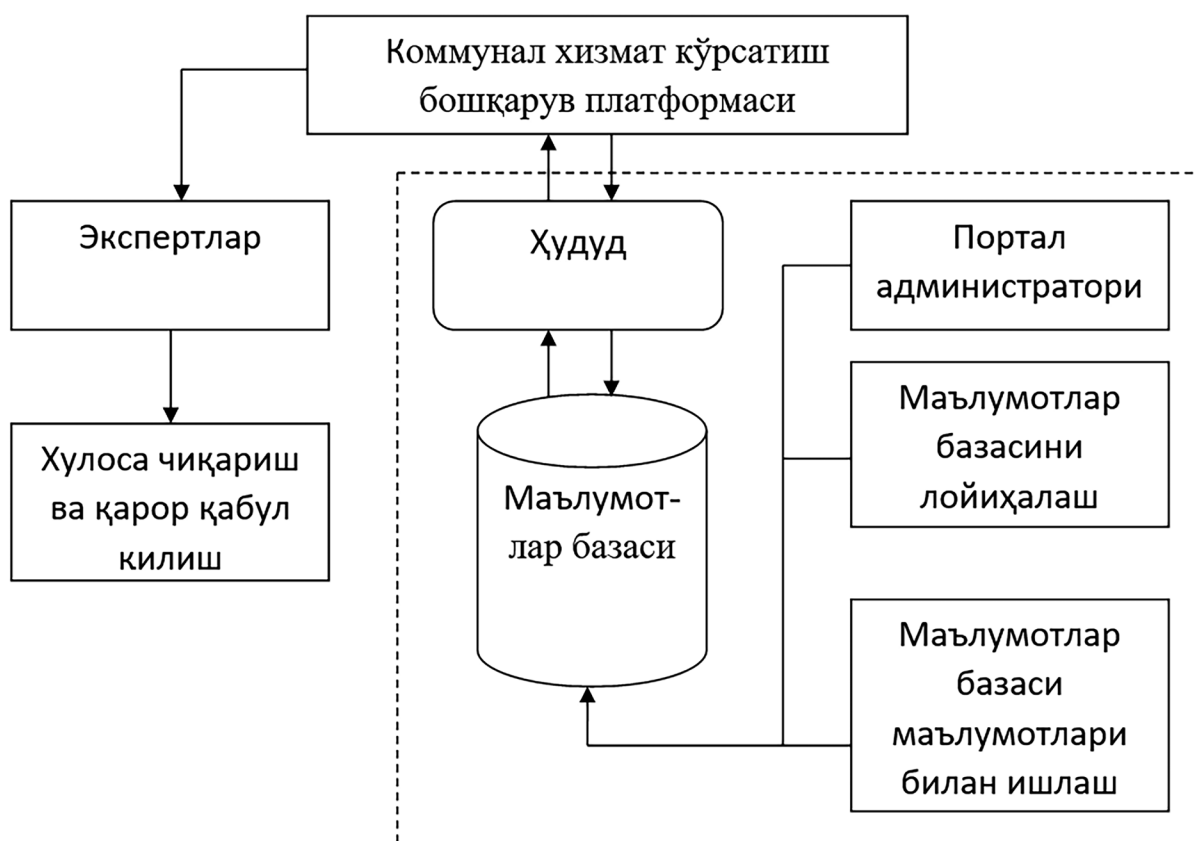
Т/р	Тафовут аломатлари	Оддий коммунал хизмат кўрсатиш	Digital Communal хизмат кўрсатиш
1	Мотивацион	Истеъмолчиларни қишлоқ жойларда реал коммунал хизмат кўрсатиш орқали жалб қилиш мотивацияси	Истеъмолчиларни қишлоқ жойларда виртуал коммунал хизмат кўрсатиш орқали жалб қилиш мотивацияси
2	Инновацион	Одатий коммунал хизмат кўрсатиш	Янги АКТдан фойдаланган ҳолда коммунал хизмат кўрсатиш
3	Маркетинг	Маркетинг воситалари ёрдамида коммунал хизматлар ва уларнинг маҳсулотлари силжитилади	Рақамли маркетинг воситаларидан фойдаланган ҳолда коммунал хизматлар ва уларнинг маҳсулотларини мақсадли истеъмолчилар томон силжитилади
4	Менежмент	Менежмент усулларида фойдаланиб коммунал хизматлар анъанавий, оффлайн-офислар орқали бошқарилади	Замонавий менежмент усулидан фойдаланиб коммунал хизматлар кўпроқ вебсайт ва электрон платформалар орқали бошқарилади
5	Ижтимоий	Истеъмолчилар тор доирасидаги таниш-билишлари билан кўрсатилган хизматлар ҳақидаги таассуротлари билан ўртоқлашиш	Истеъмолчилар кенг доирадаги ижтимоий тармоқларда кўрсатилаётган янги смарт хизматлар ҳақидаги маълумотларни тарқатиб, ўртоқлашадилар
6	Мобилик	Истеъмолчилар коммунал хизматларни қабул қилиш, коммунал тўловларни амалга ошириш, коммунал хизмат объектларига бевосита турли транспорт воситалари орқали бевосита ташриф буюрадилар	Истеъмолчилар коммунал хизматларни қабул қилиш, коммунал тўловларни амалга ошириш, коммунал хизмат объектларига транспорт воситалари билан бир қаторда виртуал воситаларидан фойдаланилган ҳолда ўз доимий яшаш жойидан туриб ҳам, онлайн тарзда коммунал тўловларни амалга оширадилар

этишни тақозо этади. Коммунал хизматнинг кундан-кунга такомиллашиб, трансформацияланишини, унинг синергик хусусиятига эга эканлиги олимлар томонидан тўлиқ ўрганилмоқда. Охириги йилларда ўтказилган тадқиқотлар ҳақи равишда хизматнинг жараён эканлигини таъкидлаб келмоқда. Хизмат жараёнида маълум кетма-кетликда ҳаракатлар ёки операцияларнинг бажарилиши “...хизмат кўрсатиш жараёнлар сценарияси” эканлигини “хизматлар театридаги сервис жараёнларда мижозлар билан алоқада бўлиш “...хизмат-ҳаракатни билдиради” деб кўрсатмоқда [6].

Ҳозирги пайтда давом этаётган рақамлаштириш жараёни глобал иқтисодиётда ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш, узатиш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатларнинг тежалиши ҳисобига

туб ўзгаришларни келтириб чиқармоқда. Аммо, рақамли трансформация жараёни ахборот технологияларни оддий жорий этиш деб ҳисобламаслик керак. Чунки, рақамли трансформация жараёнида коммунал хизмат кўрсатиш соҳасида виртуал ва тўлдирилган реаллик, сунъий интеллект, криптография, машина ўрганиши, катта маълумотларни таҳлил қилиш ва “булутли” ҳисоблаш технологияларидан фойдаланиш имкониятларини ўрганиш ва уларни амалиётга татбиқ этиш масалаларини ҳам кенг амалиётда қўлаган ҳолда татбиқ этиш зарур. Тадқиқотда рақамли трансформация жараёнининг “смарт коммунал сервис” дастурий таъминот ишини таъминловчи тармоқ дастурлар мажмуаси 2-чизмада келтирилган. Ушбу дастурий мажмуаларга асосан рақамли трансформация

² Муаллиф ишланмаси

2-чизма. Тармоқланган дастурий таъминотлар мажмуаси³.

жараёнига тадбиқ этиш билан боғлиқ “коммунал хизмат кўрсатиш сифатида дастурий таъминот” технологияларига коммунал хизмат кўрсатувчи корхонани автоматлаштиришнинг муҳимлиги; коммунал хизмат дастурларида газ, сув, канализация, иситиш тизими, электр энергияси, интерком

Kod	Holat	Kategoriya	To'liq ismi sharif	Manzil	Ko'cha	Uy	Kvartira	Odamlar	Qarz
1000001	Faol	Shaxs	Mijoz 1	Davlat, Shahar	Ko'cha 1	1	1	3	980,00
1000002	Faol	Shaxs	Mijoz 2	Davlat, Shahar	Ko'cha 1	1	2	2	586,00
1000003	Arxiv	Shaxs	Mijoz 3	Davlat, Shahar	Ko'cha 1	2		4	0,00
1000004	Faol	Shaxs	Mijoz 4	Davlat, Shahar	Ko'cha 2	3	1	3	-514,00
2000001	Faol	Tashkilot	Kompaniya	Davlat, Shahar	Ko'cha 2	100		0	-679,00
									12 373,00

Sana	Xizmat nomi	Soliq bilan sum
11.09.2020	Suv	22,50
		30,00

3-чизма. Онлайн “USU Communal” дастурининг кўриниши.

³ Муаллиф ишланмаси

ёзувлари ва бошқа кўп нарсаларни сақлашга имкон берадига маълумотлар базасининг мавжудлиги; маълумотлар базасига абонент ҳақидаги барча керакли маълумотлар киритилганлиги; абонентларнинг қарзлари ва ортиқча тўловларини ҳисобга олиши.

Мазкур дастурларда ягона маълумотлар базасидаги барча абонентлар турли (масалан, юридик ва жисмоний шахслар) гуруҳларга бўлинади ҳамда тўловларни ҳисоблаш жуда оддий, аҳолига тўловлар автоматик равишда амалга оширилади. Бухгалтерия дастурининг ўзи аввал белгиланган параметрлар (тарифлар, истеъмол ставкалари ва бошқалар) ва киритилган маълумотлар (ҳисоблагич кўрсаткичлари) асосида ҳамма нарсани ҳисоблаб чиқади ва шу билан фойдаланувчилар ишини иложи борица соддалаштиради ва тезлаштиради. Қарз ва қарздорлар учун дастур пеня ундириш имконини беради. Ҳисоб-китоблар амалга оширилгандан сўнг, ҳисоб-китоблар квитанциясини тўғридан-тўғри дастурдан босиб чиқариш мумкин. Квитанциялар ҳам битта абонент учун, ҳам бир вақтнинг ўзида барча абонентлар учун чоп этилиши мумкин. Ушбу дастурларга мисол сифатида 3-чизмада келтирилган онлайн “USU Communal” дастурини кўрсатамиз [7].

Рақамли трансформациялашув жараёнида илғор технологиялар асосида инновацион маҳсулот ва хизматларни яратиш, мутлоқ янги бўлган имитацион моделлар ва илғор таҳлилий усулларнинг яратилиши орқали намоён бўлишини инobatга олган ҳолда коммунал хизмат кўрсатишда рақамли трансформация жараёнида қуйидаги вазифаларни ҳал этишга эътибор қаратиш зарур, деб ҳисоблаймиз:

- рақамли иқтисодиётни ривожлантиришда коммунал хизмат кўрсатиш соҳасини рақамли ўзгартиришда давлатнинг ролини кучайтириш, уй-жой мулкдорлар ширкатлари, менежмент компаниялари ва ресурсларни етказиб берувчи ташкилотларнинг рақамли технологияларни жорий этишга тайёрлик даражасини ошириш;

- коммунал хизмат кўрсатишда рақамли трансформация жараёнини ривожлантириш бўйича давлат-хусусий шериклигини шакллантириш, жараёнини жадаллаштириш, ривожлантириш дастури доирасида “Қулай ақлли шаҳар ва қишлоқ муҳитини шакллантириш” миллий лойиҳасини амалга оширишга қаратилган, рақамли иқтисодиёт

ва трансформация жараёнига таъсири;

- GIS уй-жой коммунал хўжалигини жорий этиш ва уни янада ривожлантириш, шунингдек, уй-жой коммунал хўжалиги соҳасида назорат ва назорат қилиш учун ягона ахборот муҳитини яратиш бўйича ишларни фаоллаштириш;

- коммунал хизмат кўрсатишда блокчейн технологияларидан фойдаланиш, учувчисиз ва интеллектуал робот тизимларини жорий этиш, маълумотларни йиғиш ва сақлаш инфратузилмасини яратиш бўйича ишларни кучайтириш;

- коммунал хизмат кўрсатишнинг ахбороти ва кибер хавфсизлигини таъминлайдиган фавқулодда ва инқирозли вазиятларда қарорларни қўллаб-қувватлашнинг ақлли тизимларини ишлаб чиқиш ва хавфсизлигини таъминлаш;

- “Хавфсиз қишлоқ” концепциясини амалга ошириш учун қишлоқларда кўрсатиладиган уй-жой коммунал хизматларини мониторинг қилиш ва назорат қилиш бўйича ягона ахборот-таҳлил тизимини шакллантириш.

Ушбу вазифалардан келиб чиқиб қишлоқ жойларда коммунал хизмат кўрсатишни рақамли трансформация жараёнини ташкил қилиш учун 2-жадвалда кўрсатилган бешта стратегик йўналишларини биз таклиф этамиз.

Тавсия этилган рақамли трансформация жараёнининг стратегик йўналишлари, фикримизча, агар бир томондан хизмат кўрсатиш соҳасида мавжуд маълумотларини тартибга солиш ва шаффофлиги таъминлаш туфайли ушбу соҳадаги корхоналарига хорижий инвесторларни жалб қилиш имкониятлари ошиб, халқаро лойиҳаларда иштирок этиш учун муносиб шарт-шароит яратилса, иккинчи томондан, Ўзбекистонда давлат иштирокидаги кўпгина компанияларни рақамлаштириш натижасида мамлакатимизнинг ЯИМ ўсишига бевосита ижобий таъсир ўтказиб, иқтисодий ўсишнинг муҳим драйверларидан бирига айланишига кўмаклашади. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда бозорнинг кўплаб йирик ва ўрта иштирокчилари бу босқичдан ўтиб бўлдилар ҳамда улар ҳозир янада чуқурроқ рақамлаштириш ҳаракатидалар. Бу жиҳатдан Ўзбекистондаги компанияларга анча осон ва бир вақтнинг ўзида қийинроқ бўлади. Яъни, бир тарафдан кўпчиликка ERPни эндиgina жорий этишга тўғри келади, бошқа тарафдан улар бошқаларга нисбатан анча илғор версияларни танлаш имкониятига эга бўладилар. Улар 10-15 йил

Қишлоқ жойларда коммунал хизмат кўрсатишда рақамли трансформация жараёнини ташкил қилишнинг асосий стратегик йўналишлари

Рақамли трансформация жараёнининг стратегик йўналишлари	Вазифалари
BIM [4] технологияларини коммунал инфратузилма объектларининг ҳаёт айланиш жараёнида қўллаш	- БИМ асосида рақамлаштириш коммунал ва уй-жой инфратузилмаси объектларининг ҳаётий циклининг барча жараёнларини қамраб олади, фойдаланиш ва уй-жой хизматлари кўрсатиш сифатининг ошишини таъминлайди; - коммунал инфратузилма объектларининг рақамли нусхаларини яратиш бузилиш эҳтимоли ва биноларни капитал таъмирлаш зарурлигини тахмин қилишга ёрдам беради; - уй-жой коммунал хўжалиги инфратузилмаси учун биноларни бошқаришнинг автоматлаштирилган тизимлари ва объектларини жорий этиш
“Big data” ва сунъий интеллектга асосланган умумий “Тизимлар таъминотини” шакллантириш	- мавжуд энергия, иссиқлик, газ ва сув таъминоти тизимлари асосида уй-жой коммунал хизматларининг ягона яхлит тизимини шакллантириш; - яхлит тизим шаҳар ва қишлоқ уй-жой-коммунал инфратузилмаси тўғрисидаги маълумотларни ва бошқа бир қатор маълумотларни ўз ичига олади; - уй-жой коммунал хизматларини бошқариш жараёнида катта маълумотлар технологияси ва сунъий интеллектдан фойдаланиш
Рақамли платформалар ва IoT технологиясидан фойдаланиш	- уй-жой коммунал хизматларини бошқариш ва уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш объектлари датчикларидан, шунингдек ҳисоблагичлардан тўғридан-тўғри маълумот олиш жараёнида нарсалар интернетини технологиясини жорий этиш; - ҳисобга олиш ва коммунал хизматлар учун тўловларни автоматлаштиришни таъминлайдиган ўлчаш мосламаларини Интернетга уланиши
Уй-жой коммунал хўжалигини бошқаришда ахборот-таҳлил воситаларини қўллаш	- Ахборот-таҳлил воситаларидан фойдаланишни кенгайтириш, шу жумладан, фуқароларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш жараёнида матн ва нутқни семантик таҳлил қилиш, кўп ўлчовли статистик таҳлил ва мураккаб воқеаларни қайта ишлаш; - уй-жой коммунал хўжалигини молиялаштириш ҳажмини аниқлаш, иш сифатини назорат қилиш ва ҳ.к.да инсон омилини минималлаштириш керак.
“Блокчейн” технологиясини амалга ошириш	- Уй-жой коммунал хизматларининг шаффофлигини ошириш, рақамли битимлар, ҳужжатлар, овоз бериш натижаларини ўтказиш, шунингдек краудсоорсинг лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва бажарилган ишларни назорат қилиш учун технологиядан фойдаланиш.
Манба: Муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги ПФ-6079-сон Фармонида асосида тузилган.	

олдинги вариантларга нисбатан рақамли трансформацияни кенгайтириш ва чуқурлаштиришга кўпроқ тўғри келади [9].

Хулоса

Юқоридаги тадқиқотлар асосида хулоса қилишимиз мумкинки, коммунал хизматлар соҳасининг эскириш соҳасидаги муаммоларни ҳал қилиш, хизматлар сифатини ошириш, харажатларни

камайтириш ва замонавий шароитларда соҳанинг шаффофлигини ошириш зарур.

Рақамли коммунал хизмат кўрсатишнинг шаклланиши ва ривожланиши сари коммунал соҳада туб ўзгаришлар содир бўлмоқда. Энди, аҳоли рақамли технологиялардан фойдаланиб, ўзлари доимий яшаш манзилларига электрон хизматларидан баҳраманд бўлиш имконига эга бўладилар.

Аҳоли ҳеч қандай ортиқча ташвишлардан дуч келмаган ҳолатда интернетдан фойдаланиб турли рақамли коммунал хизмат турларидан фойдаланадилар. Бунда бевосита аҳоли АКТ соҳасининг маҳсулотларидан фойдаланишда билим ва савияси ошиб боради. Трансформациялаш жараёнида коммунал хизмат соҳасига янгича тушунча “Smart communal service” тушунчаси юзага келади. Уни коммунал хизмат кўрсатишини кластер усулида

ривожлантиришда ҳам фойдаланиш мумкин бўлади.

Шундай қилиб, коммунал хизмат кўрсатишида рақамли трансформация жараёни АКТ ва Интернетдан кенг қўламда фойдаланиш эвазига анъанавий смарт хизматлар ва хилма-хил аҳолини яшаш шароитини яхшилашдаги талаб-эҳтиёжларни қондириш учун кенг имкони бор жараён вужудга келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримова В.А., Зайнутдинова М.Б. Информационные системы. Т: «Aloqachi», 2017.
2. Jaroslav Pokorny, Vaclav Repa “Information Systems Development. Business Systems and Services: Modeling and Development”. 2011.
3. Гуломов С.С., Р.Х.Алимов. Ахборот тизимлари ва технологиялари, Дарслик, Тошкент, 2000.
4. А.Алексеев. Введение в Web-дизайн. Учебное пособие. – М.: ДМК Пресс, 2019.
5. Ш.Арте. Структурный подход к организации баз данных. М.: Финансы и статистика, 2010.
6. Peters T. The circle of innovation. USA, NY: Alfred A. Knopf, 2006.
7. <https://egrinf.com/> - Коммунал сервис.
8. <https://my-gkh.ru/> - Управляющая компания.

УЎТ: 336:330.001

Тижорат банклари молиявий хавфсизлигини таъминлашнинг хориж тажрибалари Зарубежный опыт обеспечения финансовой безопасности коммерческих банков Foreign experience in ensuring the financial security of commercial banks

Аброр МИРЗИЁЕВ,
ТМИ мустақил тадқиқотчиси
Шамсиддин АЛЛАЯРОВ,
ТМИ профессори, и.ф.д.

Аннотация

Мақолада Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган долзарб муаммолар аниқланган ва уларни ҳал қилишга қаратилган илмий таклифлар ишлаб чиқилган.

В статье выявлены актуальные проблемы, связанные с обеспечением финансовой безопасности коммерческих банков Республики Узбекистан, и разработаны научные предложения, направленные на решение этих проблем.

The article identifies topical problems associated with ensuring the financial security of commercial banks of the Republic of Uzbekistan and developed scientific proposals aimed at solving these problems.

Тараққий этган мамлакатларнинг банк амалиётида тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигини таъминлаш борасида катта тажриба тўпланган. Ушбу тажрибани ўрганиш ва ундан Ўзбекистон банклари амалиётида фойдаланиш имкониятларига баҳо бериш амалий аҳамият касб этади.

АҚШда тижорат банклари капиталининг етарли-

гини баҳолаш ва минимал талабларни белгилашда Базель қўмитасининг талаблари қўлланилади.

Bank of America банкининг жорий ликвидлиги бирламчи захира шаклидаги ликвидли активлар ҳисобидан таъминланаётганлиги сабабли унинг ликвидли активлари динамикаси ва даражасига баҳо берамиз (1-жадвал).

1-жадвал.

Bank of America нинг пул шаклидаги юқори ликвидли активлари динамикаси ва даражаси¹,
фоизда

Кўрсаткичлар	2018 й.	2019 й.	2020 й.	2020 йилда 2018 йилга нисбатан ўзга- риши
Ликвидли активлар, млрд. доллар	157,4	161,6	380,4	2,4 марта
Ликвидли активларнинг брутто ак- тивлар ҳажмидаги салмоғи, фоизда	6,9	6,6	13,5	6,6 ф.п.

Калит сўзлар: тижорат банки, молиявий хавфсизлик, ликвидлилик, молиявий барқарорлик, риск, кредит, капитал, депозит, захира, фоиз ставкаси.

¹ Жадвал Annual Reports. Consolidated Balance Sheet. <http://www.bankofamerica.com> (Bank of America) маълумотлари асосида муал-
лиф томонидан тузилган.

1-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўринади, Bank of America банкининг пул шаклидаги юқори ликвидли активларининг миқдори 2020 йилда 2018 йилга нисбатан юқори даражада ошган ҳамда 2018-2020 йилларда ўсиш тенденциясига эга бўлган. Бу эса, сезиларли даражада юқори бўлган ўсиш суръати бўлиб, банкнинг инвестицион жозибдорлигини таъминлаш нуқтаи назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади.

1-жадвал маълумотларидан кўринади, Bank of America банкининг пул шаклидаги юқори ликвидли активларининг брутто активлар ҳажмидаги салмоғи 2020 йилда 2018 йилга нисбатан 6,6 фоизли пунктга ошган. Бу эса, ушбу банкнинг инвестицион жозибдорлигини таъминлаш нуқтаи назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади.

АҚШ тижорат банкларининг ликвидлигини таъминлашда АҚШ Ҳукуматининг қимматли қоғозларига қилинган инвестициялар муҳим ўрин тутди.

зиларсиз даражада пасайган. Бу эса, банкнинг ликвидлигини таъминлаш нуқтаи назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади.

Bank of America банкининг инвестицион жозибдорлигига баҳо бериш мақсадида регулятив капиталнинг пасивлари ҳажмидаги салмоғи кўрсаткичини таҳлил қиламиз.

Қуйидаги жадвал маълумотлари орқали дунёнинг йирик трансмиллий банкларидан бири бўлган Германиянинг Deutsche Bank ини юқори ликвидли активлари даражасига ва регулятив капиталнинг пасивлар ҳажмидаги салмоғига баҳо берамиз.

4-жадвал маълумотларидан кўринади, 2018-2020 йилларда Deutsche Bank да юқори ликвидли активларнинг брутто активлар ҳажмидаги салмоғи юқори бўлган. Бу эса, банкнинг инвестицион жозибдорлигини таъминлаш нуқтаи назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади.

2-жадвал.

Bank of America нинг Ҳукуматнинг қимматли қоғозларига қилинган инвестицияларининг динамикаси ва даражаси², фоизда

Кўрсаткичлар	2018 й.	2019 й.	2020 й.	2020 йилда 2018 йилга нисбатан ўзгариши
Ҳукуматнинг қимматли қоғозларига қилинган инвестициялар, млрд. доллар	261	274	304	116,5 %
Ҳукуматнинг қимматли қоғозларига қилинган инвестицияларнинг брутто активлар ҳажмидаги салмоғи, фоизда	11,1	11,3	10,8	- 0,3 ф.п.

2-жадвал маълумотларидан кўринади, Bank of America банкининг Ҳукуматнинг қимматли қоғозларига қилинган инвестициялари миқдори 2020 йилда 2018 йилга нисбатан 16,5 фоизга ошган. Бу эса, сезиларли даражада юқори бўлган ўсиш суръати бўлиб, банкнинг ушбу банкнинг инвестицион жозибдорлигини таъминлаш нуқтаи назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади.

2-жадвал маълумотларидан кўринади, Bank of America банкининг брутто активлари ҳажмида Ҳукуматнинг қимматли қоғозларига қилинган инвестициялар сезиларли даражада юқори салмоқни эгаллайди. Ушбу кўрсаткич 2020 йилда 2018 йилга нисбатан се-

4-жадвал маълумотларидан кўринади, 2018-2020 йилларда Deutsche Bank да регулятив капиталнинг пасивлар ҳажмидаги салмоғини пасайиш тенденцияси кузатишган. Бу эса, банкнинг инвестицион жозибдорлигини таъминлаш нуқтаи назаридан салбий ҳолат ҳисобланади.

1-чизма маълумотларидан кўринади, Deutsche Bank да соф фоизли даромад миқдори 2019 йилда 2018 йилга нисбатан кўпайган. Аммо, 2020 йилда соф фоизли даромад миқдори 2019 йилга нисбатан сезиларли даражада камайган ҳамда Deutsche Bank да соф фойда миқдори 2019 йилда 2018 йилга нисбатан кўпайган. Аммо,

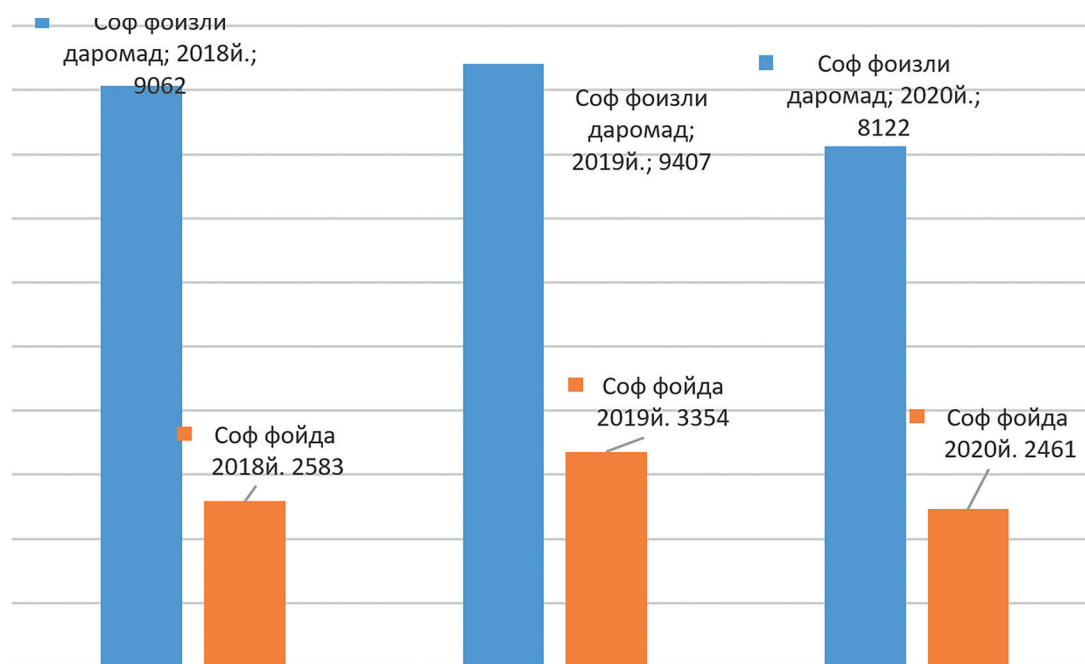
4-жадвал.

Deutsche Bank да (Германия) юқори ликвидли активлар ва регулятив капиталнинг даражаси³, фоизда

Кўрсаткичлар	2018 й.	2019 й.	2020 й.
Юқори ликвидли активларнинг брутто активлар ҳажмидаги салмоғи	22,4	20,4	21,6
Регулятив капиталнинг пасивлар ҳажмидаги салмоғи	5,6	5,8	4,9

² Жадвал Annual Reports. Consolidated Balance Sheet. <http://www.bankofamerica.com> (Bank of America) маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

³ Жадвал Annual Reports. Consolidated Balance Sheet. Consolidated Statement of income. www.db.com (Deutsche Bank) маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

1-чизма. Deutsche Bank да (Германия) соф фоизли даромад ва соф фойда миқдори, млн. евро⁴

2020 йилда соф фойда миқдори 2019 йилга нисбатан сезиларли даражада камайган.

Deutsche Bank да 2020 йилда 2019 йилга нисбатан соф фойда миқдорининг камайганлиги мазкур даврда соф фоизли даромад миқдорининг камайганлиги билан изоҳланади ва ушбу ҳолат банкнинг инвестицион жозибadorлигини таъминлаш нуктаи назаридан салбий ҳолат ҳисобланади.

Тижорат банкларининг инвестицион жозибadorлигини таъминлашда регулятив капиталнинг пасивлар ҳажмидаги салмоғининг юқори ва барқарор даражасини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, тижорат банкларининг инвестицион жозибadorлигини таъминлашда биринчи даражали капиталнинг даражаси ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳон тикланиш ва тараққиёт банкнинг экспертлари кредитлардан қўрилган зарарларни қоплашга мўлжалланган захира ажратмаларига нисбатан меъёрий чеклов жорий қилишни тавсия қиладилар. Уларнинг тавсиясига кўра, тижорат банкларида кредитлардан қўрилган зарарларни қоплашга мўлжалланган захира ажратмалари миқдори банк активлари ўртача суммасининг 0,5 фоизидан ошиб кетмаслиги керак. Мазкур тавсия тараққий этган мамлакатларнинг банк амалиётида кенг қўлланилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги “Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси”ги ПФ-5992-сонли Фармони//Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.05.2020 й., 06/20/5992/0581-сон.
2. Гапоненко В.Ф., Маргиев З.В. Экономическая и финансовая безопасность как важнейшая функция государства в современных условиях // Вестник Московского университета МВД России. – 2013. – № 12. – С. 165-169.
3. Платонова Ю.Ю. Финансовая безопасность банковской деятельности как один из важнейших аспектов обеспечения стабильности коммерческих банков//Экономика и бизнес. – Москва, 2019. - №7. – С. 130-133.
4. Гайлук В.И., Вороков А.А., Гайдук Н.В. Финансовая безопасность банков: критерии и индикаторы//Научный журнал КубГАУ. – Кубань, 2015. - №114. – С. 1-22.
5. Аверьянова Ю.Г. Теоретические аспекты финансовой безопасности коммерческого банка//Экономические науки. – Москва, 2011. – №4. – С. 220-225.
6. Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. Пер. с англ. – М.:Альпина Паблишер, 2017. – С.651-661.

⁴ Расмал Annual Reports. Consolidated Balance Sheet. Consolidated Statement of income. www.db.com (Deutsche Bank) маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Саноат корхоналарини ривожлантириш стратегиясини шакллантириш уларни бозор шароитларига мослаштиришга ёндашув сифатида

Формирование стратегии развития промышленных предприятий как подход их адаптации к условиям рынка

Forming a strategy for the development of industrial enterprises how an approach to their adaptation to market conditions

Отабек БЕГМУЛЛАЕВ,
Тошкент давлат техника университети
мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мақолада ночорлик шароитларида корхоналарни ривожлантириш стратегиялари ва иқтисодий инқироздан чиқиш бўйича тактик чора-тадбирларни ишлаб чиқиш масалалари ёритилган.

В статье рассматриваются стратегии предприятий по их развитию в состоянии неплатежеспособности и разработка тактических мер по выходу из экономического кризиса.

The article discusses the strategies of enterprises for their development in a state of insolvency and the development of tactical measures to overcome the economic crisis

Иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида ҳўжалик юритишнинг бир тизимидан бошқасига ўтиш муқаррарлиги корхоналар олдига янгича шароитларга мослашиш муаммосини қўяди. Шу сабабли, бундай шароитларда корхоналар олдига турган асосий муаммоларни кўриб чиқиш ва уларни ҳал қилиш учун корхона мақсадлари, мулкдорлар, турли тоифа ва гуруҳ ходимларининг манфаатларини мувофиқлаштириш, корхона тизимини қайта қуриш ва ривожлантириш мос келувчи усул ва моделларни яратиш йўли билан бозор муҳитида муносиб ўрин ва самарали фаолият юритишни таъминлайдиган мослашув механизмлари яратиш зарур. “...энг муҳим устувор вазибалардан бири ҳам – миллий иқтисодиётнинг таркибида саноат улушини кўпайтириш, юқори технологияли саноат тармоқларини жадал

ривожлантириш, модернизация ва диверсификация қилиш, ҳар бир ҳудуднинг саноат салоҳиятидан комплекс ва самарали фойдаланишни таъминлаш” ҳисобланади.

Корхоналар ночорлик шароитларида уларни ривожлантириш стратегиялари бизнинг назаримизда, икки турга тақсимланиши мумкин.

Биринчи тур – ночор корхона мулкдорлари ва менежерлар топшириғи бўйича стратегия шакллантириш.

Ушбу ҳолатда қуйидаги мақсадлар қўйилиши мумкин:

- бизнесни ўз назорати остида сақлаб қолиш;
- иқтисодий ночорлик вазиятидан чиқиш (муддати ўтказиб юборилган кредиторлик қарзларини тўлаш ёки узоқ муддат давомида қайта структура-лаш);

Калит сўзлар: иқтисодий ночорлик, банкротлик, инқроз ҳолати, тактика, стратегия, тезкор режа-лаштириш, молиявий соғломлаштириш.

– корхонада молия-хўжалик фаолиятини барқарорлаштириш;

– молия-хўжалик фаолиятини қайта (янгича) ташкил этиш (корхонани қайта структуралаш, бюджетлаш, бошқарув ҳисоби тизимлари ишлаб чиқиш ва жорий қилиш ва ҳ.к.);

келажакда инқирозларнинг олдини олиш бўйича дастурлар ишлаб чиқиш.

Иккинчи тур – “Банкротлик тўғрисида”ги қонунда кўзда тутилган жараёнлар доирасида стратегия шакллантириш. Ушбу ҳолатда стратегия шакллантириш ночор корхона кредиторлари манфаатларида ва уларнинг топшириғи бўйича амалга оширилиб, қуйидаги мақсадларни кўзлайди:

– корхонанинг муддати ўтказиб юборилган кредиторлик қарзларини тўлаш;

– инқироз ҳолатидаги корхона устидан назоратни қўлга киритиш;

– мулкчиликни ўз фойдасига қайтадан бўлиш;

– корхонада молия-хўжалик фаолиятини барқарорлаштириш;

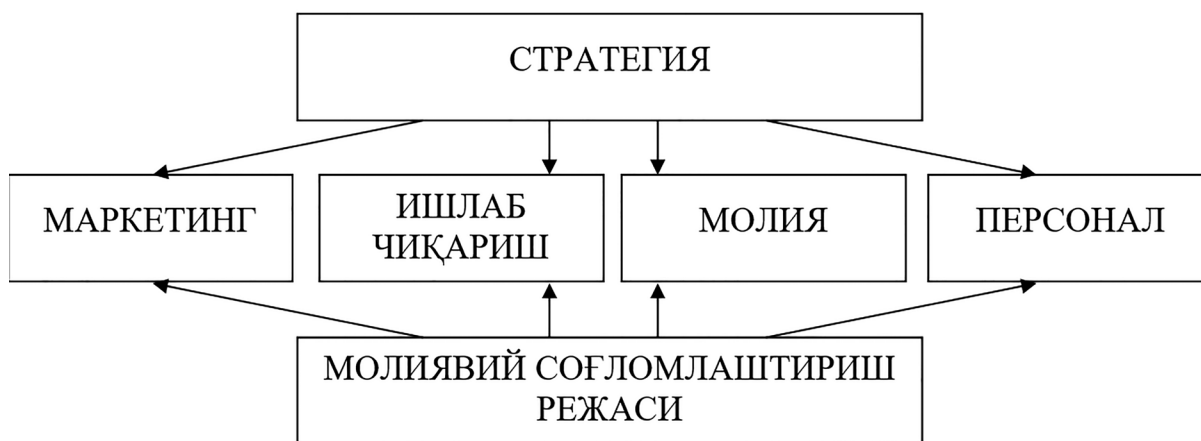
– молия-хўжалик фаолиятини қайта ташкил этиш (корхонани қайта структуралаш, бюджетлаш, бошқарув ҳисоби тизимлари ишлаб чиқиш ва жорий қилиш ва ҳ.к.);

интилиши умумий бўлиб қолаверади. Тафовутлар фақат томонлардан ҳар бири қандай йўл билан ва қайси ҳуқуқий механизмлардан фойдаланган ҳолда корхона устидан назоратни сақлаб қолиш ёки қўлга киритишга интилишида намоён бўлади, холос.

Молиявий оқимлар рақобатбардош маҳсулот яратишга олиб келадиган инвестиция лойиҳаларига йўналтирилади. Янгича бошқарув ва ҳисоб шакллари иқтисодий фаолият натижаларини яхшироқ баҳолаш, уни такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар кўришга имкон беради. Бу маънода ушбу корхоналар хўжалик юритишнинг янгича шароитларига яхшироқ мослашган деган хулосага келиш мумкин.

Шундай қилиб, хулоса чиқариш мумкинки, молиявий соғломлаштириш жараёнида ночор корхонани ривожлантириш стратегиясини танлаш асосий босқичлардан бири ҳисобланади. У ночор корхонанинг молия-хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш яқунлари бўйича олинган ахборотлар ва назарий фикрларга асосланади (1-чизма).

Стратегия корхона миссиясини амалга ошириш ва унинг мақсадларига эришишни таъминлаш учун мўлжалланган ҳар томонлама деталли, комплексли режани ифодалайди.

1-чизма. Ночор корхонани молиявий соғломлаштириш стратегияси элементлари.

– келажакда инқирозларнинг олдини олиш бўйича дастурлар ишлаб чиқиш.

Амалиётнинг кўрсатишича, иқтисодий ночор корхона менежерлари, мулкдорлари ва кредиторлари нуктаи назаридан стратегия шакллантиришга ёндашувдаги фарқларга қарамай, иккала томоннинг истиқболда корхона молия-хўжалик фаолиятини барқарорлаштиришга

Молиявий соғломлаштириш стратегияси корхонани барқарорлаштириш ва ривожлантириш бўйича узоқ муддатли мақсадлар ва нисбатан узоқ муддатли чора-тадбирларни белгилаб беради.

Корхонада инқирозга сабабчи бўлган муаммоларни аниқ ифодаламасдан, уларни англаб етмасдан туриб, инқирозга қарши чора-тадбирлар ишлаб чиқишга киришиш мумкин эмас. Ёки

стратегияга кичик ўзгаришлар киритилади, ёки стратегия тўлиқ қайта кўриб чиқилади ва янги стратегия ишлаб чиқилади.

Инқирозли вазиятдан чиқиб кетиш дастури тактикаси қисқа муддатда “касалликни тарқалишини чеклаш”га, инқирознинг ривожланиши ва чуқурлашувига йўл қўймасликка имкон берадиган чора-тадбирлар тизими ишлаб чиқишга йўналтирилади. Инқирозли вазиятдан чиқиб кетиш тактикаси танлаб олинган концепция ва стратегия доирасида ишлаб чиқилади, бироқ уларга таъсир этиши мумкин: агарда тактик чора-тадбирлар биринчи натижалари кутилгандай бўлиб чиқмаса,

эҳтимол, дастур концепцияси ва стратегиясига тузатиш киритиш талаб қилинади.

Бизнингча, иқтисодий инқироздан чиқиш бўйича тактик (тезкор) чора-тадбирлар қуйидагилар бўлиши мумкин:

- харажатларни қисқартириш;
- бўлинмаларни ёпиш;
- непрофилли активларни сотиб юбориш;
- ходимларни қисқартириш;
- ишлаб чиқариш ва сотув ҳажмини камайтириш;
- фаол маркетинг тадқиқотлари;
- маҳсулот нархини ошириш;

2-чизма. Корхона фаолиятида стратегик ва тезкор режалаштириш¹.

¹ Муаллиф ишланмаси.

– ички захираларни аниқлаш ва улардан фойдаланиш;

– модернизация;

– мутахассисларни жалб қилиш.

Стратегик ва тезкор режалаштириш ўзаро боғлиқ (2-чизма) бўлиб, улар билан бир-биридан алоҳида шуғулланиб бўлмайди.

Тактик режалаштириш танлаб олинган стратегия доирасида амалга оширилиши лозим. Агар ночорлик вазиятидан чиқиб кетиш бўйича тезкор чора-тадбирлар стратегик мақсадлардан ажралган ҳолда амалга ошириладиган бўлса, бу молиявий ҳолатни қисқа муддатли яхшилашга олиб келиши мумкин, лекин инқирозли ҳолатларнинг аслабабларини бартараф этишга имкон бермайди.

Инқирозли вазиятдан чиқиб кетиш бўйича тактик чора-тадбирлар ишлаб чиқиш одатда қисқа муддатларда амалга оширилади, масалан, ташқи бошқарув жараёнида ташқи бошқарув тўлақонли режаси ишлаб чиқишга қонун бўйича атиги бир ой ажратилади, яъни, амалда шу қисқа вақт оралиғида корхонани ривожлантириш стратегияси ишлаб чиқиш, шу стратегия асосида тўпланиб қолган кредиторлик қарзларини тўлаш ва ташқи бошқарув муддати тугагач, тўлов қобилиятини тиклашга имкон берадиган чора-тадбирлар билан инқирозли вазиятдан чиқишнинг деталли режасини ишлаб чиқиш зарур.

Муайян корхона муаммоларини ҳал қилиш инқирозга қарши бошқарув йўлларини танлашга кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Бизнингча, унинг асосида қайта тиклаш амалиёти ташкил этиладиган корхонани молиявий соғломлаштиришнинг муайян йўли уларнинг орасида жойлашган икки вариантни ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Тўпланиб қолган қарзлар қайта структуралангач (муддати кейинги сурилгач), корхона нормал фаолият юритиш имкониятини қўлга киритади (қарздорлик корхона раҳбариятининг айрим нотўғри ҳаракатлари ёки уларнинг такрор пайдо бўлиш эҳтимоли жудаям паст деб баҳоланадиган ташқи муҳитнинг айрим салбий кўринишлари билан боғлиқ ҳолда юзага келганлиги кўзда тутилади).

2. Тамомила янги маҳсулот турига ўтиш (қайта ихтисослаштириш) кескин шаклда рўй беради: асбоб-ускуналарни тўлиқ алмаштириш ва асосий фондларнинг пассив қисмини қайта қуриш, кадрларни алмаштириш ёки қайта тайёрлаш, таъминот ва сотув бозорларини тўлиқ алмаштириш ва б. (барча тадбиркорлик элементларини тўлиқ алмаштириш кўзда тутилади).

Умуман олганда, молиявий соғломлаштириш стратегиясини вақтида шакллантирган ва уни амалга оширишга киришган корхоналар ташқи муҳитнинг ўзгарувчан шароитларига муваффақиятлироқ мослашади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
2. Саидова Г.К. Кое-что о банкротстве. // Экономическое обозрение. - 2003. - № 2. - С. 32-40.
3. Бегмуллаев О.И. Корхоналар ночорлигини тартибга солишнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари // “Корпоратив бошқарув ва саноат иқтисодиёти”, 2016. №1-2 - Б 55-59.

Худудлар бюджетини шакллантиришда солиқларнинг ўрни ва худуд солиқ салоҳияти таҳлили Роль налогов в формировании региональных бюджетов и анализ налогового потенциала регионов The role of taxes in the formation of regional budgets and analysis of the tax potential of the regions

Эшмурод РАХИМОВ,
ТМИ мустақил тадқиқотчиси.

Аннотация

Мақолада худудлар бюджетини шакллантиришда солиқларнинг ўрни ва худуд солиқ салоҳияти таҳлили тадқиқ этилган бўлиб, мазкур йўналиш Қашқадарё вилояти мисолида таҳлил қилинган. Шунингдек, мақолада солиқ салоҳияти тушунчалари илмий-назарий ёндашган ҳолда ва амалий жиҳатдан тадқиқ этилган.

В статье рассматривается роль регионального налогового потенциала и налогового потенциала с теоретической и практической точек зрения, впервые разработан авторский подход к понятию «региональная экономическая безопасность».

The article examines the role of regional tax potential in ensuring the, the concepts of economic security and tax potential from a theoretical and practical point of view, in which for the first time developed an author's approach to the concept of regional economic security.

Маҳаллий бюджетларнинг молиявий мустақиллигини таъминлашда ҳудудий солиқ салоҳиятининг ўрни муҳим аҳамиятга эга. Ўз навбатида, солиқ салоҳияти юқори эканлиги маҳаллий бюджет даромадларининг шаклланишида асосий вазифани бажариши шубҳасиз. Бу борада, ҳар бир ҳудуд ўзининг алоҳида хусусиятли жиҳатларига эга эканлиги уларнинг солиқ салоҳиятини акс эттирувчи кўрсаткичларда ҳам фарқли эканлигини англатади.

Шу мақсадда, Қашқадарё вилояти мисолида маҳаллий бюджетни шакллантиришда солиқларнинг ўрни ва худуд солиқ салоҳияти таҳлилини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Ушбу йўналишда қуйидаги кўрсаткичларни таҳлил этиш таҳлил этиш ўринлидир:

– Қашқадарё вилоятининг ҳудудий ривожланиш кўраткичларини таҳлил қилиш;

– маҳаллий бюджет даромадларининг шаклланишида солиқлар аҳамияти таҳлили;

– вилоятда солиқ тушумларининг туман ва шаҳарлар кесимидаги таҳлили;

– вилоят солиқ салоҳиятининг таҳлили.

Дастлаб таъкидланганидек, Қашқадарё вилоятининг ҳудудий ривожланиш кўраткичларини таҳлил қиламиз. Жумладан, ушбу ҳудуднинг муҳим иқтисодий ривожланиш кўрсаткичларидан бири ҳисобланган ва солиқ салоҳиятига бевосита таъсир этувчи кўрсаткич – ялпи ҳудудий маҳсулот (ЯХМ) ҳажми ва унинг ўзгаришидир.

Вилоятда ЯХМ ҳажми 2021 йилда 2017 йилга нисбатан 2 баробардан ортиқча ўсган. “Вилоятда

Калит сўзлар: солиқ салоҳияти, солиқ базаси, ялпи ҳудудий маҳсулот, асосий капиталга инвестициялар.

яратилган ЯХМнинг Республика ялпи ички маҳсулотдаги улуши 6,0 фоиз (2020 йилда 5,9 фоиз)ни ташкил қилган ҳолда Тошкент шаҳри, Тошкент, Навоий, Самарқанд, Фарғона вилоятларидан кейинги 6-ўрин (2020 йилда 7-ўрин)ни эгаллаган. ЯХМ таркибида саноат улуши қурилишни қўшган ҳолда – 24,2 фоиз (2020 йилда 23,3 фоиз), қишлоқ хўжалиги улуши 41,4 фоиз (2020 йилда 42,2 фоиз) ва хизмат кўрсатиш улуши 34,4 фоиз (2020 йилда 34,5 фоиз)ни ташкил қилган. ЯХМда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг улуши 69 фоиз (2020 йилда 71,5 фоиз)ни ташкил қилган. Жон бошига тўғри келадиган ЯХМ ҳажми 12 999,6 минг сўмни ташкил қилган ҳолда (Республика ҳудудлари орасида 12-ўрин) 2020 йилга нисбатан 105,6 фоизга ошган¹.

Албатта, ҳудуд солиқ салоҳиятини ошириш ва унинг макроиқтисодий кўрсаткичларининг ўсиб боришини таъминлашда фаолият кўрсатаётган корхоналар, тадбиркорлик субъектлари сонининг ўрни муҳим аҳамиятга эга.

2017-2021 йилларда Қашқадарё вилоятидаги корхоналар сони ва уларнинг демографик ўзгариши шуни кўрсатмоқдаки, рўйхатдан ўтказиш корхоналар сони вилоятда доимий ўсиб борган. Яъни, уларнинг сони 2021

ган корхоналар сонининг ўсиши эса солиқ салоҳиятига жиддий салбий таъсир кўрсатади. Бу борада, 2017 йилда фаолият юритмаётган корхоналар сони 935 тани ташкил этган бўлса, 2021 йилда уларнинг сони 937 тани ташкил этган. Мазкур кўрсаткич 2018-2019 йилларда камайиш тенденциясида бўлган бўлса, 2019 йилдан бошланиб, 2020 йилда Ўзбекистонга ҳам кириб келган COVID-19 пандемиясининг иқтисодий таъсир натижасида 2020 йилдан бошлаб фаолият кўрсатмаётган корхоналар сониди ўсиш қузатишган.

Бундан ташқари, вилоятда 2017 йилда 1981 та корхоналар фаолияти тугатилган. Уларнинг сони ҳам йилдан-йилга ўсиб бориши натижасида, 2021 йил ҳолатига рўйхатдан ўтказиш корхоналарнинг 10 фоизи, яъни, 3099 та корхона фаолияти тугатилган. Ушбу кўрсаткич, 2021 йилда 2020 йилга нисбатан 3 баробардан зиёдга ўсган. Ушбу ҳолат ҳудуд солиқ салоҳияти ва натижада иқтисодий хавфсизликка ўзининг кучли салбий таъсирини ўтказиши табиий, албатта.

Шунингдек, тадқиқот объекти ҳисобланган Қашқадарё вилоятининг макроиқтисодий кўрсаткичлари доирасида ҳудудлар кесимида истеъмол моллари ишлаб чиқариш ҳажми ва ҳудудлар бўйича кўрсатилган хизмат-

1-жадвал.

2017-2021 йилларда Қашқадарё вилоятидаги корхоналар сони ва уларнинг демографик ўзгариши²

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	2017	2018	2019	2020	2021
Рўйхатдан ўтказиш корхоналар сони	18940	19190	21550	26000	31117
Янги ташкил этилган корхоналар сони	2211	2991	5554	5916	9747
Фаолият юритаётган корхоналар сони	18005	18471	20915	25259	30180
Фаолият юритмаётган корхоналар сони	935	719	635	741	937
Фаолияти тугатилган корхоналар сони	1981	629	1115	791	3099

йилда 31117 тани ташкил этиб, ушбу кўрсаткич 2017 йилга нисбатан 1,6 баробарга ортган. Ушбу рўйхатдан ўтказилган корхоналарнинг 2021 йилдаги сониди 31 фоиз корхоналар янги рўйхатдан ўтган хўжалик юритувчи субъектлар ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич иқтисодий фаолият иштирокичиларининг рўйхатга олинишидаги тартиб-таомилларнинг соддалаштирилгани, “ягона дарча” тамойили асосида давлат хизматларининг фаол кўрсатилаётганлигининг ижобий таъсири ҳисобланади.

Шунингдек, мазкур ҳудудда фаолият кўрсатмаёт-

лар ҳажмининг динамикасини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

2017-2021 йилларда ҳудудлар кесимида истеъмол моллари ишлаб чиқариш ҳажмининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, республика бўйича 2017 йилда 56 690,4 млрд. сўм миқдоридаги истеъмол моллари ишлаб чиқариш бўлса, 2021 йилда ушбу кўрсаткич 152 042,8 млрд. сўмни ташкил қилган.

Шунингдек, тадқиқот объекти ҳисобланган Қашқадарё вилоятида 2017 йилда жами 2 549,3 млрд. ўсим-

¹ Қобилов А. Қашқадарё вилоятининг 2021 йилдаги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари. Манба: <https://review.uz/oz/post/qashqadaryo-viloyatining-2021-yildagi-asosiy-makroiqtisodiy-korsatkichlari>

² Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган. Манба: <https://www.stat.uz/uz/rasmiy-statistika/national-accounts-2>

2017-2021 йилларда ҳудудлар кесимида истеъмол моллари ишлаб чиқариш ҳажми, амалдаги нархлар бўйича млрд.сўмда³

Ҳудудлар	2017	2018	2019	2020	2021
Ўзбекистон Республикаси	59 690,4	83 512,6	110 321,0	129348,6	152042,8
Қорақалпоғистон Республикаси	1 209,2	1 815,0	2 377,6	2804,2	3000,6
Андижон	9 853,1	21 385,4	26 179,4	27490,4	25311,1
Бухоро	3 112,1	3 661,3	5 311,1	6701,9	8677,6
Жиззах	1 299,5	1 821,5	2 351,6	2992,9	3981,3
Қашқадарё	2 549,3	2 891,7	3 899,8	4947,4	4615,4
Навоий	2 193,6	2 528,3	3 243,4	3896,5	4338,8
Наманган	3 090,5	4 135,6	6 030,0	6442,2	8219,7
Самарқанд	5 919,2	7 848,2	8 745,3	11836,0	14375,8
Сурхондарё	1 068,4	1 218,0	1 601,3	2161,1	2492,1
Сирдарё	1 516,6	1 895,2	2 840,3	2812,3	3700,4
Тошкент	5 785,5	7 700,9	10 859,0	14517,4	19961,8
Фарғона	3 740,8	4 530,1	7 216,3	10360,9	10774,6
Хоразм	2 374,3	3 904,7	5 673,9	6448,3	8563,6
Тошкент ш.	14 275,8	17 840,1	21 997,7	24984,3	34029,8

лик истеъмол моллари ишлаб чиқарилган бўлса, 2021 йилда ушбу кўрсаткич 180 фоиздан ортқққа ўсиб, 4 615,4 млрд. сўмдан иборат бўлган. Аммо, ушбу кўрсаткич республика бўйича вилоятнинг улуши мавжуд салоҳиятга нисбатан кам эканлигини кўрсатади. Яъни, 2017 йилда вилоятда ишлаб чиқарилган истеъмол моллари ҳажми республика бўйича 4,3 фоиз улушини ташкил этган бўлса, 2018-2019 йилларда 3,5 фоиз, 2020 йилда 3,8 фоизни, 2021 йилда 3,0 фоиздан ташкил этган. Ўз навбатида, республикада ишлаб чиқарилган истеъмол моллари ҳажмида вилоятнинг улуши сўнгги вақтларда сезиларли камайганлигини кўрамиз. Бу кўрсаткичнинг камайиши мавжуд солиқ салоҳияти ва ҳудуд иқтисодий

хавфсизлик кўрсаткичларининг ёмонлашишига олиб келиши эҳтимоли юқори эканлигини аниқлатади. Мазкур кўрсаткичнинг республика бўйича вилоят улушининг камайиши саноат корхоналари молиявий барқарорлигини ошириш, қўшимча инвестицион манбаларни топиш бўйича кечиктириб бўлмайдиган чораларни амалга оширишни ҳам назарда тутати. Айтиш керакки, мазкур кўрсаткичнинг таҳлили юқорида кўриб ўтилган фаолият юритаётган корхоналар сони билан тескари пропорционал натижани кўрсатмоқда. Сабаби, вилоятда фаолият кўрсатаётган корхоналар сонининг ўсиб бориши вилоятда ишлаб чиқариладиган истеъмол моллари ҳажмининг ортишига ижобий таъсир этиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Калинина Н.М. Экономическая безопасность региона: сущность, угрозы и меры обеспечения // Сибирский торгово-экономический журнал. 2010. № 10. С. 1-21.
2. Гутман Г.В., Лапыгин Ю.Н., Прилепский А.И. Экономическая безопасность региона: Теория и практика. Москва: Наука, 1996. 119 с.
3. Карпов В.В., Кораблева А.А. Экономическая безопасность региона: понятийный аппарат, методология, угрозы // Экономическая безопасность России: проблемы и перспективы: материалы II Международной научно-практической конференции. Нижний Новгород, 2014. С. 163–169.
4. А.М. Новак. Анализ и оценка экономической безопасности региона. Коммунальное хозяйство городов. Научный-технический сборник. № 89.27.08.2009
5. G.Huber, P.Rehm, M.Schlesinger, R.Valletta. 2010. Economic Security at Risk: Findings from the Economic Security Index
6. Худойкулов С. Солиқ тушумларини прогноз қилиш методологиясини такомиллаштириш. 08.00.07 – Молия, пул муомаласи ва кредит. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Тошкент – 2019. 23-бет.

³ Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган. Манба: <https://www.stat.uz/uz/rasmiy-statistika/national-accounts-2>

УЎТ: 336.71:330.001

Тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигини таъминлаш масалалари

Вопросы финансовой безопасности коммерческих банков

Issues of financial security of commercial banks

Аброр МИРЗИЁЕВ,
ТМИ мустақил тадқиқотчиси.

Аннотация

Тижорат банкининг молиявий барқарорлигини таъминлаш унинг ликвидлиги ва молиявий барқарорлигини таъминлашнинг зарурий шарти ҳисобланади. Хусусан, банклар фаолиятидаги рискларнинг чуқурлашиши уларнинг ликвидлиги ва молиявий барқарорлигига салбий таъсир кўрсатади.

Мақолада Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган долзарб муаммолар аниқланган ва уларни ҳал қилишга қаратилган илмий таклифлар ишлаб чиқилган.

Обеспечение финансовой безопасности является обязательным условием обеспечения ликвидности и финансовой устойчивости коммерческих банков. Так, углубление рисков в деятельности банков отрицательно влияет на их ликвидность и финансовую устойчивость.

В статье выявлены актуальные проблемы, связанных с обеспечением финансовой безопасности коммерческих банков Республики Узбекистан и разработаны научные предложения, направленные на решение этих проблем.

Ensuring financial security is a prerequisite for ensuring the liquidity and financial stability of commercial banks. Thus, the deepening of risks in the activities of banks negatively affects their liquidity and financial stability.

The article identifies topical problems associated with ensuring the financial security of commercial banks of the Republic of Uzbekistan and developed scientific proposals aimed at solving these problems.

Кириш

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегиясида кредит портфели ва таваккалчиликларни бошқариш сифатини яхшилаш, молиявий таваккалчиликларни баҳолаш учун технологик ечимларни татбиқ этиш, банк ишининг замонавий стандартларини, ахборот технологиялари ва дастурий маҳсулотларни жорий этиш мамлакат банк тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланган [1]. Бу эса, ўз навбатида, банкларнинг молиявий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган долзарб муаммоларни аниқлаш ва уларни ҳал қилишнинг илмий жиҳатдан асосланган йўлларини ишлаб чиқиш заруриятини юзага келтиради.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи

В. Гапоненконинг фикрига кўра, молиявий хавфсизлик – бу молия-кредит соҳасининг ташқи ва ички салбий таъсирларга нисбатан барқарор ва мувозанатлашган ҳолатидир [2].

Ю.Платонованинг хулосасига кўра, тижорат банкининг молиявий хавфсизлигига стратегик ва тактик режалаштириш ҳамда молиявий мазмунга эга бўлган бўлгуси таҳдидларни олдини олишга қаратилган тадбирлар орқали эришилади. Бунда молиявий хавфсизликни таъминлашнинг асосий тадбирлари бўлиб, юқори даражадаги тўловга қобилликка, ликвидликка ва молиявий барқарорликка эришиш ҳамда капиталнинг самарали таркибини шакллантириш ҳисобланади [3].

Калит сўзлар: тижорат банки, молиявий хавфсизлик, ликвидлик, молиявий барқарорлик, риск, кредит, капитал, депозит, захира, фоиз ставкаси.

Ушбу хулосадан кўринадик, тижорат банкларининг юқори даражадаги тўловга қобилиги, ликвидилиги ва капитали таркибининг барқарорлиги унинг молиявий хавфсизлигини белгиловчи асосий мезонлар ҳисобланади.

Бир гуруҳ иқтисодчи олимларнинг фикрига кўра, тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигини тавсифловчи макроиқтисодий индикаторлар бўлиб, қуйидагилар ҳисобланади:

- *ташқи ва ички қарз;
- *аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ ҳажми;
- *инвестициялар ҳажми;
- *қайта ишлаш саноатининг саноат маҳсулотлари

тал регулятив капиталнинг 75 фоизидан кам бўлмаслиги, I даражали асосий капитал банк регулятив капиталнинг 60 фоизидан кам бўлмаслиги зарур [8].

АТ “Асакабанк” молиявий хавфсизлигига баҳо бериш учун сой фойдаси миқдори ва даражасининг ўзгаришига баҳо берамиз (1-жадвал).

1-жадвалда келтирилган маълумотлардан аниқ кўриш мумкинки, Асакабанкда соф фойданинг миқдори 2020 йилда 2018 йилга нисбатан 60,3 фоизга камайган. Бу эса, Асакабанкнинг молиявий хавфсизлигини таъминлаш нуқтаи назаридан салбий ҳолат ҳисобланади.

1-жадвал маълумотларидан кўринадик, Асака-
1-жадвал.

АТ “Асакабанк”да соф фойданинг миқдори ва даражаси [9]

Кўрсаткичлар	2018 й.	2019 й.	2020 й.	2020 йилда 2018 йилга нисбатан ўзгариши
Соф фойда, млн. сўм	857 113	166 588	340 562	39,7 %
Соф фойданинг активларни рискка тортилган суммасига нисбатан даражаси, фоизда	4,5	0,6	0,9	- 3,6 ф.п.

ҳажмидаги салмоғи;

- *давлат бюджети дефицити;
- *пул массасининг ҳажми [4].

Ҳақиқатдан ҳам, тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигига макроиқтисодий индикаторларнинг ўзгариши кучли таъсир кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасида тижорат банкларининг ликвидилиги ва молиявий барқарорлигини таъминлаш мамлакат банк тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларидан бири ва пруденциал назоратнинг марказий масаласи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки томонидан тижорат банкларининг ликвидилиги ва молиявий барқарорлигига нисбатан пруденциал талаблар ўрнатилган бўлиб, уларнинг бажарилиши доимий назорат объекти ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 2015 йил 13 августда 2709-сонли “Тижорат банкларининг ликвидилигини бошқаришга қўйиладиган талаблар тўғрисида”ги йўриқномасида тижорат банкларининг ликвидилигига нисбатан тўртта пруденциал талаб ўрнатилган (лаҳзали ликвидилик коэффициенти, жорий ликвидилик коэффициенти, ликвидликни қоплаш меъёри коэффициенти, соф барқарор молиялаштириш меъёри коэффициенти) [7].

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 2015 йил 6 июлда 2693-сонли “Тижорат банклари капиталининг монандлигига қўйиладиган талаблар тўғрисида”ги йўриқномасига асосан, I даражали капи-

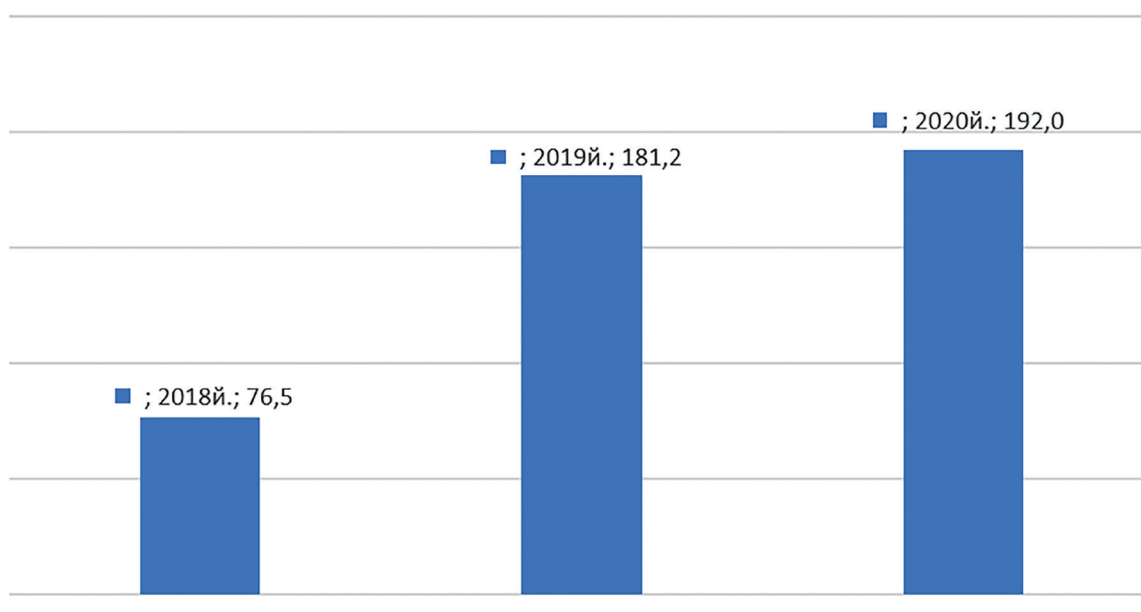
банкда соф фойданинг даражаси 2020 йилда 2018 йилга нисбатан 3,6 фоизли пунктга пасайган. Бунинг устига, 2020 йилда соф фойданинг даражаси кўрсаткичининг меъёрий даражаси (2,0 фоиз) таъминланмаган.

Соф фойданинг миқдори ва унинг даражаси тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлар ҳисобланади. Молиявий барқарорлик тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигини белгиловчи муҳим мезонлардан бири бўлганлиги сабабли, молиявий барқарорликни тавсифловчи кўрсаткичларнинг таҳлили тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигини таъминлашда муҳим ўрин тутди.

Тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигини белгиловчи муҳим мезонлардан бири бўлиб, уларнинг ликвидилиги ҳисобланади. Ўз навбатида, тижорат банкларининг ликвидилигини таъминлашда юқори ликвидли активларнинг талаб қилиб олинadиган депозитларга нисбатининг ўзгариши муҳим ўрин тутди.

I-чизмада келтирилган маълумотлардан кўринадик, 2018-2020 йилларда Асакабанкда юқори ликвидли активларнинг талаб қилиб олинadиган депозитларга нисбатини ошиш тенденцияси кузатилган. Бу эса, Асакабанкнинг молиявий хавфсизлигини таъминлаш нуқтаи назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислоҳ қилиш стратегиясида кредит портфели ва таваккалчиликларни бошқариш сифатини яхшилаш, молиявий таваккалчиликларни баҳолаш учун технологик ечим-

1-чизма. АТ “Асакабанк”да юқори ликвидли активларнинг талаб қилиб олинadиган депозитларга нисбати, фоизда [10].

ларни татбиқ этиш, банк ишининг замонавий стандартларини, ахборот технологиялари ва дастурий маҳсулотларни жорий этиш масалаларини мамлакат банк тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари сифатида эътироф этилганлиги банкларнинг молиявий хавфсизлигини таъминлаш масаласини илмий асосда тадқиқ қилиш заруриятини юзага келтиради.

Тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим мезонлари бўлиб, юқори даражадаги тўловга қобилият ва ликвидлилик ҳамда капи-

талнинг барқарор таркиби ҳисобланади.

Тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигини тавсифловчи индикаторлар макроиктисодий ва микроиктисодий индикаторларга бўлинади.

Республикада тижорат банкларининг молиявий хавфсизлигини тавсифловчи мезонлар мамлакат банк тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларидан бири ва пруденциал назоратнинг марказий масаласи ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги “Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги ПФ-5992-сонли фармони//Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.05.2020 й., 06/20/5992/0581-сон.
2. Гапоненко В.Ф., Маргиев З.В. Экономическая и финансовая безопасность как важнейшая функция государства в современных условиях // Вестник Московского университета МВД России. – 2013. – № 12. – С. 165-169.
3. Платонова Ю.Ю. Финансовая безопасность банковской деятельности как один из важнейших аспектов обеспечения стабильности коммерческих банков//Экономика и бизнес. – Москва, 2019. - №7. – С. 130-133.
4. Гайдук В.И., Вороков А.А., Гайдук Н.В. Финансовая безопасность банков: критерии и индикаторы// Научный журнал КубГАУ. – Кубань, 2015. - №114. – С. 1-22.
5. Аверьянова Ю.Г. Теоретические аспекты финансовой безопасности коммерческого банка//Экономические науки. – Москва, 2011. – №4. – С. 220-225.
6. Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2017. – С.651-661.

Телекоммуникация соҳасидаги корхоналарни инновацион ривожлантириш стратегиясида кластерли ёндашув Кластерный подход к стратегии инновационного формирования предприятий телекоммуникационной отрасли Cluster approach to the strategy of innovative formation of enterprises in the telecommunications industry

Назokat ХАЖИЕВА,
ТАТУ ассистенти.

Аннотация

Мақолада телекоммуникация соҳасидаги корхоналарни инновацион ривожлантириш стратегиясида кластерли ёндашув ва унинг турлари ҳамда хусусиятлари келтирилган. Инновацион кластерни жорий этиш ва ривожлантириш бўйича таклифлар баён қилинган.

В данной статье рассмотрено экономическое содержание и сущность стратегии инновационного развития предприятий телекоммуникационной отрасли. Представлены виды и особенности стратегий инновационного развития предприятий телекоммуникационной отрасли, а также предложения рекомендации по внедрению и развитию инновационных кластеров.

This article describes the economic content and essence of the innovative development strategy of enterprises in the telecommunications sector. Presented types and features of innovative development strategies of enterprises in the telecommunications sector, given the proposals for the introduction and development of innovative clusters.

Иқтисодий рақамлаштириш шароитида табиий равишда инновацияларга ва инновацион ривожланишга қизиқиш сезиларли даражада ошди, чунки, инновациялар мамлакат иқтисодий ўсишининг асосий омилларидан бирига айланди. Инновациялар ишлаб чиқаришни ривожлантириш, янги товарлар ва хизматлар сифатини ошириш ҳамда сонини кўпайтиришнинг зарур шarti бўлиб, бозор иқтисодиёти шароитида улар рақобатнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида қаралмоқда. Инновациялар туфайли ишлаб чиқариш жараёнини муваффақиятли ва самарали таъминлаш учун замонавий технологиялардан фойдаланиш имконияти пайдо бўлмоқда. Инновация истеъмол учун яратилган ёки жорий этилган янги ёки сезиларли даражада янгиланган маҳсулот ва хизматлар ёки жараён бўлиб ҳи-

собланади. Инновациялар аввало, корхона томонидан маҳсулотлар ва хизматларни сотишнинг янги услуби ёки иш амалиёти бўлиб, бу қўшимча иш ўринлари ташкил этишдаги янги ташкилий ёндашув ҳисобланади. Инновациялар корхоналар, қолаверса бутун мамлакат иқтисодиётининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади, шунинг учун ҳам инновацион жараёни самарали амалга оширишга, илмий тадқиқотлар ва ишланмаларни тизимли равишда яратишга ҳамда тарқатишга кўмаклашиш зарур, уларнинг амалга оширилиши корхоналарнинг рақобатбардошлигини белгилайди.

Дунёда рўй бераётган иқтисодий ўзгаришларни таҳлил қилган ҳолда россиялик иқтисодчи-олим Эдуард Мальцевнинг фикрича¹, ривожланишнинг бугунги босқичида инновациялар сони ўсиб бормоқда ва

Калит сўзлар: телекоммуникация, инновация, инновацион ривожланиш, стратегия, кластер, инновацион кластер, рақобат, рақобатбардошлик, интеграция, капитал, иқтисодиёт, инвестиция, саноат гуруҳи.

уларни амалга ошириш цикли эса ўз навбатида кескин қисқармоқда. Бугунги кунда кучли рақобат шароитида омон қолиш учун ўзгаришларга тезкорлик билан ўз вақтида жавоб бериш талаб этилмоқда. Агар илгари инновацияларнинг мавжудлиги корхонага узоқ вақт давомида ўзини ишончли ҳис қилиш имконини берган бўлса, энди корхона фаолиятига ҳар хил турдаги янгиликларнинг тез-тез киритилиши корхоналарнинг инновацион стратегиясига зудлик билан ўзгартиришлар киритишни талаб этмоқда. Жумладан, ўтган асрнинг охирида почта, телефон ва телеграф хизматлар асосий алоқа хизмат турлари ҳисобланган бўлса, турли компаниялар томонидан жорий этилган инновациялар натижасида замонавий алоқа хизматлари пайдо бўлди, хусусан, мобиль алоқа, интернет, рақамли телевидения ва бошқалар. Ю.И. Капинуснинг фикрича², ҳар қандай давлатнинг фаровонлик даражасини ўсиши энг янги технологиялар, лойиҳалар, ихтиролар билан боғлиқлигини, шунинг учун ҳам улар ўртасида боғлиқлик мавжуд. Бунда инновация ва инновацион жараёнлар иқтисодий ўсишни ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади. Сўнгги йилларда ахборот технологиялари ва коммуникацияларининг ривожланиши иқтисодиётнинг барча соҳаларига таъсир кўрсатмоқда. Барча соҳаларда рақамлаштиришнинг кириб келиши, ижтимоий тармоқлар орқали маълумот алмашувини йўлга қўйишини, рақамли молиявий хизматларнинг жорий этилиши каби юқори суръатдаги тараққиёт нафақат миллий иқтисодиётни, балки, бутун жаҳон иқтисодиётини узоқ муддатли истиқболда ривожланиши учун катта роль ўйнамоқда. Таъкидлаш лозимки, дунё мамлакатлари тажрибасида илмий тадқиқотлар, ахборот ва телекоммуникация технологиялар, стартап гоялар, компьютер саводхонлигига жуда катта эътибор берилмоқда. Фақатгина илм-фан ютуқлари ва янги ахборот технологияларига асосланган инновациялар орқали юқори иқтисодий ўсишга эришиш мумкин.

Маълумки, ҳар бир инновация бу истеъмол бозоридаги талабдан келиб чиққан ҳолда жараёнлар ва маҳсулотларнинг сифатли ўсиш самарадорлигини таъминлаш учун жорий этилган янгиликлар мажмуасидир. Бу мажмуада асосий ўринни инсоннинг интел-

лектуал фаолияти, унинг ақл идроки, илмий-ижодий фаолияти, амалга оширган кашфиётлари, қўлга киритган ихтиролари ва рационализаторлик гоялари ва ишланмаларининг якуний натижаси ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда иқтисодчи олим Б.Д. Гаврилишин³ иқтисодиётга инновацион ўзгаришлар зарурлигини таъкидлаб, иқтисодий ривожланиш асосан шахс томонидан таъминланишини эътиборга олган ҳолда иқтисодиёт структурасини билим талаб қиладиган тузилмага ўзгартириш, илмий муассасалар, университетларнинг корхоналари билан ҳамкорлик орқали инновациялар суръатини ошириш зарурлигини таъкидлайди. Замонавий иқтисодий тараққиёт илмий-техникавий тараққиётнинг етакчи аҳамияти ва ишлаб чиқаришнинг асосий омиллари интеллектуаллаштириш билан тавсифланади. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, инновациялар ялпи ички маҳсулотга бевосита таъсир қиладди, бунди Блумберг инновациялар индекси рейтинги тасдиқлайди, бу тадқиқот ва ишланмаларнинг интенсивлиги, ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг қўшилган қиймати, иқтисодиётнинг маҳсулдорлиги, ишлаб чиқариш самарадорлигини ҳисобга олади. Шундай қилиб, А.А. Иванованинг таъкидлашича,⁴ ривожланган мамлакатларда технологиялар, асбоб-ускуналар, кадрлар тайёрлаш, ишлаб чиқаришни ташкил этишда янги билимларнинг улуши ялпи ички маҳсулот ўсишининг 80 фоиздан 95 фоизгача ташкил этади. В.Семенихин Буюк Британия ҳукуматининг инновациялар бўйича иқтисодий сиёсати ҳақидаги маълумотларга таяниб, бунди устувор вазифа сифатида белгилайди, бунинг тасдиғи шундаки, дунёдаги илмий мақолаларнинг 9 фоиздан ортиғи ушбу мамлакатда нашр этилади, ҳар йили компанияларнинг 29 фоиз янги маҳсулотларни чиқариш, 19 фоиз янги технологик жараёнларни жорий этиш ва 66 фоиз инновацион фаолият билан шугулланади⁵. Бугунги кунда рақобатбардош устунликка эришиш учун инновацион маҳсулот ёки жараён билан чекланиб қолишнинг ўзи кифоя эмас, бунинг учун янги технологияларни жадаллик билан жорий этиш, ўзгарувчан бозор муҳитига мослашиш, янги рақобатбардош маҳсулот ва жараёнларни доимий равишда ўрганиш талаб этилади. Шунинг учун

¹ Мальцев Е.В. Адаптация к реальности: почему инновации в бизнесе должны быть комплексными / Е.В. Мальцев // Forbes. 2016. № 5.

² Капинус Ю.И. Роль инноваций в социально-экономическом развитии / Ю.И. Капинус // Экономика. Управление. Инновации. 2015. № 1

³ Гаврилишин Б.Д. К эффективным обществам: указатели в будущее. Доп. Римскому Клубу / Б.Д. Гаврилишин; сост. В.И. Рубцов. 3-е изд. Перераб. М.: Унив. изд-во ПУЛЬСАРЫ, 2009. 248 с.

⁴ Иванова Е.А. Инновации как фактор повышения конкурентоспособности предприятия / Е.А. Иванова]. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsii-kak-faktor-povysheniya-konkurentosposobnosti-predpriyatiy>

ҳам бугунги кунда инновацияларнинг барча даража ва фаолият соҳаларига кириб бориши ҳамда саноатнинг турли тармоқлари ўртасида инновацион алоқаларнинг мустаҳкамланиши жараёнлари кузатишмоқда.

Бизнеснинг мижозлар ва ҳамкорлар билан рақобатлаша олиши ва ўзаро муносабатда бўлиш қобилияти нафақат маҳсулотлар, балки, бизнес ва ташкилий моделларнинг қанчалик инновацион эканлиги билан кўпроқ аниқланади. Бизнес инновацияси тобора мурракблашиб бормоқда, у маҳсулотни, бизнес моделини (маҳсулотни яратиш усули сифатида) ва ташкилий моделини (ҳодимларнинг бизнес моделини амалга ошириш усули сифатида) бирлаштиради. Инновацион ҳулқ-атвор даражаси ва интенсивлиги ҳар хил бўлиши мумкин ва корхона эга бўлган потенциалга боғлиқдир. Инновацион ишлаб чиқаришни ривожлантириш хорижий технологиялардан фойдаланишда нафақат техник саводхонликни, балки, уларни яратишда муҳандислик фикрини ҳам талаб қилади. Демак, Б.Д. Гаврилишин⁶ янги нарсани ихтиро қилишнинг катализатори бунинг натижасида қандайдир тарзда амалга оширилган билимларнинг узоқ муддатли тўпланиши эмас, балки, бирор нарсага муҳтожлик ҳисси эканлигига эътибор қаратади. В. Семенихин илм-фан ва инноваторлар инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқаришдан узилганлигини қайд этади.⁷ Бундай шароитда қайта саноатлаштириш йўлидан бориш ва узоқмуддатли режалаштиришга ўтиш керак. Шунингдек, юқори қўшимча қийматга эга маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган фаолиятга устувор аҳамият бериш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Курт Бок фикрича, инновациялар ўз самарасини бериши учун учта шарт зарур: тажрибали ва малакали ишчи кучи, илғор ахборот ва телекоммуникация инфратузилмаси ва қулай бизнес муҳити. Бошқача қилиб айтганда, муваффақиятли инновация-барқарор ва ўсиб бораётган иқтисодийни, янги гоёларни ва кераксиз тартибга солиш бўғинларининг йўқлигини талаб этади⁸. Шундай қилиб, иқтисодий тебранишлар даврида корхоналар кучли иқтисодий босим остида ишлайди, бу эса

уларни корхонада амалга оширилаётган барча жараёнлар самарадорлигини доимий равишда оширишга, шу билан бирга операцион харажатларни камайтиришга мажбур қилади. Шунинг учун ҳам инновациялар корхонани бошқариш жараёнида муҳим ўрин тутаяди, уларни бозорда ушлаб туриш, рақобатбардошликни ошириш учун асос бўлади. Инновациялар алоҳида мамлакатлар ва корхоналар иқтисодийнинг ривожланишини белгиловчи энг муҳим омиллардан биридир. Инновациялар корхоналардан мақсадли молиялаштириш, малакали ходимлар, билим, амалий кўникма ва маданият, ижодкорлик ва янги гоёлар учун очиқликни талаб қилади. Айнан инновациялар рақобатнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб, устунликни яратувчи, ўсишни таъминловчи, стратегик ресурс ва корхона таракқиётининг асосий элементи ҳисобланади. Инновациялар ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, маҳсулот сифатини яхшилаш, истеъмолчилар эҳтиёжларини тўғри қондириш учун маҳсулот турларини кенгайтириш, бозор муҳитидаги ўзгаришларга тезроқ жавоб бериш, хом ашё ва энергия сарфини камайтириш, атроф-муҳитга зарарли таъсирни камайтириш ҳамда ишлаб чиқаришни яхшилаш имконини беради.

Ўзбекистон Республикасининг 2020 йилнинг 7 апрелида қабул қилинган “Инновацион фаолият тўғрисида”ги⁹ Қонунига мувофиқ, инновация бу фуқаролик муомаласига киритилган ёки ўз эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган шундай янги ишланмаки, уни амалда қўллаш муҳим ижтимоий-иқтисодий самарага эришишни таъминлайди. Шу билан бирга қонунда инновацион инфратузилма тушунчасига таъриф берилган бўлиб, инновацион фаолиятни моддий техник, молиявий, ташкилий-услубий, ахборот, маслаҳат ва бошқа қўллаб-қувватлашни амалга оширадиган ҳар қандай мулк шаклидаги корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ва уларнинг бирлашмалари мажмуи тушунилади. Инновацион лойиҳа деганда янги ишланмалар яратиш учун муддатлар, ижрочилар, маблағ манбалари ва тегишли инфратузилмани шакллантиришни назарда тутадиган

⁵ Семенихин В. Инновационная деятельность, проблемы и пути их преодоления / Г. В. Семенихин // Теоретические и практические аспекты экономики и интеллектуальной собственности: сборник научных трудов. Вып. 1 (10). Т. 1. Мариуполь: ДВНЗ «ПГТУ», 2014. С. 221–227. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://journals.urau/index.php/2225-6407/article/viewFile/35603/31775>

⁶ Гаврилишин Б. Д. К эффективным обществам: указатели в будущее. Доп. Римскому Клубу / Б. Д. Гаврилишин; сост. В. И. Рубцов. — 3-е изд., Перераб. — М.: Унив. изд-во ПУЛЬСАРИ, 2009. — 248 с.

— Режим доступа: <http://journals.urau/index.php/2225-6407/article/viewFile/35603/31775>

⁷ Семенихин В. Инновационная деятельность, проблемы и пути их преодоления / Г. В. Семенихин // Теоретические и практические аспекты экономики и интеллектуальной собственности: сборник научных трудов. — Вып. 1 (10). — Т. 1. — Мариуполь: ДВНЗ «ПГТУ», 2014. С. 221–227. — Режим доступа: <http://journals.urau/index.php/2225-6407/article/viewFile/35603/31775>

⁸ Бок К. Решиться на прорыв / К Бок // Forbes. 2014. № 3. — Режим доступа: <http://forbes.net.ua/ua/magazine/forbe/1365838-navazhitisya-na-proriv>

чора-тадбирлар мажмудир.

Телекоммуникация соҳасида янги хизматлар катта тезликда ишлаб чиқарилмоқда ва тақдим этилмоқда. Ушбу соҳадаги янги маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқиш натижавийлигини ошириш мақсадида инновацион жараёнларни бошқариш муҳим аҳамият касб эта бошлади. Янги маҳсулотларни ишлаб чиқиш ва тижоратлаштиришнинг концептуал моделлари инновацион жараёнларни бошқаришда муҳим элементлар ҳисобланади. Бугунги кунда телекоммуникация соҳасида инновацион жараёнлар сифатида мобиль алоқа ва интернет, мобиль интернет ривожланиши, мобиль иловалар ишлаб чиқиш, булутли технологиялар яратилиши, 4G ва 5G мобиль интернет ривожланиши, Wi-Fi технологиялари жорий этилиши, интеллектуал платформа хизматлари оммавий жорий этилиши, IoT – (Internet of Things) нарса-объектлар интернетини ривожланиши, BigData оммалаштириши, чат-ботлар ва корпоратив ахборот тизимлари кенг тарқалиши кабиларни келтириш мумкин¹⁰.

Бозор муносабатлари шароитида телекоммуникация тармоғи корхоналари барқарор иқтисодий ўсишнинг ҳал қилувчи омили ҳисобланиб, бунда доимий инновацион ривожланишни амалга ошириш талаб этилади.

Иқтисодий ўсиш инновацион омилининг мазмунини шахсий, моддий-технологик, ахборот элементларини тақсимлаш билан тизимлаштириш мумкин. Шахсий компонент – бу ишчи кучи сифатининг ошириши, яъни, ходимларнинг маданияти, малакаси ва ижодий салоҳияти даражасининг оширишидир. Моддий-технологик компонент – бу асосий капитал, қўлланиладиган материаллар ва технологиялар сифатини оширишидир. Ахборот компонентини ишлаб чиқариш жараёнлари, бизнес-жараёнларни қамраб олувчи электрон тизим яратиш сифатида белгилаш мумкин.

Иқтисодий ўсишнинг янги сифати қуйидаги шартлар билан тавсифланади:

- инновациялар ҳисобига ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш билан бирга интенсив ўсишни аниқлаш;
- шахснинг эҳтиёжини қондирадиган янги товарлардан иборат бўлган маҳсулот таркибини аниқлаш;
- ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилинадиган инновацияларни фойда келтирадиган чегараларни белги-

лаш.

Демак, сифат жиҳатидан иқтисодий ўсиш деганда ишлаб чиқариш омилини самарадорлигини ошириш ва инновациялар орқали ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш тушунилиши мумкин.

Инновацион фаолиятни узлуксиз жараён сифатида ташкил этиш корхонанинг стратегик мақсадларга сифатли ва ўз вақтида эришиш учун инновацион тайёргарлик даражасига эришиш имконини беради. Бундан келиб чиққан ҳолда, инновацион ривожланишни корхона ривожлантириш мақсадларига эришиш учун маълум бир иқтисодий ўсишга эришишни таъминлайдиган мақсадли ва ўзаро боғлиқ бўлган чоралар мажмуи сифатида кўриб чиқиш мумкин.

Кучли рақобат муҳитида инновацион ривожланишни таъминлаш учун корхона инновацион ривожланиш стратегиясига эга бўлиш керак.

Инновацион ривожланиш стратегиясини тўғри танлаш ва самарали амалга ошириш қобилияти, инновациялардан амалий фойдаланиш юқори сифатли иқтисодий ўсишга, илмий-техникавий тараққиётга ва корхонанинг юқори рақобатбардошлигига эришишнинг зарур шартига айланади¹¹.

Бугунги кунда телекоммуникация соҳаси корхоналарини инновацион ривожлантириш стратегияси – бу мақсадларни, вазифаларни ўзгартиришга, шунингдек, ишлаб чиқариш мажмуасининг иқтисодий ҳолатининг натижавий кўрсаткичларини шакллантиришга имкон берадиган фикр-мулоҳазалар билан кетма-кетликда бўлган чора-тадбирлар мажмуасидир.

Корхона инновацион ривожлантириш стратегияси, бизнингча, корхонанинг бозорда барқарор ривожланишини таъминлаш учун зарур инновацияларни доимий равишда аниқлаш, танлаш ва жорий этишга асосланган ўз миссияси ва мақсадларини амалга ошириш бўйича комплекс ҳаракатлар дастуридир. Инновацион ривожланиш стратегияси бир қатор омиллар билан белгиланади. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- бозор: жаҳон бозоридаги тенденциялар, ички бозор тенденциялари, алоҳида тармоқларнинг ривожланиш тенденциялари, корхонанинг бозордаги ўрни, рақобат даражаси;
- макроиқтисодий: бутун мамлакат иқтисодиётидаги тенденциялар, истеъмол талабининг ўсиши, ин-

⁹ Ўзбекистон Республикасининг 2020 йилнинг 7 апрелида қабул қилинган “Инновацион фаолият тўғрисида”ги ЎРҚ-630-сон қонуни www.lex.uz.

¹⁰ Муаллиф томонидан шакллантирилган.

¹¹ Муаллиф томонидан шакллантирилган.

фляция динамикаси, давлат органларининг позицияси ва давлат томонидан тартибга солиш чоралари;

– микроиқтисодий: корхонанинг инновацион салоҳияти, корхонанинг инвестицион салоҳияти, маҳсулотнинг ҳаёт айланиши, кадрлар малакаси;

– юқори даражадаги тузилмалар томонидан белгиладиган омишлар: корхонанинг бизнес қарорларини қабул қилишдаги мустақиллиги даражасининг ўзгариши, компанияни назорат қилувчи ижроия аппарати-нинг позицияси, интеграциялашган компаниянинг инвестиция ва инновацион салоҳияти.

Корхонанинг инновацион ривожланиши ишлаб чиқаришга турли хил инновацияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш учун алоҳида инвестиция лойиҳалари шаклида тақдим этилган доимий ривожланиб борувчи ишлар мажмуасини ўз ичига олади. Замонавий шароитда ташқи ва ички муҳит омишларининг корхона фаолиятига таъсири анча мураккаблашди. Ҳар қандай корхонанинг инновацион ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш кўп жиҳатдан унинг тармоқ хусусиятларига боғлиқ. Фикримизча, уларнинг барчасини икки гуруҳга бўлиш мумкин: ички, яъни, технологик цик-лининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ, инноваци-яларнинг ривожланиши ва бошқа жараёнлар билан алоқадор омишлар ҳамда ташқи, маҳсулот бозорининг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда аниқладиган омишлар. Агар биринчи гуруҳнинг хусусиятларини корхона потенциалининг хусусиятларини ўрганиш асосида таҳлил қилиш мумкин бўлса, иккинчи гуруҳ учун алоҳида тадқиқот зарур бўлади.

Инновацион ривожланиш стратегияси, бизнингча, телекоммуникация корхонасининг асосий иқтисодий стратегияси бўлиб, унинг ривожланишини, биринчи навбатда, техник ва технологик янгиликлар асосида, бо-зорга янги маҳсулотларни чиқаришни, бозорнинг янги сегментларига киришни ва корхона учун анъанавий бўлган бозор сегментларида эгаллаган улушнинг ор-тишини ифодалайди. Стратегияни амалга оширишда шуни ёдда тутиш керакки, гарчи унинг сценарийси ушбу стратегияни амалга ошириш даражасини акс эт-тирувчи кўрсаткичлар тўпламидан фойдаланган ҳолда стратегик давр ичида миқдорий жиҳатдан аниқланиши керак. Бу стратегик жараённинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, унда бир маҳсулотнинг ҳаёт айла-ниши маҳсулотнинг кейинги авлодининг ҳаёт айлани-ши билан алмаштирилади. Бироқ, танланган страте-гик ривожланиш сценарийсининг амалга оширилиши устидан назорат зарур. Шунинг учун стратегик давр доирасида корхона фаолиятининг асосий иқтисодий

кўрсаткичлари динамикасини кузатиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Корхона стратегиясини ишлаб чиқишда бирин-чи қадам корхонанинг инновацион ривожланиши-нинг тамойиллари ва стратегик мақсадларини шакл-лантиришдир.

Иккинчи босқич – корхонанинг иқтисодий ва ин-новацион ҳолатини таҳлил қилиш.

Учинчи босқичда ички ва ташқи муҳит омишлари-нинг корхона инновацион ривожланишига, умуман корхонанинг ҳам унинг таркибий қисмларининг ҳам алоҳида тармоқлар учун иқтисодий манфаатлари ва устуворликларига таъсир қилувчи бузувчи таъсир нуқталари аниқланади.

Стратегиянинг тўртинчи босқичи – корхонанинг инновацион ҳолатидаги ўзгаришларнинг сифат ва миқ-дорий кўрсаткичларини ишлаб чиқиш.

Бешинчи босқичда корхонанинг инновацион ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш амалга оши-рилади.

Стратегияни ишлаб чиқиш жараёнининг олтинчи босқичи фаолият натижаларини прогноз қилишдир.

Еттинчи босқичда корхонанинг инновацион ривожланиш стратегиясини амалга ошириш, унинг давомида қурилган моделни кейинги ўз-ўзини риво-жлантириш жараёни содир бўлади. Стратегияни амал-га ошириш натижаларини баҳолаш, уларни прогноз қилинган қийматлар билан таққослаш, агар керак бўл-са, чиқарилган хулосалар асосида ёндашувни тузатиш доимий тизимли мониторингни амалга ошириш учун мўлжалланган мониторинг доирасида амалга ошири-лади.

Шундай қилиб, корхонанинг инновацион ривожла-ниш стратегияси умумий йўналишлар бўйича фаолият-нинг мақбул кетма-кетлигини белгилайди, янги бошқа-рув тизимини яратишга, ишлаб чиқаришни янгилашга ёрдам беради, шунингдек, доимий мониторинг асосида режалаштирилган тадбирларни амалга ошириш бўйи-ча фаолиятни назорат қилади.

Ҳозирги вақтда ҳар бир мамлакат иқтисодиётининг ва умуман жаҳон иқтисодиётининг ривожланиши икки қарама-қарши тенденциянинг ўзаро таъсири шароити-да содир бўлмоқда. Бир томондан, глобаллашув жара-ёнлари бирлашиш зарурлигини ва турли шароитларда қонуниятларнинг бир хиллиги устуналигини тақозо этади. Бошқа томондан, миллий хусусиятларнинг хил-ма-хиллиги ва ҳар бир мамлакатда мавжуд бўлган ўзига хос шароитлар умумий қонуниятларнинг намоён бў-лиш шакллари зарурий фарқлашни ва миллий бизнес

моделлари ўртасидаги ўзига хос рақобатни таъминлайди. Худудларнинг инновацион ва илмий-техникавий ривожланишини бошқариш бўйича халқаро тажриба шуни кўрсатадики, бу даражада илмий, ишлаб чиқариш, иқтисодий ва ижтимоий сиёсатни инновацион кластерлар деб аталадиган ўзига хос шаклланишлар кўринишида яратиш ва ривожлантириш мақсадида синтез қилишнинг объектив жараёни мавжуд бўлиб, инновацияларни яратиш ва улардан фаол фойдаланиш учун қулай муҳитни шакллантиради. Шу билан бирга, билимларга асосланган иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги нафақат техник ютуқлар, ихтиролар, билимларни яратишга, балки илмий-техникавий ишланмалар натижаларини тижоратлаштиришга ёрдам берадиган ташкилий ўзгаришларга, шунингдек, маркетинг инновациялари ҳам боғлиқ. Янги технологияларнинг пайдо бўлиши, глобаллашув ва бюджетларнинг бирлашиши иқтисодий фаолиятни амалга оширишда худудларнинг ролини сезиларли даражада оширишга олиб келди. Кластернинг ўзига хослиги унинг таркибига кирувчи ташкилотлар томонидан алоҳида хўжалик юритувчи субъектлар билан солиштирганда бутун тизимнинг рақобатбардошлигини оширишда ифодаланган синергетик таъсирни олишдир. Рақобатбардошликни оширишнинг кластер механизми ишлаб чиқариш жараёнида кластер ичидаги ҳамкорликнинг инновацион кластер доирасидаги ички рақобат билан самарали уйғунлашувига асосланади. Шу билан бирга, унинг иштирокчиларининг ўзаро таъсирининг тармоқ хусусиятини таъкидлаш муҳимдир, чунки, бу ҳолда горизонтал интеграция янги билимлар, технологиялар ва инновацияларни тарқатишнинг қатъий йўналтирилган зан-

жирини шакллантиришга ёрдам беради. Кластернинг ўзига хос хусусияти унинг инновацион йўналишидир. Инновацион кластер юқори рақобатбардошликка эришишнинг энг самарали шакли бўлиб, турли ташкилотлар (саноат компаниялари, илмий марказлар, яқка тартибдаги тадбиркорлар, давлат органлари, жамоат ташкилотлари, университетлар ва бошқалар) саъй-ҳаракатларининг норасмий бирлашмаси ҳисобланади. Вертикал интеграция асосида инновацион кластерга бирлашиш турли технологик ихтироларнинг ўз-ўзидан концентрациясини эмас, балки, янги билимлар, технологиялар ва инновацияларни тарқатишнинг қатъий йўналтирилган тизимини ташкил қилади. Шу билан бирга, барча кластер аъзолари ўртасида барқарор алоқалар тармоғини шакллантириш ихтироларни инновацияларга, инновацияларни эса рақобатбардош устунликка самарали айлантиришнинг энг муҳим шартидир. Инновацион кластерлар бир нечта фирмалар ёки тадқиқот институтларининг саъй-ҳаракатлари билан янги маҳсулот ёки хизматни яратади, бу эса уларни бизнес алоқалари тармоғи орқали тарқатишни тезлаштириш имконини беради. Кластернинг инновацион тузилмаси кластернинг ишлаб чиқариш ва технологик тузилмасининг юқори самарадорлиги туфайли инновацияларни кейинчалик тижоратлаштириш билан тадқиқот ва ишланмаларнинг умумий харажатларини камайтиришга ёрдам беради. Бу кластер аъзоларига узоқ вақт давомида инновацион фаолиятни изчил амалга ошириш имконини беради. Шу муносабат билан кўплаб мамлакатлар ўзларининг миллий инновацион дастурларини шакллантириш ва тартибга солишда кластер усулидан тобора кўпроқ фойдаланмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йилнинг 7 апрелида қабул қилинган “Инновацион фаолият тўғрисида”-ги ЎРҚ-630-сон қонуни www.Lex.uz.
2. Бок К. Решиться на прорыв / К. Бок // Forbes. 2014. № 3.
3. Семенихин В. Инновационная деятельность, проблемы и пути их преодоления / Г. В. Семенихин // Теоретические и практические аспекты экономики и интеллектуальной собственности: сборник научных трудов. Вып. 1 (10). Т. 1. Мариуполь: ДВНЗ «ПГУ», 2014. С. 221–227.
4. Гаврилишин Б. Д. К эффективным обществам указатели в будущее. Доп. Римскому Клубу / Б. Д. Гаврилишин; сост. В. И. Рубцов. 3-е изд., Перераб. М.: Унив. изд-во ПУЛЬСАРЫ, 2009. 248 с.
5. Иванова Е. А. Инновации как фактор повышения конкурентоспособности предприятия / Е. А. Иванова [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsii-kak-faktor-povysheniya-konkurentosposobnosti-predpriyatiy>
6. Мальцев Е. В. Адаптация к реальности: почему инновации в бизнесе должны быть комплексными / Е. В. Мальцев // Forbes. 2016. № 5.
7. Капинус Ю. И. Роль инноваций в социально-экономическом развитии / Ю. И. Капинус // Экономика. Управление. Инновации. 2015. №1.

Ўзбекистонда туристик кластерларни ривожлантириш истиқболлари

Перспективы развития туристических кластеров в Узбекистане

Prospects of development of tourist clusters in Uzbekistan

Хусанбой МУСАЕВ,
Тошкент молия институти мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мақолада Ўзбекистонда туризм соҳасининг ривожланиши ҳамда унинг миллий иқтисодиётда тутган ўрни ёритилган. Бугунги замонавий шароитларда туризм соҳаси ривожини таъминлашда кластер механизмнинг объектив зарурати тадқиқ этилган. Шунингдек, Ўзбекистонда туристик кластерларни ривожлантириш йўналишлари келтирилган.

В статье рассматривается развитие туризма в Узбекистане и его роль в национальной экономике. Исследована необходимость кластерного управления в обеспечении развития туристического сектора в современных условиях. Существуют также направления развития туристических кластеров в Узбекистане.

The article covers the development of tourism in Uzbekistan and its role in the national economy. The need for Cluster Management in ensuring the development of the tourism sector in today's modern conditions has been investigated. There are also directions of development of tourist clusters in Uzbekistan.

Бугунги замонавий шароитларда иқтисодий тараққиётнинг муҳим шарт-шароитлари ва омиллари орасида туризмни ривожлантириш тобора муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Туризм ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий тараққиётининг кучли “катализатори” бўлиб, чет эл валютаси ва сармоялар оқимини таъминлайди, унга яқин бўлган соҳаларнинг тез ўсишига кўмак беради, аҳоли самарали бандлиги таъминлашда ёрдам бериб, мамлакатнинг дунё ҳамжамиятидаги мавқеини оширади. Иқтисодиётнинг бошқа соҳа ва тармоқлари билан қиёслаганда анча кам сарф-харажат билан катта валюта миқдори келиб тушишини таъминлаш мумкин.

Бутунжаҳон туристик ташкилотининг маълум қилишича, туризм соҳасида ҳўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти миллий иқтисодиётнинг 32 та соҳалари билан чамбарчарс боғлиқ бўлиб,

уларнинг ривожланишига таъсир ўтказди.

Бугунги кунда мамлакатимизда изчиллик билан амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларда ҳам туризмни иқтисодиётнинг стратегик тармоғига айлантириш масалаларига алоҳида эътибор берилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт Стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармонида 35-мақсад сифатида “Ўзбекистон бўйлаб саёҳат қилинг” дастури доирасида маҳаллий сайёҳлар сонини 12 миллион нафардан ошириш ҳамда республикага ташриф буюрадиган хорижий туристлар сонини 9 миллион нафарга етказиш каби устувор вазифалар белгиланган [1]. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев таъкидлаганларидек: “Туризмни иқтисодиётнинг стратегик тармоғига айлантириш биз

Калит сўзлар: туризм, кластер, туристик кластер, инвестиция, интеграция, инновация, рақобатбардош туристик маҳсулот.

учун устувор вазифа бўлиб қолади” [2].

Иқтисодий инновацион ривожлантириш шароитида туризм соҳасини тараққий эттириш, рақобатбардош туристик маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтиришда ҳудудий сайёҳлик тизимларининг, жумладан, “кластер”ларнинг ўрни ниҳоятда беқиёсдир. Чунки, бугунги кунда иқтисодий ривожланишнинг анъанавий усуллари етарли даражада самарадорликни ва рақобатбардошликни таъминлай олмаётган ҳозирги даврда инновацион тараққиёт йўлига ўтиш янги иқтисодий тузилма “кластер”ларни жорий этишни объектив заруриятга айлантирмоқда.

Ҳозирда кластерлар инновацион жараёнларни амалга оширишнинг энг самарали ва қулай шаклларида бири эканлигини исботламоқда. Турли хилдаги корхоналарнинг кластерларга бирлашиши турли янгилекларнинг “ўз-ўзидан” концентрациясини келтириб чиқармайди, балки, инновациялар ҳамда янги билимларни тарқатиш ва узатиш учун қатъий мувоzanатли тизим бўлиб хизмат қилади. Зеро, кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этишнинг самарали механизми ҳисобланади.

Туристтик кластерларни яратишдан мақсад сифатида туризм бозорида ҳудуднинг рақобатбардошлигини ошириш, шу жумладан; кластер таркибига кирувчи корхона ва ташкилотлар самарадорлигини ошириш, инновацияларни рағбатлантириш ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Маълум бир ҳудудда туристик кластерларни ташкил этиш мазкур ҳудуднинг имиджини шакллантиришга ҳам ёрдам беради.

Туристтик кластерлар минтақадаги туристик хизматлар билан боғлиқ турли секторлардаги корхоналарни, масалан, туроператорларни, меҳмонхоналарни, умумий овқатланиш корхоналарини, эсдалик совғаларини ишлаб чиқарувчиларни, транспорт корхоналарини ва бошқаларни ўз ичига олади.

Туризм соҳасида кластерларнинг яратилиши ҳудуднинг халқаро майдондаги сайёҳлик жозибадорлигини оширади ҳамда ички ва ташқи туризмни ривожлантиради. Туристтик кластерлар фаолиятининг йўлга қўйилиши натижасида туристик хизматларнинг рақобатбардошлиги ошиб, замонавий бизнеснинг тараққиётини ҳам таъминлайди.

Мамлакатимизда ҳам туристик кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш имкониятлари ниҳоятда юқори бўлиб ҳисобланади. Мамлакатимиз

ҳудудларида улкан салоҳият ва фойдаланилмаган имкониятлар мавжудлиги ҳамда табиий иқлими ва географик жойлашуви асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Туризмни ривожлантиришда кластерли ёндашувнинг асосий хусусияти тармоқ корхоналарини бирлаштириш бўлиб ва бу орқали нафақат туризмнинг самарадорлигини, балки, кўрсатилаётган хизматларнинг сифатини оширади.

Дастлаб туристик бизнес корхоналари интеграциясининг асосий мақсади кучли рақобат шароитида омон қолиш имкониятларини ошириш учун молиявий ресурсларни жалб қилиш бўлган бўлса, эндиликда кластернинг шаклланиши инновацион фаолият намоён бўлиши учун афзалликлар яратиш, сифат ва рақобатбардошликнинг ошишини таъминлаш ҳисобланади.

Туристтик кластерда кластерлашдан қуйидаги учта асосий мақсад кўзланади:

- туристик кластерни соҳани ривожлантириш концепти сифатида мақсадида қўллаш (эндоген жиҳати);
- туристик кластерни йирик ҳудудларнинг ижтимоий муаммоларини ҳал этиш мақсадида қўллаш (экзоген жиҳати);
- туристик кластерни илмий таҳлил ва педагогик синтез ўтказиш мақсадида қўллаш (семантик-дидактик жиҳатлари).

Туризм хизматлари бозорининг кенгайишида туристик кластер бутун минтақанинг, туризмнинг ва ҳар бир иштирокчининг ривожланишига йўналтирилганлиги билан ўзининг объектив аҳамиятини намоён этади. Кластер марказий бошқарув органига эга эмас, аммо, барча иштирокчиларни ягона мақсад – синергия самараси орқали ўзини ривожлантириш – сари бирлаштиради.

Туристтик кластерларни ривожлантиришнинг асосий хусусиятлари қуйидагиларда акс этади:

- туризм индустриясида ва оралиқ тармоқларда фаолият юритаётган туристик кластер субъектлари ўртасидаги кооперациянинг мавжудлиги (тадбиркорлик тузилмалари, ҳокимият органлари ва давлат идоралари, жамоат ташкилотлари);
- туристик аттракторлар жойлашган ва туристик инфратузилмага эга бўлган ҳудуднинг туристик ресурсларидан туристик кластер субъектлари томонидан биргаликда фойдаланиш;
- вертикал (туризм индустриясининг маҳсулот занжири ичида) ва горизонтал (турмаҳсулот ишлаб

чиқариш жараёнида иштирок этувчи тузилмалар орасида) ўзаро алоқаларнинг туристик кластер иштирокчилари орасида мавжудлиги;

– туристик кластер фаолият юритишидан ягона мақсадининг мавжудлиги, яъни, кластернинг объект ва субъектларининг рақобатбардошлигини ошириш ҳамда минтақанинг туристик маҳсулотини шакллантириш, силжитиш ва реализация қилиш ҳисобидан рекреацион эҳтиёжларни қондириш.

Шундай қилиб, туристик кластерлар бозорда ҳудуднинг рақобатбардошлигини, жумладан, кластер таркибидаги корхона ва ташкилотлар фаолияти самарадорлигини ошириш, инновациялар ва янги йўналишларнинг ривожланишини рағбатлантиришга хизмат қилади.

Туристтик хизматлар кўрсатувчи корхоналарнинг кластерни ташкил этиш жараёни мамлакатимизда бугунги кунда суст амалга ошмоқда, бироқ хорижий мамлакатларда кластерларнинг маркетинг имкониятларидан кенг фойдаланган ҳолда минтақавий хизматлар бозорида рақобат устунлигини

таъминлашда қўлланилмоқда.

Ҳудудларда туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантиришда қуйидагилардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

– минтақанинг мавжуд табиий салоҳиятидан оқилона фойдаланиш;

– минтақа ҳудудида юқори самарали ва рақобатбардош туристик мажмуани яратиш ва ривожлантириш;

– миллатнинг тарихий, маданий ва маънавий меросини намоён этиш;

– туризм соҳасидаги тадбиркорликнинг турли кўринишлари ривожланишини қўллаб-қувватлаш;

– туристик маҳсулотларни силжитишнинг маркетинг стратегияларини ишлаб чиқиш ва минтақанинг туристик минтақа сифатидаги ижобий имиджини яратиш;

– туристик кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишнинг замонавий тизимини яратиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт Стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони. <https://lex.uz/docs/5841063>
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 24 январь.
3. Сафарова Н.Н. Туризм ривожланишининг илмий-назарий асослари. Монография. Т.:2017. 220 б.
4. Феденева И. Н. Организация туристской индустрии: учебное пособие для среднего профессионального образования / И. Н. Феденева, В. П. Нехорошков, Л. К. Комарова; ответственный редактор В. П. Нехорошков. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 205 с.
5. Рахматуллаева Ф. ва бошқалар. Минтақани комплекс ривожлантиришда туризм салоҳиятидан самарали фойдаланиш йўллари. Монография. Тошкент; 2020 й.

УЎТ: 338.12

Саноат кластерларини ташкил этишнинг назарий жиҳатлари Теоретические аспекты формирования промышленных кластеров The oretical aspects of industrial clusters` formation

Мираббос МАҲМУДОВ,
Прогнозлаштириш ва макроиқтисодий
тадқиқотлар институти докторанти, Ph.D

Аннотация

Ушбу мақолада саноат кластерларини ташкил этишнинг назарий жиҳатлари ёритилган бўлиб, “кластер” атамасининг мазмун-моҳияти тадқиқ этилган.

В данной статье описаны теоретические аспекты организации промышленных кластеров и разъяснено значение термина «кластер».

This article describes the theoretical aspects of the organization of industrial clusters and explains the meaning of the term «cluster».

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб жаҳон иқтисодиётида рўй бераётган интеграция жараёнлари унинг байналминаллашуви ва глобаллашувининг ривожланишига катта таъсир кўрсатмоқда. Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви бир томондан қўшимча қиймат яратишнинг трансмиллий “занжирини” кўзда тутган ҳолда, иккинчи тарафдан ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида ҳам рақобатни кучайтирмоқда. Глобаллашиш асосида логистика ва товарлар ҳамда хизматлар сифатини ҳам стандартлаштиришни таъминловчи умумжаҳон коммуникация тизими ҳам ривожланиб бормоқда.

Интеграциялашувнинг кичик даражаси мамлакатлар иқтисодиётида янги хўжалик юритиш тизимини шакллантириш йўли ҳисобланиб – ўзаро провард маҳсулот ишлаб чиқарадиган ва географик яқин бўлган корхона ва ташкилотларни ўз ичига олган “Кластер”лар яратишдир. Кластерларни шакллантиришдан мақсад – шаҳар, туман ва вилоят ичида жойлашган бир хил соҳа корхоналарини ва улар билан ягона технологик занжирда бўлган таълим, илмий, инжиниринг, консалтинг, стандартлаштириш, сертификатлаштириш ва бошқа

хизматларни уйғунлаштириш – инновацион ишлаб чиқаришни ташкил этиш асосида рақобатбардош товарлар яратишга йўналтиришдан иборат.

“Кластер” атамаси французча сўз бўлиб ўзбекчага таржимаси “панжа”, “бош”, “боғлам”, “гурух”, “тўпланиш”, “турғун” маъноларини беради. Шунингдек, “кластер” танланма тадқиқотларнинг бир усули сифатида ҳам ифодаланади.

“Кластер” назариясининг асоси бўлиб, Альфред Маршаллнинг XIX аср охирида ёзилган “Иқтисодиёт принциплари” номли асарида (1890) ихтисослашган тармоқ-соҳаларнинг алоҳида ҳудудларда уйғунлашиши” тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари ҳисобланади. Унинг илмий ҳулосалари бўйича ихтисослашган фаолият юритувчи субъектларни ҳудудий уйғунлашуви:

- малакавий меҳнат ресурсларини борлиги;
- таъминотчи ва қўшимча соҳаларни ўсиши;
- ҳар хил фирмаларни ишлаб чиқариш жараёнининг турли бўғинларига ихтисослашувини мавжудлигига асосланган.

“Кластер” назариясини ўрганиш жаҳон ҳамжамиятида тез суратларда ўсиб бормоқда ҳамда уни амалиётда

Калит сўзлар: кластер, рақобат, гурух, саноат, ҳамкорлик, иқтисодиёт, ҳудудлар.

қўллаш эса, миллий ва минтақавий иқтисодий ривожланишнинг асосий йўналишига айланмоқда.

“Кластер” назариясининг кўп жиҳатлилиги, унга нисбатан турли хил назарий ёндашувлар шаклланишига сабаб бўлди.

1980 йиллардан кейин “Кластер назарияси”нинг ривожланишида 3 та муҳим (Америка, Британия ва Скандинавия ва бошқа) илмий мактаблар ютуқларини кўришимиз мумкин.

Америка олимлари: М.Портер “рақобат устунлиги назарияси” [1], М.Энрайт, С.Резенфельд, П.Маскелл ва М.Лоренценлар “минтақавий кластерлар концепцияси” [2], А.Маршалл “Саноат ҳудудлари назарияси” [3], П.Бекатин “Италян саноат округлари назариялари” [4], М.Сторпер “Идеал” ҳудудий кластер” назарияларини яратган. Қўшимча қиймат ва “кластерлар занжири уйғунлиги, минтақаларни ўқитиш концепциялари” ҳам шу гуруҳдан ўрин олган. Айнан шу олимлар назарияларида кластерлар – ишлаб чиқарувчилар рақобат устунлигини оширишда юқори самарали бўлиб, уларнинг ҳудуддаги таълим, фан, технологик, иқтисодий ва бошқа хизмат кўрсатувчи субъектлар фаолияти билан уйғунлашган тизими эканлиги таъкидланади.

Британия назарийчиларининг (Дж. Даннинг, К. Бримэн, Шмит, Дж. Ҳамфрилар) фикрича, кластер – ўзаро ҳамкорликдаги институтлар тизими сифатида иқтисодиётни асосини белгилловчи институционал назариялардир. Бу ҳолатда “кластер”нинг ўзига “замонавий институт” сифатида қаралмоқда. Мазкур тизимда унинг қатнашчиларининг ўзаро муносабати турлича расмий ва норасмий бўлганидек, кластерларнинг ҳам ташқи доираси кенг бўлади демоқчилар.

Скандинавия олимлари (Б.О.Лундваль, Б.Йонсон, Б.Асхайм, А.Изаксонлар) – кластернинг эволюцион ривожини бир қатор босқичлардан ўтиши, яъни, “туғилишдан тугагунича” – бу шундан далолат берадики, эволюцион назария имкониятидан фойдаланиш “кластер” назариясини билдиради деган мулоҳаза қилмоқдалар.

Бошқа тўртинчи гуруҳ олимлар Кластерни ўзи ичига олган “ҳудуд-корпорация устунлиги”, “ҳудуд-бозор устунлиги”, “ҳудуд-давлат устунлиги”, “ҳудуд-ижтимоий соҳа устунлиги” концепциялари асосидаги минтақавий ривожланишнинг замонавий парадигмаларидир деб ҳисоблайдилар.

Кластерлар назарияси Россия олимлари Ю.С. Артомонова, Б.Б. Хурусталева ва бошқалар [5] томонидан ҳам ўрганилиб, амалиётга тадбиқ этиш бўйича лойиҳалар ишлаб чиқилмоқда. Юқоридаги назарияларни яратилиши ва уларнинг амалий аҳамияти мамлакатлар, тармоқлар ва корхоналар иқтисодиёти рақобатбардошлигини ошириш ва юқори самарадорликка эришишини

назарда тутади.

“Кластер” назарияси эволюциясидан унинг икки фундаментал тавсифини ажратиб кўрсатишимиз мумкин.

Биринчиси, кластерга уйғунлашган корхона ва фирмалар фаолияти аниқ бир хил турдаги товарлар бозори билан боғлиқ бўлиши зарур. Бундай боғлиқлик вертикал (харид ва сотиш занжири) ва горизонтал (қўшимча бўлимлар ва хизматлар, шунга кетадиган махсус сарфлар, технологиялар ёки институтлар ва бошқа алоқалардан фойдаланиш).

Иккинчиси – кластерлар географик яқин жойлашган ўзаро боғлиқликдаги корхоналар гуруҳи бўлиб, улар ўртасидаги ўзаро иқтисодий-ижтимоий муносабатларни барқарорлаштириш натижасида рақобатбардошликни ривожланиши, кўпроқ қўшимча қийматни яратишига ва бозорда сотилишига имкониятлар яратиш.

Саноат кластерлари аввало шу тармоқ ичидаги рақобатга маҳаллий ва жаҳон бозорларида бардош беради.

Мамлакат ва ҳудудлар рақобатбардошлигини ривожлантиришга кластер назариясини тадбиқ этиш ғоясининг асосчиси Майкл Портер фикрига кўра, Кластер – жуғрофик нуқтаи назардан қўшни бўлган, ўзаро боғлиқ компаниялар (ишлаб чиқарувчилар, махсулот етказиб берувчилар ва бошқалар) ҳамда уларга алоқадор хизматларни кўрсатиб, маълум соҳада фаолият юритувчи ташкилотлар (таълим муассасалари, давлат бошқарув идоралари, инфратузилмавий компаниялар) гуруҳидир. Ёки “Кластер” – ишлаб чиқариш корхоналари рақобатбардошлигининг ўсишига имкониятлар яратувчи, ўзаро чамбарчас боғланган тармоқлар ягона технологик занжирини ташкил этувчи ҳамжамиятлардир [1].

Кластер назарияси илмий жараёнга маркетинг стратегияси шаклида, давлат, ҳудудлар ва минтақалар корхоналарининг бозордаги рақобат муҳитида ғолиб бўлишларини таъминловчи ғоя-усули сифатида кириб келди.

Кластер стратегиясини амалда қўллаш асосида миллий ва минтақавий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш ғояси турли мамлакатларда ва тармоқларда ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлсада, аммо, М.Портер ва М.Энрайтлар унинг қуйидаги умумий устуворлиги борлигини очиб бердилар:

– корхона (фирма)лар учун таъминотчиларга, маҳкавий ходимларга, ахборотларга, хизмат ва таълим марказларига тўғридан-тўғри боғланишлари сабабли меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга имкониятлар яратилади. Кластерлашган минтақалар корхоналарида меҳнат унумдорлиги 1,5 баробаргача, иш ҳақи эса 30 фоизгача кўплиги ўз

тасдиғини топган;

– таълим ва илмий тадқиқот марказлари янги илмий-услубий ишланмаларни яратиши, уларни қисқа муддатда синовдан ўтказиши, ишлаб чиқаришга жорий этиши учун шарт-шароитлар мавжуд бўлади;

– ишлаб чиқариш ва илмий изланишлардаги ходимлар ва мутахассислар меҳнатларини кўпроқ рағбатлантиришга ва янги товарларни яратишга имтиёзли шароитлар бўлади.

Шунинг учун, ҳозирги иқтисодий инқироздан сақлаш жараёналарида, айниқса иқтисодий ривожланишнинг анъанавий усуллари етарли даражада фойда бера олмаётган ҳозирги даврларда, инновацион технологиялар асосида бизнесни ташкил этишда “Кластер” назариясини амалиётга тадбиқ этиш энг мақбул йўл ҳисобланади. “Кластер”лаштиришни корхоналар инновацион фаолиятини тезлаштириш асосида рақобатбардошлигини ошириш ва уларнинг глобал рақобатнинг кучли таъсирига қарши туришдаги миллий ва минтақавий ривожланиш талабларига тўла жавоб берадиган янги иқтисодий тизим деб ҳам қаралмоқда.

Кластерларни шаклланишида давлатнинг роли муҳим ўрин тутди. Агар дастлаб Кластерлар фақат “бозорнинг кўринмас қўли” (рақобат) туфайли, аввало, транснационал компанияларни замонавийлаштиришда ташкил этилган бўлса, кейинги вақтда кўпгина мамлакатларнинг ҳукуматлари бу жараёнга сезиларли даражада таъсир этгани ҳолда уларга ёрдам бермоқдалар. Кластер стратегияси жозибадорлиги, йўналишларнинг турли – туманлигини ҳам, инновацион кластерларини давлатнинг ўзи шакллантириши тақозо этмоқда.

Давлат иқтисодиёти кластерларнинг кучли жиҳатларига таянади, чунки, уларсиз энг ривожланган иқтисодиёт ҳам ўртамиёна натижаларга эришиши мумкин деган хулосалар мавжуд. Кластерларнинг иқтисодий – ижтимоий самарадорлиги, улар иштирокчилари йўналишлари бўйича тақсимланади:

– бошқа тармоқлардан келадиган янги ишлаб чиқа-

рувчилар илмий тадқиқот ишларини рағбатлантириб ва янги стратегияларни таъминлаб, ривожланиш жараёнини тезлаштиради;

– ўзаро эркин ахборот алмашинуви юзага келади, янгиланган истеъмолчи ва маҳсулот етказиб берувчиларнинг каналлари бўйича тез тарқалади;

– кластер ичидаги ўзаро алоқалар рақобатда янги имкониятлар пайдо бўлишига олиб келади;

– инсон капитали, илмий ғоялари ривожланиши ва ишлаб чиқаришга жорий этилишига янги имкониятлар яратади.

Кластер иштирокчилари деганда – кластерда фаолият ютирувчи бозор субъектлари тушунилади.

Ривожланган давлатларнинг тажрибалари шунини кўрсатмоқдаки, барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашда, инвестицион фаолликни оширишда, рақобатбардош товарлар ишлаб чиқаришда кластерларнинг, халқаро логистик марказларининг, эркин иқтисодий зоналарнинг ўрни ва аҳамияти жуда юқори.

Кластерлар “Эркин илмий-техникавий зоналар” шаклида ташкил этилмоқда. Эркин илмий-техникавий зоналар алоҳида ажратилган ҳудудлардан иборат бўлиб, у ерда илмий-ишлаб чиқариш ва ўқув марказлари жамланади ҳамда улар учун илмий ва ишлаб чиқариш имкониятини ривожлантиришга қаратилган махсус ҳуқуқий тартибот ўрнатилади. Эркин илмий-техникавий зоналар юксак технологиялар амал қиладиган зоналар, технопарклар, минтақавий инновация марказлари – технополислар шаклида ташкил этилади.

Технопарклар иккита асосий компонентлардан: ишлаб чиқариш (саноатнинг илғор соҳасидаги корхоналар) ва мутахассислар (университет, институт, илмий-текшириш институти, лабораторияларнинг кучли гуруҳлари)дан таркиб топади ва уларнинг фаолияти рақобатбардош товарлар ишлаб чиқаришга йўналтирилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Портер М. Международная конкуренция. - М.: Международные отношения, 1993. С. 51.
2. Enright M. (1996) “Regional Clusters and Economic Development: A Research Agenda”, in Staber, U., Schaefer, N. and Sharma, B., (Eds.) “Business Networks: Prospects for Regional Development, Berlin”: Walter de Gruyter, pp. 190-213.
3. Маршалл А. Принципы экономической науки, т. I-III. Пер. с англ. — М.: Издательская группа «Прогресс», 1993.
4. Becattini G. From Marshalls to the Italian «Industrial Districts»/ www.copetitivness.org.
5. Кластерная политика и кластерные инициативы: теория, методология, практика (коллективная монография). Минобразования и науки РФ, Минэкономразвития РФ, Правительства Пензенской области. Пенза – 2013.

Туризм соҳасида иқтисодий салоҳиятдан фойдаланишда синергетик таъсирни баҳолашнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичи

Оценка экономической эффективности синергетических эффектов использования экономического потенциала в сфере туризма

Assessment of economic efficiency of synergy effects of using economic potential in the field of tourism

Шахриёр ХОЛБАЕВ,
Самарқанд давлат университети тадқиқотчиси.

Аннотация

Мазкур мақолада туризм соҳасида иқтисодий салоҳиятдан фойдаланишда синергетик таъсирни баҳолаш мазмун-моҳияти очиб берилган. Тақдим этилган усулларнинг таҳлили шуни таъкидлашга имкон берадики, улар асосан соф иқтисодий (миқдорий) синергик таъсир ва иқтисодий самарадорликни ҳисоблашга қаратилган. Мақолада иқтисодий самарадорлик коэффициенти асосида синергик таъсирни ҳисоблаш усулини таклиф қилинди, бу эса синергия таъсирини ҳисоблашни осонлаштирадиган дастурлаш ёрдамида ишлаб чиқилган усуллардан фарқ қилади.

В данной статье описано содержание оценки синергетического воздействия на использование экономического потенциала в сфере туризма. Анализ представленных методов позволяет подчеркнуть, что они в основном направлены на расчет чисто экономического (количественного) синергетического эффекта и экономической эффективности. В работе предложен метод расчета синергетического эффекта на основе коэффициента экономической эффективности, который отличается от методов, разработанных с помощью программирования, облегчением расчета синергетического эффекта.

This article reveals the essence of the content of the assessment of the synergetic effect of the use of economic potential in the field of tourism. The analysis of the presented methods allows us to note that they are mainly aimed at calculating the purely economic (quantitative) synergetic effect and economic efficiency. The article proposes a method for calculating the synergetic effect based on the coefficient of socio-economic efficiency, which differs from the methods developed using programming, which facilitates the calculation of the synergetic effect.

Кириш. Инновацион иқтисодиёт шароитида туризм соҳаси корхоналарининг рақобатбардошлигини таъминлаш, самарали фаолиятни такомиллаштиришнинг турли усул ва йўналишларини топиш ва уни амалга оширишни тақозо қилмоқда. Шунингдек, туризм корхоналари фаолиятида синергетик таъсирларнинг бўлиши соҳалар фаоли-

тида самарадорликни сифат жиҳатдан яхшилаш имконини беради.

Бир қатор ташкилотлар ва корхоналар ўз фаолиятини диверсификация қилиш орқали бугунги иқтисодиёт муаммоларининг ечимини топишга йўл топдилар, бошқалари эса бирлашиш ёки қўшилиш орқали “муаммо”нинг ечимини топдилар. Шу

Калит сўзлар: синергетика, синергетик таъсир, вертикал интеграция, горизонтал интеграция, иқтисодий самарадорлик, туризм кластери.

нуқтаи назардан, корхона ва ташкилот иқтисодий-тини стратегик режалаштиришда стратегик элементларни шакллантиришда табиий ва иқтисодий ресурсларидан самарали ва оқилона фойдаланишни тақозо қилади. Бу эса, ўз навбатида, синергетик жараёнлардан, туризм соҳаси корхона ва ташкилотларнинг ривожланиши ва самарадорлиги таъсиридан иқтисодий салоҳиятдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш имконини беради.

Синергия атамаси юнонча сўздан олинган бўлиб, “synergy” – “биргаликда”, “ergon” – “иш” ва бир гуруҳ омилларнинг ўзаро таъсири орқали эришилган махсус таъсирни англатади. Иқтисодиётдаги синергия тизимли таъсир ёки пайдо бўлиш деб аталадиган, яъни, пайдо бўлган тизимнинг янги хусусиятлари пайдо бўлиши туфайли алоҳида қисмларни бирлаштириш, боғлаш, бирлаштириш, ягона тизимга бирлаштириш натижасида фаолият самарадорлигининг ошиши сифатида намоён бўлади¹.

Бошқача қилиб айтганда, синергия стратегик шериклик, ўзаро манфаатли ҳамкорлик, бирлашиш ва кооператив ҳамкорлик шаклида ўзини намоён қилиши мумкин бўлган ҳамкорликнинг бир тури, ўзаро боғлиқ ва мувофиқлаштирилган ҳаракатлар сифатида таърифланиши мумкин.

Тадқиқот мавзусининг ўрганилганлик даражаси. Стратегик менежмент соҳасидаги етакчи мутахассислар Дэвид А. Аакер ва Жерри Жонсон “синергия” моҳиятини аниқладилар – бутун қисмлар йиғиндисидан каттароқ бўлади, яъни, компаниянинг икки ёки ундан ортиқ стратегик бизнес бўлинмаларининг ўзаро таъсири уларнинг ҳар бирининг алоҳида фаолиятдан кўпроқ нарсани беради. Шу билан бирга, натижада синергия нафақат истеъмоли учун маҳсулот ёки хизмат қийматини, балки умуман сотиш ҳажмини ҳам ошириши, шунингдек, ташкилотдаги ишлаб чиқариш харажатларининг сезиларли даражада пасайишига ёрдам бериши мумкин. Ушбу нашр “синергия”ни ўзи аниқламайди, лекин “синергия” тушунчасини аввалги номутаносиб ҳолатга нисбатан компанияларни бирлаштириш орқали юқори самарадорликка эришиш натижаси-

да кўриб чиқади.

Синергетика атамаси илк бор 1999 йилда А.Н. Азрилиян раҳбарлигидаги жамоа томонидан тайёрланган “Катта иқтисодий лугат”²да баён этилган. 2007 йилги нашр аллақачон “синергетик самара”³ни белгилайди. Ушбу лугатга кўра, синергетик таъсир – бу алоҳида қисмларни ягона тизимга сингдириш таъсири остида иш самарадорлигининг ошиши.

Синергетик таъсир – бу бир қатор асосий жиҳатларни ўз ичига олган универсал категория бўлиб, улардан бири иқтисодий категория бўлиб, иқтисодий тизим элементларининг жамоавий ҳаракатлари натижаларининг (умумий натижаларининг) уларнинг индивидуал ҳаракатлари йиғиндисидан ортишини белгилайди⁴. Барча мақсадли синергетик самараларни учта ўзгарувчи – фойданинг кўпайиши, жорий харажатларнинг камайиши ва инвестицияларга бўлган эҳтиёжнинг пасайиши билан тавсифлаш мумкин.

Инновацион иқтисодиёт шароитида синергия вертикал ва горизонтал равишда содир бўлиши мумкинлигини таъкидлаш муҳимдир. Шу билан бирга, синергия таъсири, ҳам ижобий, ҳам салбий, ташкилотнинг барча таркибий элементлари ва омилларининг ўзаро таъсири натижасида пайдо бўлиши мумкин. Шунга кўра, синергия – бу ташкилотнинг бошқарув жараёнида стратегик салоҳиятидан, янги товарлар ва хизматларни ишлаб чиқаришга, янги бозорларга чиқиш ва бозорларни эгаллашга ёрдам берадиган элементлар ва омиллардан оқилона фойдаланиш қобилияти, ташкилотнинг ривожланиш стратегиясининг сифатли ва самарали ютуғи – бу биргаликдаги таъсирларни баҳолаш қобилиятидир.

Ўзбек олимлари М. К. Пардаев, О. М. Пардаев, А. Холиқулов ва С. Бобоназаровалар⁵ ўзларининг дарсликларида синергия – олдинги тарқалган ҳолатга қараганда юқори самарадорликка эришиш учун ҳўжалик юритувчи субъектларнинг бирлашиши натижасида ҳосил бўлган бир қатор кучларни бирлаштирган бирлашма эканлигини таъкидлаганлар.

Ўзбекистонда туризм соҳасидаги синергетик

¹ Гармидер, А. А. Подход к оценке синергетического эффекта от кластеризации туристической сферы региона / А. А. Гармидер // Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 14. – С. 54–56.

² Большой экономический словарь. – М.: Институт новой экономики, 1999, 906 с.

³ Большая экономическая энциклопедия. – М.: Эксмо, 2007, 581 с.

⁴ Абдокова Л.З. Синергетический эффект как результат эффективного управления // Фундаментальные исследования. – 2016. – № 10-3. – С. 581-584;

⁵ Пардаев М.Қ., Пардаев О.М., Холиқулов А.Н. Бабаназарова С.А. Рақобатбардошликни мустаҳкамлашда кластер ва синергетик самарадорлик таҳлили. Ўқув қўланма. – Самарқанд СамИСИ, 2021. – 196 бет.

таъсирларни баҳолаш масалалари ҳозирги кунда фақат дастлабки муҳокама босқичида турибди. Синергияга бағишланган илмий манбаларни ўрганиш, айниқса ушбу соҳада, туристик йўналишда ички ва горизонтал интеграциянинг синергетик самарадорлигини баҳолашнинг мақбул методологияси ҳали мавжуд эмаслигини кўрсатди. Тақдим этилган усулларни таҳлил қилиш таъкидлашимизга имкон беради: аксарият ҳолларда улар соф иқтисодий (миқдорий) синергетик самара ва иқтисодий самарадорликни ҳисоблашга қаратилган. Шунингдек, тақдим этилган усуллар амалий фойдаланиш жиҳатидан сезиларли чекловларга эга, бу, хусусан, улар доирасида ишлаб чиқилган воситалардан, шу жумладан, ҳудуддаги туристик ва рекреацион хизматлар соҳасига нисбатан фойдаланишни қийинлаштиради. Туристтик ва рекреацион хизматлар соҳасига нисбатан уюшмалараро тармоқ (Кластер)нинг синергетик таъсирини баҳолашнинг ихтисослаштирилган методологиясини ишлаб чиқишга қаратилган бир нечта уринишлардан бирини А.А. Гармидернинг⁶ иши деб аташ мумкин. Гармидер томонидан тақдим этилган ёндашувга кўра, туризм ва рекреация соҳасидаги тармоқ ўзаро таъсирининг синергетик таъсири қуйидаги формула билан баҳоланади:

$$I_{ст} = \sqrt[3]{I_{иқт} \cdot I_{экол} \cdot I_{соц}}$$

бу ерда, $I_{ст}$ – синергетик таъсирнинг умумлаштирувчи интеграл коэффициентини; $I_{иқт}$, $I_{экол}$, $I_{соц}$ – мақсаднинг иқтисодий, экологик ва ижтимоий соҳаларидаги синергетик таъсирларни тавсифловчи интеграл коэффициентлар.

Синергетик иқтисодий, экологик ва ижтимоий таъсирларнинг интеграл коэффициентлари шунга ўхшаш тарзда – урта кўрсаткичнинг кубик илдизини чиқариш орқали ҳисобланади.

Шу билан бирга, иқтисодий синергетик таъсирни ҳисоблаш учун дастлабки маълумотлар Ст.п., Ст.с., Ст.ик. – пул оқимларини кўпайтириш, солиқ тўловлари, инсон капиталига инвестициялар таъсири; экологик синергетик таъсирни ҳисоблаш – Ст.с., Ст.чи., Ст.ер. – сув сарфини камайтириш, чиқиндиларни ишлаб чиқариш ва ер ресурсларини тежаш оқибатлари; ижтимоий синергетик таъсирни ҳисоблаш – Ст.сс., Ст.ид., Ст.мм. – ўз навбатида

соғломлаштириш сифатини ошириш, ижтимоий дастурларни амалга ошириш, ходимларни моддий рағбатлантириш самаралари. Ушбу ёндашувнинг афзаллиги унинг минтақадаги туристик ва рекреацион хизматлар соҳасидаги синергетик таъсирни кўп қиррали баҳолашга қаратилганлигидир. Бироқ, бу услуб, бизнингча, бир қатор муҳим камчиликларга ҳам эга.

$$I_{қ.сам.} = \frac{\text{Туристтик хизмат ва йўналишлар реализациясидан тушган тушуми}}{\text{Туристтик маҳсулотларни яратиш харажатлари}}$$

Миллий туристик маҳсулотнинг иқтисодий самарадорлигини маҳаллий ва хорижий сайёҳларга саёҳат хизматларини сотадиган йирик туроператорларнинг расмий маълумотлари ва ҳисоботлари асосида ҳисоблаш мумкин. Белгиланган даражада иқтисодий самарадорликни белгиланган жойда ишлайдиган барча сайёҳлик агентликларининг молиявий ҳисоботининг 2-шакли асосида ҳисоблаш мумкин. Мақсадли туризм маҳсулотини яратиш харажатларига нафақат ташкилотнинг ўзи, балки маҳаллий ҳамжамият, маҳаллий ҳокимият органлари, идоралар ва илмий жамиятлар каби миллий туризмни ривожлантиришдан манфаатдор бўлган учинчи томон ташкилотларининг харажатлари ҳам киради.

$$I_{иқ.} = \frac{I_{қ.сам.1}}{I_{қ.сам.0}}$$

$I_{иқ.}$ – иқтисодий соҳадаги синергетик таъсирларни тавсифловчи интеграл коэффициент;

$I_{қ.сам.1}$ – Синергетик чора-тадбирлар амалга оширилгандан сўнг миллий туристик маҳсулотнинг иқтисодий самарадорлиги;

$I_{қ.сам.0}$ – Синергетик чора-тадбирлар амалга оширилгандан сўнг миллий туристик маҳсулотнинг иқтисодий самарадорлиги.

$$I_{қ.сам.} = \frac{Дс}{Х_{таш.} + Х_{б.таш.}} \cdot 7$$

бу ерда:

$Дс$ – туристик маҳсулотларни сотишдан олинган даромад;

$Х_{таш.}$ – ташкилотнинг туристик маҳсулотларини яратиш харажатлари;

$Х_{б.таш.}$ – бошқа ташкилотлар хизматлари учун харажатлар;

⁶ Гармидер, А. А. Подход к оценке синергетического эффекта от кластеризации туристической сферы региона / А. А. Гармидер // Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 14. – С. 54–56.

Хулосалар. Қоида тариқасида, сайёҳлик ташкилотлари, синергетик чора-тадбирларни амалга ошириш, максималлаштириш учун мақсадида фойда, рақобатбардошликни ошириш, кейин ижтимоий нафақалар, кейин эса атроф-муҳит самарадорлигига эътибор қаратилади. Аммо, сайёҳларнинг ноёб табиий ресурсларга талаби юқори бўлган экотуризм ривожланган ҳудудларда экологик са-

марадорликни таъминлаш масаласи асосий ўринни эгаллайди. Ушбу кўрсаткични туристик ташкилотларда статистик ва молиявий ҳисоботлар асосида ҳисоблаш мумкин эмас. Маҳаллий ҳокимликлар, ҳудудий экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бошқармалари иштирокида алоҳида намунавий кузатув олиб бориш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдокова Л.З. Синергетический эффект как результат эффективного управления // Фундаментальные исследования. – 2016. – № 10-3. – С. 581-584; URL: <https://fundamental-research.ru/article/view?id=40899> (дата обращения: 05.01.2022).
2. Барчуков И.С. Методы научных исследований в туризме. М.: Академия, 2008. 224 с.
3. Гармидер А. А. Подход к оценке синергетического эффекта от кластеризации туристической сферы региона / А. А. Гармидер // Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 14. – С. 54–56.
4. Морозов М.А., Бубнова Г.В., Щедловская М.В. Применение математических моделей для оценки конкурентоспособности туристской дестинации Наро-Фоминского муниципального района // Современная конкуренция. 2012. № 6. С. 131–141.
5. Рубцова Н. В. Методические аспекты оценки эффективности сетевого взаимодействия в сфере туристско-рекреационных услуг региона // Вестник Волгоградского государственного университета. Экономика. 2020. Т. 22, №1. С. 68–82. DOI: <https://doi.org/10.15688/ek.jvolsu.2020.1.7>
6. Кемпбелл Э. Саммерс Лачс К. Стратегический синергизм. СПб.: Питер, 2004. - 416 с. ISBN 5-94723-127-1
7. Усманова Д.К. «Особенности формирования туристского продукта и перспективные направления его развития». Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05- Экономика отраслей сферы обслуживания – С.: СамИСИ. 2009. – 162.
8. Сафарова Н.Н. Анализ национальной конкурентоспособности туризма и путешествий: выводы для стран СНГ. Экономический анализ: теория и практика. 30(2015), 54-64.
9. Пардаев М.Қ., Пардаев О.М., Холикулов А.Н. Бабаназарова С.А. Рақобатбардошликни мустаҳкамлашда кластер ва синергетик самарадорлик таҳлили. Ўқув қўлланма. – Самарқанд СамИСИ, 2021. – 196-бет.

Нефт-газ саноати корхоналари фаолиятини рақамли технологиялар асосида такомиллаштиришнинг хориж тажрибаси

Зарубежный опыт совершенствования деятельности предприятий нефтегазовой отрасли на основе цифровых технологий

Foreign experience in improving the operations of enterprises in the oil and gas industry on the basis of digital technologies

Маъсуда РАХМАТОВА,
И.Каримов номидаги ТДТУ таянч докторанти.

Аннотация

Мақолада рақамли иқтисодиёт тушунчаси, унинг иқтисодий моҳияти ҳамда уни ривожлантириш масалалари ёритилган. Шунингдек, рақамли технологиялар нафақат маҳсулот ва хизматлар сифатини оширади, балки, ортиқча харажатларни ҳам камайтиради. Шу билан бирга, мамлакат ривожланишига тўсқинлик қилаётган энг оғир иллат – коррупция балосини йўқотишда ҳам катта роль ўйнайди. Саноат иқтисодиёти телекоммуникация қоидаларини белгилашда ҳам эътибори каттадир.

В статье рассматриваются понятие цифровой экономики, ее экономическое значение и вопросы развития в мире. Цифровые технологии не только улучшают качество товаров и услуг, но и снижают ненужные затраты. В то же время она играет большую роль в преодолении бича коррупции, самого серьезного препятствия на пути развития страны. Промышленная экономика также важна для определения правил телекоммуникаций.

The article covers the concept of digital economy, its economic significance and development issues. In addition, digital technologies not only improve the quality of products and services, but also reduce unnecessary costs. At the same time, the country plays a major role in eradicating the scourge of corruption, the most serious obstacle to development. Then the industrial economy is also very important in determining the rules of telecommunications.

Кириш. Жаҳон иқтисодиётида рақамли технологияларнинг жадал ривожланиши иқтисодиётнинг тубдан ўзгаришига олиб келди. Натижада, ҳозирги кунда саноат иқтисодиётида кенг қўлланилиши жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг асосий омилларидан бирига айланди. “Ривожланган давлатларнинг ялпи ички маҳсулотида рақамли иқтисодиётнинг улуши 2010 йилда 1,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2020 йилга келиб, ушбу кўрсаткич 8,3 фоизни ташкил этди” [1]. Рақамли техно-

логиялар нафақат маҳсулот ва хизматлар сифатини оширади, балки, ортиқча харажатларни ҳам камайтиради. Шу билан бирга, мамлакат ривожланишига тўсқинлик қилаётган энг оғир иллат – коррупция балосини йўқотишда ҳам катта роль ўйнайди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Тадқиқот доирасида рақамлаштириш жараёни иқтисодиёт соҳасида такомиллаштириш бўйича маҳаллий олимларимиздан Ж.Х. Камбаров, Н.Ж. Махмудова [6]лар ўзининг илмий ишларида саноат иқти-

Калит сўзлар: рақамли иқтисодиёт, ахборот технологияси, ахборотлаштириш ва рақамлаштириш жараёни, телекоммуникация тармоқлари.

содиётидаги, техник стандартларни белгилашда тадқиқот ва инновацияларни қўллаб-қувватлашда муҳим роль ўйнади, бу эса, ўз навбатида, инновацион иқтисодиётнинг янги сектори-рақамли бозорни пайдо бўлишига ёрдам берди деган фикрларни билдирган. 1995 йилда муаллиф Дон Тапсот [2] томонидан “Рақамли иқтисодиёт” атамаси илк бор “Рақамли иқтисод: интеллектуал тармоқ асридаги ваъда ва ҳавф” китобида ишлатилган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот ишидаги муаммоларни ўрганишда таҳлил ва синтез усулидан фойдаланилди. Тадқиқот ишига оид қарашларни, фикрларни таҳлил қилишда индукция ва дедукция усуллари кенг қўлланилди.

Таҳлил ва натижалар. Ўтган йиллар мобайнида рақамли технологиялардаги ўсишни ва уларнинг ҳаётимизга таъсири сезиларли даражада ўзгарди. Нефть-газ сектордаги компаниялар биринчи ўринга чиқади ва иқтисодиётни рақамли ресурс билан таъминлайдиган ўсиш нуқталарига айланди. Ўзбекистонда хусусий компаниялар томонидан рақамлаштиришга йўналтирилган инвестициялар ЯИМнинг 0,12 фоизини ташкил этади. Таққослаш учун, АҚШ дунёда энг юқори даражани 5 фоизда, Ғарбий Европа эса 3,9 фоизда иккинчи ўринда, Бразилия эса 3,6 фоизда учинчи ўринда туради. Шундай қилиб, ҳозир Ўзбекистон умумий рақамлаштириш даражаси бўйича етакчи ўринларни эгаллаган давлатлардан 8-10 йил орқда.

Прогноз кўрсаткичларига кўра, 2030 йилга бориб Ўзбекистонда ЯИМнинг ўсиши 50 фоиздан ортиқ рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши билан боғлиқ бўлади [7]. Бундан ташқари, бу ерда асосий роль нафақат ахборот саноатининг ривожланиши, балки ушбу ривожланишдан олинган таъсир – мамлакат иқтисодиётининг бошқа тармоқлари самардорлиги ва рақобатбардошлигининг умумий ўсиши билан ҳам ўйнайди. Агар юқоридаги омиллар мавжуд бўлса, 2017 йилдан жамғарилган жами асосида 2030 йилга келиб Ўзбекистон иқтисодий ўсишида рақамлаштиришнинг ҳиссаси 30 фоиздан ортиқ бўлади [3].

Агар таққослайдиган бўлсак, Ўзбекистоннинг нефть-газ саноати бўйича стратегик ҳамкори бўлган Россияда инфратузилманинг ривожланиш даражаси бошқа БРИКС давлатларига қараганда юқори, Хитой ва Бразилия беш йил ичида бу бўшлиқни 1,6-1,2 баробардан кам даражада фаол қисқартирмоқда [4].

Турли даражадаги тадқиқотлар шуни тасдиқлайдики, рақамли иқтисодиёт турли соҳаларнинг 50 фоиздан кўпроғи учун катта ўзгаришлар қилиши мумкин [7].

Жаҳон банки экспертларининг фикрича, интернетдан фойдаланувчилар сонининг атиги 10 фоизга ўсиши йиллик ЯИМ ўсишини 0,4 дан 1,4 фоизгача ошириши мумкин. 10-15 йил ичида доимий ўсиш суръатлари билан ушбу иқтисодиётнинг жаҳон ЯИМдаги улуши 30-40 фоизга ўсиши прогноз қилинмоқда [7].

Рақамли иқтисодиётнинг Ўзбекистон воқелигидаги ўрни ҳақида гапирганда, унинг Ўзбекистон ЯИМдаги улуши 1,49 фоизни ташкил этишини таъкидлаш мумкин. Бироқ, бу иқтисодий кўрсаткич АҚШда – 10,9 фоиз, Хитойда – 10 фоиз, Ҳиндистонда 5,5 фоизни ташкил қилади [6].

Бошқа давлатларнинг бу соҳадаги барча муваффақиятлари, технологияларга хусусий компаниялар ва давлат томонидан киритилган инвестицияси ётади. Тўлиқ маънода фаолият олиб бораётган рақамли бозор иқтисодиётнинг реал секторида юқори даражадаги фойдани таъминлаш билан биргаликда кўп-лаб иш жойларини ташкил қилишни таъминлайди.

Сўнгги рақамли технологиялар мамлакатлар ва интеграциялашган макро-минтақаларнинг иқтисодий ўсишини рағбатлантиришда муҳим роль ўйнайди, рақамли иқтисодиёт анъанавий иқтисодиётдан бир неча баробар тезроқ ўсиб бормоқда.

Бу ўсишнинг кўп қисми замонавий технологиялар, жумладан, жадал ривожланаётган дастурий таъминотларга асосланган ва қўллаб-қувватланмоқда. Масалан, дастурий таъминотлар Хитой иқтисодиётининг деярли 9 фоиз ва унинг барча бизнес харажатларининг тўртданбир қисмини ташкил этади [5]. Ишлаб чиқаришни рақамлаштиришнинг потенциал иқтисодий фойдаси катта – бу, биринчи навбатда, янги даромад манбаларини шакллантириш ва мамлакат иқтисодий имкониятлари чегараларини кенгайтириш ҳисобланади.

Бу иқтисодий тикланиш глобал рақобатбардошликнинг ошишига ва аҳоли учун турмуш шароитининг яхшиланишига олиб келади. Шу билан бирга, иқтисодиётнинг рақамли ўзгартириш икки баробар бўлади.

Бир томондан, у иқтисодий субъектлар харажатларини камайтириш учун самарали чора-тадбирлар қабул қилиш талаб, бир бутун сифатида ишлаб чиқариш ва иқтисодиёт таркибида, жамиятда сифат

ўзгаришлар шаклида потенциал хавф яратади ва бошқа томондан бу рискларни минималлаштириш механизмини яратади, бу рақамлаштириш жараёни томонидан тақдим илғор имкониятлар асосланган. Иқтисодиётни рақамлаштириш жараёнининг икки-ёқламалиги, энг аввало, янги, малакали ишчи кучини шакллантириш ва анъанавий кўникма ва касбдаги ишчиларни бошқа (хизмат кўрсатиш) соҳаларга ўтказишда намоён бўлади. Компаниянинг тўпланган ва қайта ишлаган маълумотлар ҳажми муҳим эмас, балки, уларни нима қилганлиги муҳим. Рақамли иқтисодиёт даври учун бўлган тўлов – анонимлик тўлиқ йўқ бўлишидир.

Хулоса ва таклифлар

Юқоридагиларни сарҳисоб қиладиган бўлсак, ҳозирги кунда “рақамли иқтисодиёт” атамаси чуқур методологик тадқиқотга эга эмаслигини таъкидлашимиз мумкин. Шунинг учун, рақамли иқтисодиётнинг ўз, муаллифлик таърифини берайлик – рақамли иқтисодиёт интернетда электрон тижорат орқали товар ва хизматлар билан савдо қилувчи иқтисодиётдир. Рақамли иқтисодиёт учта устун ус-

тига қурилади:

- инфраструктурани қўллаб-қувватлаш (дастгоҳлар, дастурий таъминот, телекоммуникация, тармоқлар ва бошқалар);
- электрон бизнес (ташкilotлар томонидан компьютер тармоқлари орқали олиб борадиган жараёнлари);
- электрон тижорат (товарлар онлайн узатиш);
- иқтисодиётнинг барча тармоқларининг босқичма-босқич ўзгариб бориши бу жараённи белгилашга турли ёндашувларни келтириб чиқариши зарур.

Рақамли иқтисодиёт ва рақамли технологиялари ҳали ҳам ривожланаётган соҳалардир ва биз фақат давлатнинг иқтисодиётига қандай таъсир қилишини тахмин қилишимиз мумкин. Бугунги кунда биз рақамли иқтисодиётнинг ҳаётимизни турли соҳаларига таъсирининг кўплаб ижобий натижаларини биламиз. Шундай қилиб, рақамли иқтисодиёт Ўзбекистоннинг кейинги 10 йилдаги иқтисодий ўсишининг асоси ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2020 йил 24 январь.
2. Алексеенко О.А. Цифровизация глобального мира и роль государства в цифровой экономике / О.А. Алексеенко, И.В. Ильин // Информ. общество. – 2019.
3. Umarov I.Y., & Yusupova M. Features of digital innovation management in business. In World science: problems and innovations collection of articles of the XX-XI International Scientific and Practical Conference: at (Vol. 4).
4. Alimova G.A. (2020). Foreign Experience In Indexing The Amount Of Pensions. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(11), 472-477.
5. М.Г. Рахматова. Саноат корхоналари фаолиятини рақамли технологиялар асосида такомиллаштиришнинг назарий асослари // Журнал Бизнес-Эксперт. 2021 йил 11-12 (167-168)-сон.
6. Камбаров Ж.Х., Махмудова Н.Ж. Задачи управления рисками на предприятии // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов, 2016. № 5. С. 88-89.
7. М.Г. Рахматова. Саноат корхоналари фаолиятини рақамли технологиялар асосида такомиллаштириш йўллари. Автореферати, 2022.

УЎТ: 339.138

Минтақа туризмини ривожлантиришда рақамли маркетингнинг аҳамияти

Роль цифрового маркетинга в развитии регионального туризма

The role of digital marketing in the development of regional tourism

Зарнигор ИЛҲАМОВА,
УрДУ таянч докторанти.

Аннотация

Мақолада минтақа туризмини ривожлантиришда рақамли маркетингнинг аҳамияти бўйича билимлар даражаси ўрганилган, шунингдек, мавжуд тадқиқотлар таҳлили асосида уни ривожлантириш имкониятлари аниқланган.

В статье исследуется уровень знаний о важности цифрового маркетинга в развитии туризма в регионе, а также выявляются возможности развития на основе анализа существующих исследований.

The article examines the level of knowledge about the importance of digital marketing in the development of tourism in the region, as well as identifies opportunities for development based on the analysis of existing research.

Кириш

Замонавий туризм XXI аснинг глобал ҳодисаси бўлиб, у нафақат иқтисодийнинг юқори даромад келтирувчи тармоғи, балки, маълум туристик мақсадларга эга дам олиш, бўш вақтни мазмунли ва самарали ўтказиш усули сифатида намён бўлувчи ижтимоий ҳодисадир. Сўнгги йилларда рақамли технологиялар, хусусан, интернетнинг ривожланиши иқтисодийнинг барча тармоқларидаги сингари туризмда ҳам истеъмолчини жалб қилиш, ушлаб туриш ва унинг эҳтиёжларини тўлақонли таъминлаш мақсадида рақамли технологиялардан фойдаланишни тақозо этмоқда.

Мамлакат Президенти Ш.Мирзиёев томонидан “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги ПФ-6079-сонли Фармонининг қабул қилиниши ахборот технологияларини барча соҳаларда янада фаол ривожлантирилишига ва уни иқтисодий ўсишнинг том

маънодаги “драйвери”га айланишига кенг имконият яратмоқда.

Туристлик фаолиятни мижозлар талаб ва эҳтиёжларига йўналтириш, маркетинг воситаларилари ёрдамида ўз концепцияларини ишлаб чиқиш соҳани ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Янги ахборот технологияларнинг пайдо бўлиши, замонавий истеъмолчиларнинг анъанавий ахборот воситаларидан рақамли ахборот воситаларига ўтиши, туризмда ҳам рақамли технологияларга асосланган рақамли маркетинг стратегияларининг долзарблигини оширади.

Адабиётлар шарҳи

Виртуаллашув шароитида интернет ва янги ахборот технологияларнинг пайдо бўлиши иқтисодий муносабатларда маркетингнинг аҳамиятини янги босқичга кўтарди¹. Бугунги кунда кўплаб иқтисодчи олимлар тадқиқотларида рақамли маркетинг йўналишларини ўрганиш ва такомиллаштиришга

Калит сўзлар: анъанавий маркетинг, рақамли маркетинг, туризмда маркетинг, рақамли технологиялар, контент маркетинг, ижтимоий тармоқ маркетинги.

эътибор қаратилмоқда.

Рақамли маркетингнинг энг соддаштирилган таърифи Алан Чарлзворт томонидан берилган: “Рақамли маркетинг – бу рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда маркетинг”². У умумий маънода “рақамли маркетинг” атамаси онлайн маркетингни тавсифлаш учун қўлланилади деб ҳисобласа-да, унда интернетдан ташқари рақамли технологияларнинг қўлланилишини эътиборсиз қолдирмасликни таъкидлайди.

Андрей Гавриков рақамли маркетингни “электрон воситалар (компьютер, телефон, смартфон, планшет, электрон соат, телевизор, сенсорли панеллар) ва рақамли қуриламалар ёрдамида амалга ошириш мумкин бўлган маркетинг микси” деб таърифлайди³. Рақамли маркетинг истеъмолчилар билан алоқа ўрнатиш уларни кенг жалб қилиш ва сақлаб қолиш имконини берувчи веб-сайтлар, рақамли реклама, ижтимоий тармоқ, электрон почта ва мобиль алоқа каби рақамли алоқа воситаларидан фойдаланишни ўз ичига олган амалиётларни назарда тутати⁴.

Рақамли маркетинг атамасининг энг тўлиқ таърифларидан бири Ф. Котлер томонидан берилган: рақамли маркетинг – у рақамли технологиялар ва оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш орқали эҳтиёж ва талабларни қондиришга қаратилган инсон фаолиятининг бир тури⁵.

Туризмда маркетингни туристлар эҳтиёжларини қондиришга қаратилган тадбирларни тадқиқ қилиш, амалга ошириш, назорат қилиш ва баҳолашни ўз ичига олувчи узлуксиз кетма-кет жараён сифатида тушуниш мумкин. У бозорда талаб қилинадиган хизматлар билан таклиф қилинадиган хизматларни доимий равишда мослаштириш тизимидир. Пировардида мақсади танланган ҳудуд ёки минтақанинг туристик жозибадорлигини оширишдан иборат бўлган, талабнинг ошишига ва ушбу жой обрўсининг яхшиланишига олиб келувчи рақамли маркетинг воситаларидан фойдаланган ҳолда маркетинг амалга ошириш рақамли маркетингни ифодалайди. Рақамли маркетинг туризмда рақобат устунлигининг муҳим омилига айланиб бормоқда⁶.

Демак, туризмда рақамли маркетинг анъанавий

маркетингнинг такомиллашган кўриниши бўлиб, замонавий маркетинг миксининг муҳим элементи ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар

Хоразм вилоятида туризм соҳасини янада ривожлантириш, вилоятимизга хорижий ва маҳаллий сайёҳларни янада кўпроқ жалб қилиш, туризм соҳасида кўрсатилаётган хизматлар сифати ва қўламини янада ошириш, сайёҳлар хавфсизлигини таъминлаш мақсадида туризм соҳасини рақамлаштириш ва рақамли маркетинг стратегияларини қўллаш бўйича кўплаб ишлар амалга оширилмоқда. 2021 йилда туризм соҳасида вилоятнинг сайёҳлар кўп ташриф буюрадиган ҳудудларида хорижий сайёҳлар учун янада қўлайликлар яратиш мақсадида 21 та “Wifi” нуқталари ўрнатилган. Бундан ташқари соҳага инновацион технологияларни кенг тадбиқ қилиш мақсадида Хива шаҳри “Ичан-қалъа” давлат музей қўриқхонасида – “Музейларга кириш учун электрон билетлар сотиш ва ташриф буюрувчиларни ҳисобини юритишни автоматлаштирилган тизими (турникетлар)ни яратиш” лойиҳаси ишга туширилди. “Ичан қалъа” ҳудудига кириш, музейларни ва айрим диққатга сазовор жойларни томоша қилиш учун чипталар ягона кассадан сотилиши ва барча музей ва диққатга сазовор жойларга кириш уларнинг кириш қисмларига ўрнатилган смарт-турникетлар орқали амалга оширилиши жорий қилинди.

Маълумотлар шуни кўрсатадики, жорий йил бошида глобал интернет фойдаланувчилари сони 4,95 миллиардни, ижтимоий тармоқ фойдаланувчилар сони эса 4,62 миллиардни ташқил қилди. Ҳозирда интернетнинг кириб бориши дунё аҳолисининг 62,5 фоизини ташқил қилмоқда. Интернет фойдаланувчиларининг 38,7 фоизи жойини, саёҳатни ва дам олишни ўрганишни мақсад қилади.

Сўнгги ўн йил ичида рақамли маркетинг туризм соҳасида маркетинг стратегиясининг муҳим таркибий қисмига айланди. Анаваний маркетингнинг такомиллашган кўриниши сифатида бир қанча воситаларни ўз ичига қамраб олди.

Рақамли маркетинг нисбатан янги концепциялардан ҳисобланса-да, у ўз ичига юқорида келтирилган бир қа-

¹ S. Quinton, L. Simkin The digital journey: Reflected learnings and emerging challenges International Journal of Management Reviews, 19 (4) (2017), pp. 455-472

² Charlesworth, A. Absolute Essentials of Digital Marketing / A.Charlesworth. – New York: Routledge, 2020. – 101 p.

³ Гавриков А. Интернет-маркетинг. Настольная книга digital-маркетолога / А. Гавриков. – М.: АСТ, 2019. – 389 с.

⁴ H. Karjaluo, N. Mustonen, P. Ulkuniemi The role of digital channels in industrial marketing communications The Journal of Business and Industrial Marketing, 30 (6) (2015), pp. 703-710

⁵ Котлер Ф. Основы маркетинга. Краткий курс.: Пер. с англ. / Ф. Котлер. — М.: Издательский дом «Вильямс», 2007. — 656 с.

⁶ A. Coca-Stefaniak, S. Carroll Traditional or experiential places? Exploring research needs and practitioner challenges in the management of town centres beyond the economic crisis Journal of Urban Regeneration and Renewal, 9 (1) (2015), pp. 35-42

тор замонавий маркетинг воситаларини қамраб олади. Контентни яратиш орқали маркетингни амалга ошириш истеъмолич билан ишончли муносабатларни ўрнатиш,

тида қуйидагиларни кўриш мумкин:

- қисқа вақт ичида маълумотларни кўплаб истеъ-
молчиларга етказиш имкониятининг мавжудлиги. Анъа-

* SEO (Search Engine Optimization):Қидирув тизимини оптималлаштириш
PPC(pay-per-click):Клик учун тўлов.
1-чизма. Рақамли маркетинг⁷.

уларга турли хил маълумотларни тақдим этиш ва имидж-
ни яратишга ёрдам берса, ижтимоий тармоқ маркетинги
бренд хабардорлиги, савдони ошириш, шунингдек, бир
нечта платформаларда компания обрўсини мустаҳкам-
лаш ва сақлаб қолишга эришилишига олиб келади. Уму-
ман олганда, туризмда юқорида келтирилган рақамли
маркетинг воситаларини қўллаш орқали, туристларни
белгиланган жойга самаралироқ жалб қилишга эриши-
лиши мумкин.

Фикримизча, туризмда анъанавий маркетингдан
рақамли маркетингга ўтилишининг афзалликлари сифа-

навий маркетинг фақат маълум бир географик ҳудуддаги
аудиторияга хизмат қилганлиги сабабли, кириш ёки рек-
лама кўрсатиладиган тегишли ҳудуд билан чекланган.
Рақамли маркетинги Интернетдан фойдаланганлиги са-
бабли, тарғиб қилинаётган маҳсулот ва хизматлар бутун
дунё бўйлаб тарғиб қилиниши мумкин.

- мижозлар билан алоқа ўрнатиш имконияти.
Анъанавий маркетинг бир томонлама алоқа бўлиб, унда
таклиф этилаётган маҳсулот ёки хизматлар ҳақида маъ-
лумот тарқатади, рақамли маркетинг эса кўп томонлама
алоқа бўлиб, компания томонидан жойлаштирилган рек-

1-жадвал.

Рақамли маркетингнинг ўзига хос хусусиятлари⁸

Таққослаш учун	Анаанавий маркетинг	Рақамли маркетинг
Алоқа воситалари	Анъанавий алоқа воситалари	Рақамли алоқа воситалари, Интер- нет, СМС ва электрон почта ва бо- шқалар.
Жалб қилиш даражаси	Паст	Юқори
Самара ва нарх даражаси	камроқ самарали ва қимматроқ	Самаралироқ ва арзонроқ
Жойлаштириш	Стандартлаштирилган	Индивидуал
Қамров даражаси	Маҳаллий	Глобал
Натижаларни олиш даражаси	Кечиктирилган натижа	Реал вақтдаги натижа
Ўзаро таъсир	Хабарларни қабул қилишда истеъ- молчининг танлови йўқ	Истеъмолчиларга уларни қизиқтир- маган хабарларни ўтказиб юбориш имконини беради

⁷ Муаллиф ишланмаси

⁸ Муаллиф ишланмаси

лама билан бир қаторда мижозлар фикрларини билиш, тажриба алмашиш имконияти мавжуд.

Рақамли маркетингда истеъмолчиларга танлаш имконияти берилиши унинг устувор жиҳатларидандир.

Саёҳат қилиш сабабларидан қатъи назар, ҳозирда туристларнинг аксарияти брон қилишдан олдин туристик йўналишни ўрганиш учун интернетдан фойдаланади. Шу сабабли Контент маркетинги, Ижтимоий медиа маркетинги, Вирусли маркетинг, Таъсир қилувчи (Инфлуенсер) маркетинг каби рақамли маркетинг воситаларидан фойдаланиш туризм индустрияси учун устувор вазифалардан бири ҳисобланади. Туризм соҳасида ҳам ушбу рақамли маркетинг воситаларининг қўлланилиши мавжуд аудиторияни кўпайтириш, туристик хизматларни реклама қилиш учун арзон ва самарали ечимларни яратиш имконини беради.

Хулоса ва таклифлар

Хоразм вилоятида туризм соҳасини ривожлантириш, уни рақамлаштириш ва ушбу соҳада рақамли маркетингнинг янги турларини тадбиқ қилиш бўйича кўплаб ишлар амалга оширилмоқда. Шундай бўлса-да, вилоятда соҳанинг янада жадал ривожланишига рақамли маркетинг стратегияларининг қўлланилишига тўсқинлик қилаётган айрим сабаблар ҳам мавжуд.

Бизнингча, ҳозирги вақтда ҳудуднинг туризм ривожланишига монелик қилаётган сабаблар сифатида қуйидагиларни келтиришимиз мумкин:

- ахборот марказлари, Wi-Fi зоналарининг сифат жиҳатдан пастлиги;
- туристлар учун оилавий меҳмон уйлари ва овқатла-

ниш шохобчаларини, вилоятда тақдим этиладиган барча хизматларни топиш имкониятини берувчи мобиль иловаларнинг мажуд эмаслиги.

Хоразм вилоятида туризм соҳасига рақамли маркетинг воситаларини тадбиқ қилишни ривожлантириш, вилоятимизга хорижий ва маҳаллий сайёҳларни янада кўпроқ жалб қилиш мақсадида қуйидаги ишлар амалга оширилиши зарур, деб ўйлаймиз:

- туризм драйверлар сифатида аниқланган маҳалла-ларда, хусусан, Хива шаҳри, Шовот тумани, Янгиариқ туманларда ахборот марказлари, Wi-Fi зоналари ташкил этиш, туризм инфратузилмасини такомиллаштириш;

- вилоятда ўтказиладиган барча маданий тадбирлар ва фестиваллар ҳақидаги маълумотларни ўзида жамлаган веб контентни ишлаб чиқиш;

- туристлар учун оилавий меҳмон уйлари ва овқатланиш шохобчаларини, вилоятда тақдим этиладиган барча хизматларни топиш имкониятини берувчи мобиль илова ишлаб чиқиш орқали туристлар оқимини янада кўпайишига эришиш мумкин.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, пировардида мақсади ялпи ҳудудий маҳсулотнинг ошишига, ишсизликнинг қисқаришига, аҳоли турмуш даражасининг яхшиланишига олиб келувчи минтақада туризм соҳасини янада ривожлантиришда контент маркетинги, ижтимоий тармоқ маркетинги, вирусли маркетинг, таъсир қилувчи маркетинг, электрон почта маркетинги, қидирув маркетинги каби рақамли маркетинг воситаларидан самарали фойдаланиш лозим.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. “Янги Ўзбекистон стратегияси”.-Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021 й.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги ПФ-6079-сонли Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021-2022 йилларда Хоразм вилоятининг туризм салоҳиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида қарори.
4. S. Quinton, L. Simkin The digital journey: Reflected learnings and emerging challenges International Journal of Management Reviews, 19 (4) (2017), pp. 455-472
5. Charlesworth, A. Absolute Essentials of Digital Marketing / A.Charlesworth. – New York: Routledge, 2020. – 101 p.
6. Гавриков, А. Интернет-маркетинг. Настольная книга digital-маркетолога / А. Гавриков. – М.: АСТ, 2019. – 389 с.
7. H. Karjaluo, N. Mustonen, P. Ulkuniemi The role of digital channels in industrial marketing communications The Journal of Business and Industrial Marketing, 30 (6) (2015), pp. 703-710
8. Котлер, Ф. Основы маркетинга Краткий курс.: Пер. с англ. / Ф. Котлер. — М.: Издательский дом «Вильямс», 2007. 656 с.
9. A. Coca-Stefaniak, S. Carroll Traditional or experiential places? Exploring research needs and practitioner challenges in the management of town centres beyond the economic crisis Journal of Urban Regeneration and Renewal, 9 (1) (2015), pp. 35-42
10. <http://www.businessdictionary.com/definition/marketing-strategy.html>.
11. <http://www.stat.uz> Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитасининг расмий сайти.
12. <http://www.xorazmstat.uz> Хоразм вилояти статистика бошқармаси расмий сайти.

УЎТ: 331.4:658

Инновацион ривожланиш шароитида инсон капиталини бошқариш стратегиясини ишлаб чиқишнинг асосий йўналишлари

Основные направления стратегии управления человеческим капиталом в условиях инновационного развития

The main directions of the human capital management strategy in the context of innovative development

Бурхон БОЛТАЕВ,
СамДУ тадқиқотчиси.

Аннотация

Ушбу мақолада корхонанинг инсон ресурсларини бошқариш механизми, инсон капиталини бошқариш стратегияси ҳамда инсон капиталини стратегик бошқаришнинг концептуал ёндашувлари илмий-назарий жиҳатдан ёритилган.

В данной статье описаны механизм управления человеческими ресурсами предприятия, стратегии управления человеческим капиталом и концептуальные подходы к стратегическому управлению человеческим капиталом.

This article describes the mechanism of human resource management of the enterprise, the strategy of human capital management and conceptual approaches to the strategic management of human capital.

Бугунги замонавий хўжалик тузилмалари мавжуд бўлган кадрлар бўлимлари негизида меҳнатни илмий асосда ташкил этиш, меҳнатга ҳақ тўлаш, меҳнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизлик бўлимлари, кадрлар сиёсатини ишлаб чиқадиган кадрлар бошқаруви хизматлари шакллантирилиб, улар инсон ресурсларини бошқариш фаолиятини тўлиқ мувофиқлаштирмоқда.

Бизнес тузилмаларининг персонални бошқариш хизматлари нафақат оператив дастурларни, балки мотивацион механизми шакллантириш орқали уларнинг таълим даражаси, малакаси ва касбий маҳоратини ошириш, меҳнат унумдорлигини таъминлаш бўйича стратегик вазифаларни реализация қилишга қаратилган психофизиологик элементлар, эргометрик параметрлар ва эстетик меҳнат меъёрларидан фойдаланган ҳолда ташкилий

тузилмани шакллантиришни назарда тутди.

2022 йил 28 январда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев томонидан мамлакатимизда инсон қадр-қиммати, унинг манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, тадбиркорлик ҳамда ишбилармонликни янада ривожлантириш, таълим ва тиббий хизмат сифатини ошириш, давлат ҳамда жамият ҳаётининг барча соҳаларини янги босқичга олиб чиқишни ўзида акс эттирган “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”¹ги Фармон имзоланди. Мазкур Тараққиёт стратегиясида 7 та устувор йўналиш бўйича, “Инсон қадри учун – 100 та мақсад” белгилаб олинди. Ушбу мақсадларга эришиш учун, 2022 йилнинг ўзида умумий қиймати 55 триллион сўм ва 11,7 миллиард долларлик 398 та чора-тадбирни амалга ошириш кўзда

Калит сўзлар: инсон капитали, инсон ресурслари, бошқариш, стратегик режалаштириш, инсон капиталини бошқариш, инсон ресурсларини бошқариш, инсон капиталини бошқариш стратегияси.

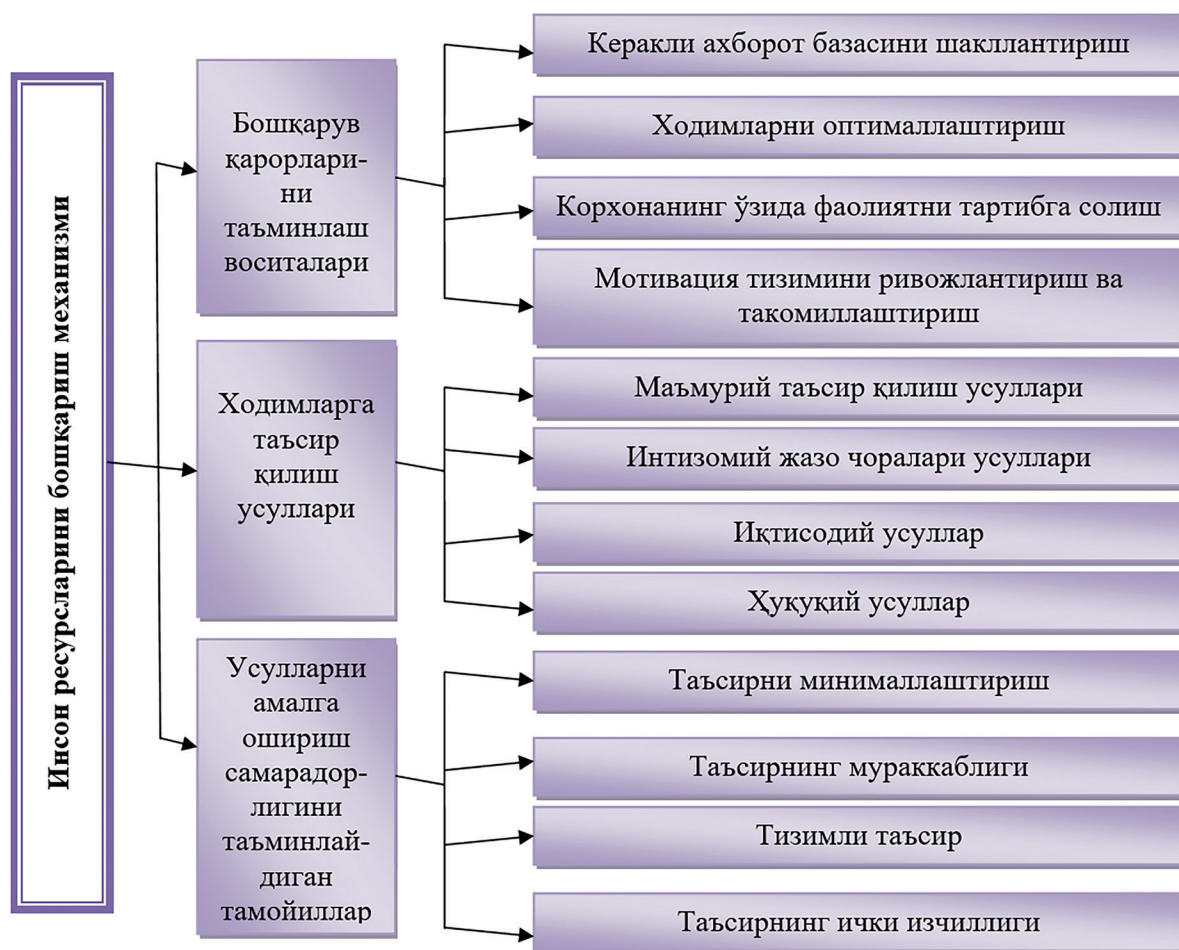
¹ <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

тутилган. Тараққиёт стратегиясининг 4-устувор йўналиши “Адолатли ижтимоий сиёсат юритиш, инсон капитални ривожлантириш” деб номланиб, 34 та мақсадни ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев: “Юртимизда Учинчи Ренессанс пой-деворини барпо этиш учун бизга замонавий илм ва яна бир бор илм, тарбия ва яна бир бор тарбия керак. Бугунги ва эртанги кунимизни, ёшларимиз тақдирини ҳал қиладиган юксак малакали муаллим ва мураббийлар, профессор-ўқитувчилар ҳақиқий зиёлилар керак”² – айтиб ўтгандилар.

жараёнларининг самарадорлигини қуйидаги таркибий қисмларнинг таъсири орқали таъминлайди (1-чизма). Хорижий мамлакатлар менежерларининг тажрибаси шуни кўрсатадики, ваколатларни топшириш бизнес тузилмалари самарали фаолият кўрсатишининг энг муҳим шarti бўлиб, у ваколатларни ўтказиш орқали менежерларни бошқариш ҳудудини сезиларли даражада кенгайтириш, асосий эътиборни стратегик муаммоларни ҳал этишга қаратиш имконини беради.⁴

Амалиётнинг кўрсатишича, ишлаб чиқариш са-

1-чизма. Инсон ресурсларини бошқариш механизмнинг асосий таркибий қисм элементлари³.

Корхонанинг инсон ресурсларини бошқариш механизми ишлаб чиқариш ва маркетинг лоҳиятидан самарали фойдаланиш учун корхона ходимларига ваколатларни топшириш ҳам зарур,

² Ш.М.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси асосида демократик ислохотлар йўлини қатъий давом эттирамиз. “Халқ сўзи” газетаси, 2021 йил 7 ноябрь, №238 (8018).

³ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

⁴ Салтыков А.В. Взаимодействие бизнеса, науки, образования и государства как непрерывный процесс внедрения инновационных моделей развития// В сборнике: Интеграция науки, образования и бизнеса - основа модернизации экономики. Материалы научной конференции аспирантов СПбГЭУ. Под научной редакцией Е.А. Горбашко. 2018. С. 128-129.

чунки, улар қатъий бошқарув қарорларини амалга ошириш жараёнига киритилган бўлиб, ходимларнинг қўшимча мотивациясини яратади. Хорижий бошқарув амалиётининг ўзига хос хусусияти, шунингдек, ҳал қилиниши керак бўлган вазифаларнинг мураккаблиги ва бошқарув жараёнларини демократлаштириш жараёнлари билан боғлиқ бўлган жамоавий бошқарув қарорларини кенг қабул қилишдир.

Замонавий юқори технологияли корхонанинг инсон ресурсларини бошқариш унинг операцион ва стратегик вазифаларини муваффақиятли ҳал қилиш учун ижтимоий-иқтисодий тизимларда ходимларга мақсадли таъсир кўрсатишдир. Замонавий корхоналарнинг инсон ресурсларини бошқариш тизимининг энг муҳим мақсади тадбиркорлик субъектлари ва энг муҳим ресурси сифатида ходимларнинг шахсий имкониятларидан максимал даражада фойдаланишдир.

Ходимларнинг шахсий салоҳиятидан самарали фойдаланишга қаратилган тадбирлар асосан қуйидаги йўналишларда амалга оширилади: ходимларнинг шахсий салоҳиятини ривожлантириш учун мақбул шарт-шароитларни шакллантириш; корхонанинг асосий мақсадлари ва стратегик вазифаларини бажариш учун ходимларнинг шахсий салоҳиятини сафарбар қилишни таъминлаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш; маҳсулот сифатини таъминлайдиган ва корхона рақобатбардошлигини оширишга олиб келадиган илмий-техникавий янгилıklarга мувофиқ касбий фазилатларни ривожлантириш.

Ташкилотларда самарали бошқарувнинг асосий тамойиллари ходимларнинг малакаси, ходимларнинг ривожланиш сифат даражаси, уларнинг маҳорати, қаршилиқни енгиш ва долзарб муаммоларни ҳал қилиш қобилияти билан белгиланади. Инсон ресурслари жаҳон бозорида рақобат кучайган шароитда беқарор сиёсий ва иқтисодий вазиятда ташкилотнинг энг муҳим стратегик ресурси сифатида ишлайди.

Замонавий корхонанинг инсон ресурсларини бошқариш тизими 2-чизмада кўрсатилган. Стратегик ривожланиш жараёнида бизнес тузилмаларининг ўзгариши, уларнинг улуши, бозорнинг ўсиш суръати кўп жиҳатдан инсон ресурсларини бошқаришнинг танланган модели билан белгиланади.

Иқтисодиётнинг инновацион ривожланиши шароитида инсон ресурсларини бошқариш бўли-

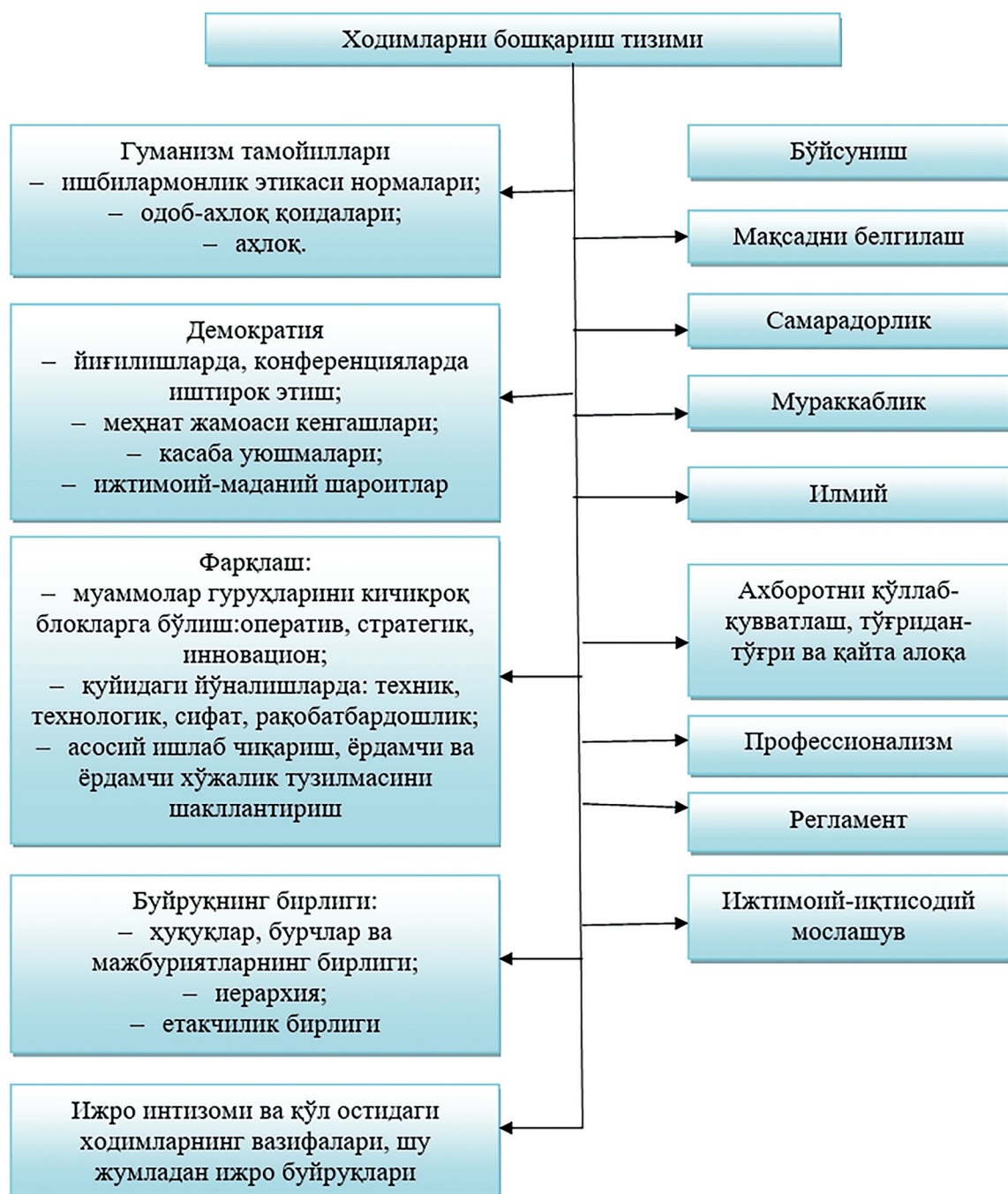
ми бошлиғининг энг муҳим вазифаларидан бири ҳар қандай муаммоларни ҳал қилишга қодир бўлган малакали кадрлар билан таъминлаш орқали стратегик режаларни ишлаб чиқиш ва тузатишда иштирок этиш, амалга ошириш ва мониторинг қилиш босқичларида стратегик ривожланиш мақсадларини амалга оширишдан иборат.

Инсон капиталини бошқариш бу тадбиркорлик тузилмасини ривожлантиришнинг умумий стратегиясининг таркибий қисмини ишлаб чиқиш бўлиб, унинг амалда қўлланилиши қуйидаги йўналишларда намоён бўлади:

- муаммони аниқлаш ва ресурсларни бошқариш самарадорлигини ошириш заруратини асослаш;
- инсон ресурсларини стратегик бошқариш мақсадларини аниқлаш;
- тадбиркорлик субъектларини ривожлантиришнинг умумий стратегияси бўлимларини ишлаб чиқиш;
- инсон капиталини бошқариш тизимини ривожлантириш бўйича зарур ресурсларни аниқлаш;
- операцион режа асосида инсон капиталини бошқаришнинг стратегик режасини ишлаб чиқиш;
- инсон капиталини бошқаришнинг стратегик таркибий қисми элементлари ва операцион режаларни реализация қилиш;
- инсон капиталини бошқаришнинг стратегик компонентлари ва операцион стратегияларини реализация қилиш устидан назоратни амалга ошириш.

Стратегик режалаштириш жараёнида инсон капитали муваффақиятнинг ташқи капитали сифатида намоён бўлади ва барча стратегик тадбирлар узоқ муддатли истиқболда тадбиркорлик тузилмаларини ривожлантиришда рақобатдош устунликларнинг режалаштирилган кўрсаткичларига эришишга йўналтирилади.

Инсон ресурсларини бошқариш тизимини шакллантириш бўйича мақсадлар корхонанинг рақобатдош устунликларини таъминлаш ва режалаштирилган ижтимоий-иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларига эришиш учун инсон капиталидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлиши лозим. Бунда асосий эътибор меҳнатга жалб қилиш, ходимларни излаш ва танлаш ҳамда уларни касбга тайёрлаш, самарадорлик кўрсаткичларини ишлаб чиқиш ва бошқариш, мотивация тизими ва меҳнат муносабатлари қуйи тизимининг стратегик таркибий қисмига қа-

2-чизма. Замонавий бизнес тузилмалари ходимларини самарали бошқаришнинг асосий тамойиллари⁵.

ратилиши назарда тутилади.

Аксарият ҳолларда инсон ресурсларини стратегик бошқариш самарадорлиги жами ходимларнинг бизнес стратегиясини амалга оширишдан манфаатдорлиги, вертикал фаолиятнинг мураккаблиги

ва интеграция даражаси ва горизонтал ўзаро таъсирнинг зичлиги билан белгиланади. Ушбу ёндашувда инсон капитални бошқариш стратегияси тадбиркорлик субъектлари ривожланишнинг умумий стратегиясини таркибий қисми ҳисобланади,

⁵ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

инсон капиталини бошқариш ва стратегик корхона бошқаруви ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб, ўз мақсадларига эришиш учун инсон капиталидан самарали фойдаланишга йўналтирилади.

Инсон капиталини стратегик бошқариш, ташкилий тузилма ва ресурслардан фойдаланиш маданиятини ўзгартириш орқали ташкилотнинг самардорлиги билан боғлиқ бир қатор муаммоларни ҳал қилиш, билим ва трансформацион жараёнларни бошқариш, бозорнинг потенциал талабини ҳисобга олган ҳолда муваффақиятнинг асосий омилларини аниқлаш ва ривожлантиришни таъминлайди. Режалаштирилган ишлаб чиқариш ва сотиш кўрсаткичларининг бажарилиши, кадрлар билан боғлиқ барча асосий масалаларни ҳисобга олган ҳолда корхона фаолияти ва стратегик ривожланиши.

Инсон капиталини бошқариш жараёнида тадбиркорлик субъектларининг рақобатчилардан ажралиб турадиган хусусиятларини аниқлаш, узоқ муддатли мақсадлар ва уларга эришиш воситаларини режалаштириш жараёнига алоҳида эътибор қаратилади. Шунинг учун ресурсларни самарали тақсимлаш мақсадли ҳисобланади. Стратегия муваффақиятнинг асосий омилларидан фойдаланган ҳолда режалаштирилган кўрсаткичларга эришиш ва узоқ муддатли истиқболда, шу жумладан, инсон капитали асосида ривожлантириш орқали корхонани узоқ муддатли истиқболлаштиришнинг асосий йўналишлари сифатида қаралади.

Инсон капиталини стратегик бошқариш корхонанинг умумий ривожланиш стратегиясининг таркибий қисми сифатида қуйидаги бўлимлардан иборат:

- белгиланган мақсадларга эришишни режалаштириш ҳамда режалаштирилган натижаларга эришиш ва бозорда рақобат устунлигини таъминлашнинг муҳим омили сифатида инсон капиталидан фойдаланиш;
- инсон капиталидан самарали фойдаланишга йўналтирилган тадбиркорлик фаолиятининг асосий йўналишлари ва мақсадларини ишлаб чиқиш;
- корхона самарали фаолиятининг асосий омили сифатида инсон капиталини стратегик таркибий қисми элементларини таснифлаш ва маркетинг фаолияти кўрсаткичларига ўзаро боғлиқлигини аниқлаш;

– корхона персоналини стратегик ресурс сифатидаги роли ва аҳамиятини аниқлаш.

Инсон капиталини бошқаришнинг стратегик таркибий қисмини ишлаб чиқишда асосий мақсад стратегик ва операцион дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш асосида истиқболда рақобатдош устунликларни таъминлашга қодир бўлган юқори малакали кадрлар орқали стратегик имкониятларни тақдим этишдан иборат. Шунингдек, ходимлар бозор табиати ва конъюнктурасида келгусидаги ўзгаришларни олдиндан аниқлаб, ривожлантирувчи ягона жамоани шакллантиради.

Инсон капиталини бошқариш стратегиясини ишлаб чиқиш жараёнида бошқарув жараёнини ички мувофиқлаштириш билан боғлиқ бир қатор қийинчиликлар юзага келади⁶:

- янги стратегик йўналишлар бўйича тушунтириш ишларининг етарли даражада ўтказилмаслиги ходимлар ўртасида қаршилик ва келишмовчиликларни келтириб чиқаради;
- юқори бошқарув тез, яхшироқ натижаларни хоҳлайди, зиддиятли вазиятлар яратилади;
- корхонанинг инновацион сиёсати кадрларни жиддий тайёргарлигисиз амалга оширилса, бу ходимларнинг янги муаммоларни ҳал қилишга техник ва технологик тайёрмаслигидан далолат беради;
- инсон капиталини ривожлантиришда молиявий чекловлар туфайли технологик қайта жиҳозлаш ва кадрлар тайёрлаш даражаси ўртасида тафовут мавжуд;
- оператив ҳаракатлар ва стратегик йўналишлар дастурлари етарли даражада ишлаб чиқилмаганлиги ва бунинг натижасида корхонанинг бозордаги мавқеининг ёмонлашиши;
- мураккаб стратегик муаммоларни ҳал қила олмайдиган бўлимлар раҳбарларининг етарли даражада қизиқиши ва тайёргарлик даражасининг пастлиги.

Инсон капиталини бошқариш стратегиясини реализация қилишда мавжуд турли тўсиқлар корхонанинг стратегик эҳтиёжларини етарлича асосланмаганлиги билан боғлиқ бўлиб, хусусий ташаббуслар муайян қаршилик ва тушунмовчиликка дуч келади. Агар корхона маданияти мувофиқ келмаса, кўпинча номақбул ва ҳатто зарарли бўлиб кўринади. Шунинг учун кўзланган стратегик мақсадлардан

⁶ Устинова К.А., Губанова Е.С., Леонидова Г.В. Человеческий капитал в инновационной экономике. – Вологда: Институт социально-экономического развития территорий РАН, 2015. – 195 с.

ривожланишда орқада қолмоқда. Инсон капиталини бошқариш соҳасидаги хусусий ташаббуслар, шунингдек, уларнинг амалга оширилиши корхонанинг операцион фаолиятига ва режалаштириш йили учун келишилган ва тасдиқланган батафсил режаларига таъсир қилишидан келиб чиқиши лозим. Яна бир чекловчи омил – ўрта бўғиндаги раҳбарларнинг янги ташаббусларни қабул қилишни истамаслиги, уларни молиялаштириш ва инсон ресурслари нуқтаи назаридан етарлича баҳоламасликдир.

Ушбу масала бўйича маҳаллий ва хорижий муаллифларнинг ишлари таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, корхона ривожланиши бўйича юқорида келтирилган муаммо ва чекловларни бартараф этиш учун қуйидаги амалий тадбирларни амалга ошириш зарур:

- корхонанинг ривожланиш ҳолатини режалаштириш, SWOT PESTLE таҳлилининг ўтказиш, инсон капиталининг ҳақиқий ҳолатини баҳолаш;
- стратегиянинг мақсадлар дарахтини ишлаб чиқиш ва реализация қилиш учун зарур бўлган ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини аниқлаш;
- корхона персоналини режалаштириш;
- потенциал хавфлар ва тўсиқларни, айниқса, инновациялар ва хусусий ташаббусларни амалга ошириш нуқтаи назаридан баҳолаш. Инсон капиталини молиялаштириш;
- матрицали дастурларни реализация қилиш бошқичлари бўйича аниқ ижрочиларни белгилаш ва амалга ошириш муддатларини кўрсатган ҳолда ташкилий ишларни амалга ошириш;
- стратегияларни амалга ошириш бошқичлари бўйича ахборот-маслаҳат таъминотини белгилайди;
- рақобат кўрсаткичларини ишлаб чиқиш, стратегиялар, жорий режалар ва мақсадли дастурларни реализация қилиниши устидан назоратни амалга ошириш.

Инсон капиталини бошқариш тизими персонални бошқаришдан фарқли ўлароқ, ходимларнинг эҳтиёжларидан корхонанинг ишчи кучига бўлган эҳтиёжларига йўналтирилган ва ходимларни бошқариш натижалари ходимларнинг мавжуд салоҳияти билан эмас, балки, лойиҳанинг имкониятлари билан белгиланади. Ташкилий ва техник инновацияларни қўллаш ва турли хил масалаларни муҳокама қилиш орқали мослашувчан ташкилий маданиятни шакллантириш ва ходимларнинг, шу-

нингдек, иш берувчиларнинг ўзаро масъулиятини рағбатлантирувчи ички муҳитни шакллантиришга алоҳида аҳамият бериш зарур.

Инсон капиталини бошқаришнинг самарали тизимини шакллантириш қуйидаги шарт-шароитларни ўз ичига олиши зарур:

- ўзгарувчан атроф-муҳит шароитларига ва турли хил вазиятларга мослаша оладиган инсон ресурсларини бошқаришнинг қуйи тизимини шакллантириш;
- компетенцияни шакллантириш, кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш;
- кадрларни касбий юксалишини рағбатлантириш;
- ходимларни мослашувчан меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини шакллантириш;
- ҳар бир ходимнинг касбий билим, кўникма ва малака даражасини баҳолаш;
- оператив бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш ва реализация қилишда ишчи гуруҳ ва алоҳида ходимларнинг иштирокини таъминлаш;
- кенг қўламли ўзаро алоқалар тизимини шакллантириш: корхона бошқаруви доирасида вертикал, горизонтал ва диагональ алоқалар.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда иқтисодий тизимни модернизациялашнинг ўзига хоз жиҳатларига мувофиқ келувчи инсон капиталини стратегик бошқаришнинг қуйидаги иккита концептуал ёндашуви келтириш мумкин:

1. Рационалистик ёндашув – корхона рақобат муҳитига максимал даражада мослашиши, бошқарув жараёнларида мослашувчанлик ва меҳнат интенсивлигини таъминлайди ҳамда даромадларни тақсимлашда ходимлар иштирокини оширади. Инсон капиталини бошқариш тизимида стратегик ривожланиш мақсадларига эришиш учун менежмент ва ходимларнинг ўзаро масъулиятини ошириш бўйича оқилон ёндашув назарда тутилади. Мазкур ёндашув асосида кадрлар хизмати корхона бошқаруви таркибига киради ва фаолиятнинг ўзи рақобат стратегиясини амалга оширишни таъминлайдиган холис ишчи кучи билан корхона эҳтиёжларини максимал қондиришга йўналтирилган. Рационал ёндашувнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бундай сиёсат ходимларни менежерларга бўйсунтиришга эмас, балки, стратегияни амалга ошириш ва маҳсулотлар (товарлар) рақобатбардорлигини таъминлаш учун манфаатларни ўзаро ҳисобга олиш ҳамда ўзаро жавобгарликка асосланганлигини ифодалайди.

2. Гуманистик ёндашув – ходимларнинг ўзлари рақобатдош устунликларини таъминлаш учун масъулиятли ҳисобланадилар. Улар бошқарувнинг мослашувчанлиги ва ходимларни рағбатлантириш асосида коммуникациялар самарадорлигини оширишни амалга оширадилар ва корхонанинг самарадорлиги ва рақобатдош устунликларини таъ-

минлайди. Замонавий меҳнат бозори талабларига мувофиқ гуманистик ёндашув асосида иш жойларини режалаштириш ва лойиҳалашда ходимларнинг иштироки, меҳнат шароитлари, ишлаб чиқарилган товарлар, турли манфаатларни қонуний деб эътироф этиш янги вазиятни юзага келишига шароит яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси асосида демократик ислохотлар йўлини қатъий давом эттирамиз. “Халқ сўзи” газетаси, 2021 йил 7 ноябрь, №238 (8018).
2. Салтыков А.В. Взаимодействие бизнеса, науки, образования и государства как непрерывный процесс внедрения инновационных моделей развития // В сборнике: Интеграция науки, образования и бизнеса - основа модернизации экономики. Материалы научной конференции аспирантов СПбГЭУ. Под научной редакцией Е.А. Горбашко. 2018. С. 128-129.
3. Устинова К.А., Губанова Е.С., Леонидова Г.В. Человеческий капитал в инновационной экономике. – Вологда: Институт социально-экономического развития территорий РАН, 2015. – 195 с.
4. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

Молиявий глобализация шароитида Ўзбекистон тижорат
банклари анъанавий операцияларининг ҳозирги ҳолати
Теоретическое и современное состояние традиционных
операций коммерческих банков Узбекистана в условиях
финансовой глобализации
Theoretical and current status of traditional operations of
commercial banks in Uzbekistan in conditions of financial
globalization

Темур РАХМАТОВ,
ТДИУ таянч докторанти.

Аннотация

Ушбу мақолада банк томонидан кўрсатиладиган хизматларнинг назарий асослари муҳокама қилинган бўлиб, банк хизматлари ва операциялари таҳлил қилинган. Шунингдек, таҳлилларга асосланган илмий ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

В статье рассматриваются теоретические основы банковских услуг и анализируются банковские услуги и операции. В статье разработаны научно-практические рекомендации на основе анализа.

This article discusses the theoretical foundations of banking services and analyzes banking services and operations. The article develops scientific and practical recommendations based on analysis.

Кириш

Ўзбекистон банк тизимида сўнгги йилларда банк хизматлари сифати ва кўламини ошириш бўйича қатор ишлар амалга оширилди. Лекин, жаҳонда бўлаётган ўзгаришлар, глобаллашув жараёни, рақобатбардошликнинг ҳаддан зиёд ривожланиши, тижорат банкларининг трансформация жараёнини янада фаоллаштириш, миқдорларга кўрсатилаётган банк хизматларини янги босқичга олиб чиқиш заруратини юзага келтиради.

Бу жараёнда, банк тизимидаги ислохотларнинг асосий мақсади – тижорат банкларини миқдор учун ишлашга ўргатишга қаратилган. Шу жиҳатдан, банк тизимини трансформациялаш борасидаги ислохотларни амалга ошириш, замонавий, билимли кадр-

ларга боғлиқ бўлиб, банк соҳаси вакиллариининг банк тизимида олиб борилаётган ислохотлар самарасини ва мазмун-моҳиятини яхши ўзлаштирганлиги асосий омиллардан саналади.

Ҳаракатлар стратегиясининг 71-бандида барча хизмат кўрсатиш соҳаларида рақамли трансформацияни амалга оширишга алоҳида эътибор қаратилган. Давлат улушига эга бўлган банклар трансформацияси бўйича “йўл харита”ларини 2020 йил 1 июндан бошлаб амалга ошириш, шу жумладан, аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларга кўрсатилаётган банк хизматлари сифатини ошириш ҳамда замонавий чакана банк хизматлари турларини кўпайтириш чоралари белгиланган.

Шу мақсаддан келиб чиқиб, жорий йилда банк

Калит сўзлар: тижорат банклари, банк хизматлари, операциялар, тўловлар, кредит, депозит, самарадорлик.

тизими фаолиятини кенг трансформациялаш, шунингдек, банк бизнесини юритишнинг замонавий моделларини жорий қилиш борасидаги белгиланган вазифалар ижроси Марказий банк ва тижорат банклари ўзаро ҳамкорлигининг амалий ва самарали шакллари қўлашни тақозо этмоқда. Бундай ёндашув, пандемия шароитида аҳолида банк тизими бўлган ишончни шакллантиришга ва уни оширишга хизмат қилмоқда.

2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш бўйича белгиланган вазифалар доирасида:

2022 йилда йиллик инфляция даражасини 9 фоизгача ва 2023 йилда 5 фоиз ҳамда фискал тақчилликни 3 фоизгача пасайтириш чоралари кўрилиб, кейинчалик инфляция ва Давлат бюджети тақчиллиги ушбу кўрсаткичдан ошмаслиги таъминлаб борилиши;

Бунда, давлат улушига эга тижорат банкларида трансформация жараёнларини якунлаб, 2026 йил якунига қадар банк активларида хусусий сектор улуши 60 фоизгача чиқарилиши кўзда тутилган. [1]

Банк хизматларининг спектри ҳар йили кенгайиб бормоқда, бозорда доимий равишда маҳсулот ва хизматларнинг янги турлари пайдо бўлмоқда. Ушбу омил кредит ташкилотлари ўртасидаги ҳар бир миқдор учун рақобатни кучайтиришга хизмат қилади. Шунинг учун, ҳар бир банк миқдор билан бўлган муносабатларини шериклик тамойилларига асосланган ҳолда тузмоқда. Шундай қилиб, кредит муассасалари ўз миқдорларининг маблағларини нафақат доимий равишда ҳимоя қилибгина қолмай, балки янги банк маҳсулоти ва хизматларини таклиф қилиш орқали аҳолининг тадбиркорлик фаолияти ривожига ҳисса қўшишлари ҳақида фикр юритишлари шарт. Кўпгина иқтисодий ва ижтимоий омиллар таъсири остида банк маҳсулотлари ва хизматларининг эволюцияси амалга оширилмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Банк хизматлари бозорида миқдорларнинг эҳтиёжлари ва уларни қондириш, шунингдек, банк хизматлари каби масалаларни тадқиқ қилиш, россиялик олимлар Е.Ф. Жуков, О.И. Лаврушин, Т.Н. Нестерова, А.Н. Иванов, ва франциялик иқтисодчи олим С. Де Куссерларнинг илмий изланишларида ўз аксини топган. Питер С. Роуз [7] жамоатчиликка банклар томонидан тақдим қилинадиган хизматлар,

хусусан, банклар тўғрисида шундай дейди: “Банк – бу молиявий хизматларни тақдим қиладиган, жамиятнинг пул маблағларини профессионал бошқариб турадиган, шунингдек, иқтисодиётда кўпгина функцияларни бажариб турадиган фирмадир”. Бундан ташқари Питер С. Роуз ўқув қўлланмасида валютани айирбошлаш, тижорат векселлар ҳисобини юритиш ва корхоналарга кредитлар тақдим қилиш, жамғарилувчи депозитлар, қимматликларни сақлаш, ҳукумат фаолиятини кредитлар билан қўлаб-қувватлаш, чек ҳисобрақамлари (талаб қилиб олингунча депозитлари), траст хизматлари ва охириги йилларда ўз ривожини топган истеъмол кредитларини тақдим қилиш, суғурта хизматларини сотиш, нафақа режаларини сотиш, қимматли қоғозлар билан бўладиган операциялар бўйича брокерлик хизматларини таклиф қилиш каби банк хизматлари устидан тадқиқот ишларини олиб борган.

Мазкур иқтисодчи олимнинг фикрича, банк шаклининг ўзгариши бир қанча асосий тенденциялар ёрдамида амалга ошади: хизматлар сони ўсиши, рақобатнинг ўсиши, дерегуляция, молиялаштириш нархининг ўсиши, фоиз ставкаларга ўта сезувчан фондлар, технологик революция, консолидация ва географик экспансия, банк ишининг глобализацияси, банкротлик хатарининг ўсиши ва давлат томонидан депозитларни суғурталаш тизимининг кучсизланиши.

Россиялик олим Е.Ф. Жуков [3] ўзининг ўқув қўлланмасида банк муассасасига ва банк операцияларига қуйидагича фикр билдирган: “банкка маблағларни йиғувчи ва уларни қайтаришлик асосида жойлаштирувчи муассаса сифатида қаралганда, унинг бу фаолиятида актив ва пасив операциялари ажратиш мумкин бўлади”.

Мазкур қўлланмада банкнинг пасив операциялари қисмида омонатлар (депозитлар) қабул қилиш, миқдорлар, шу жумладан, банк-корреспондентлар учун ҳисоб рақамларни очиш ва уларни юритиш каби хизматлар устида тўхталиб ўтган. Актив операциялар қисмида миқдорларга ссудалар тақдим қилиш, касса хизматларини кўрсатиш ва ҳоказо кўрсатишган. Шу билан бирга Е.Ф. Жуков тижорат банкларининг молиявий хизмат турлари таркибига кирувчи лизинг, факторинг, форфетинг, траст операциялари; бошқа хизмат турлари туркумидан касса ҳисоб-китоб хизматлари, юридик шахсларга хизмат кўрсатиш каби банк хизмат турлари борасида ўрганиш ишларини олиб борган.

Таниқли россиялик олим О.И. Лаврушин [5], банкнинг ҳусусияти унинг фаолияти моҳиятлари ёрдамида белгиланади ва мазкур фаолиятнинг натижаси банк маҳсулотининг яратилиши ҳисобланади, деб белгилаб ўтган.

Тадқиқот методологияси

Илмий тадқиқот олиб боришда жадвалларни аналитик таққослаш, тадқиқотнинг мантиқий ва таққослама таҳлил маълумотларни гуруҳлаш, уларни бир-бири билан солиштириш йўли билан статистик қайта ишлаш усули, миқдор ва сифат кўрсаткичлар ҳисоблаш каби услублардан фойдаланилади.

Таҳлил ва натижалар

Банкларни трансформация қилиш жараёнида мижозларнинг талаблари ортиб бориши муқаррар ва бу борада илғор инновацион банк хизматларини сифатли кўрсатилмаслиги натижасида банк мижозларининг ўз банкига бўлган ишончининг камайишига олиб келиши мумкин. Натижада, банк мижозлари банкларини алмаштиришга ёки бошқа банк хизматларидан фойдаланишга ҳаракат қилади. Шунинг учун банклар мижозларининг талабларига биноан фаолиятини трансформация қилиши, яъни, банк маҳсулотлари ва хизматларини замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда янги банк хизматларни яратишни тақозо этади.

Банк маҳсулоти бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- тўлов маблағларини яратиш;
- хизматларни тақдим қилиш.

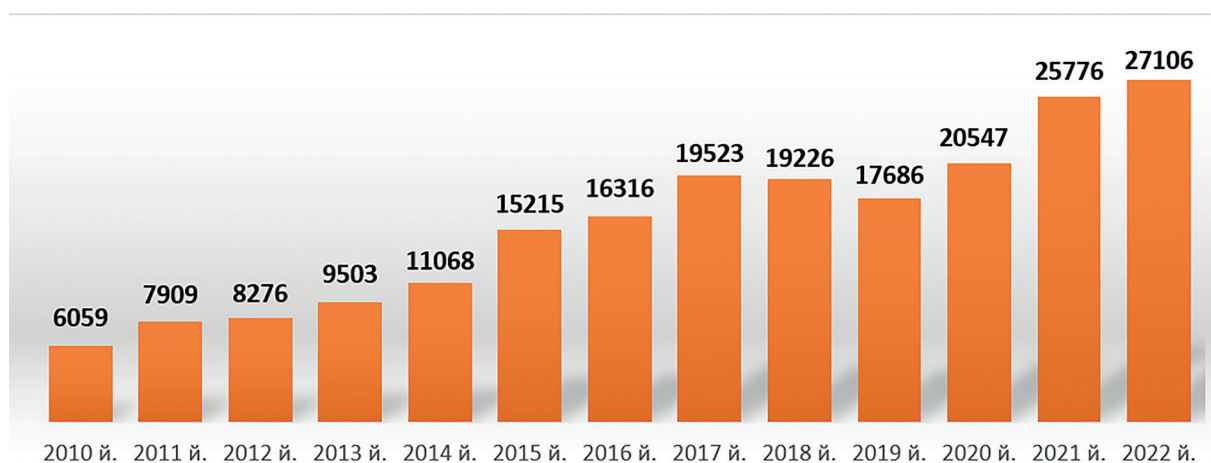
Тўлов маблағларини яратиш бутун иқтисодийёт миқёсида (ёки бошқача қилиб айтганда макроаражада) олинади. Бизга маълумки, меҳнат маҳсу-

лотларини айирбошлаш бир маҳсулотнинг бошқа маҳсулот турига алмаштириш шаклида эмас, балки сотиб олиш-сотиш шакли кўринишида амалга оширилади. Товар ишлаб чиқарувчи бозорга ўзининг товарини таклиф қилади. Ўз навбатида, сотиб олувчи ўзининг товарини сотган тақдирда ўзига керак бўлган маҳсулотни сотиб олиши мумкин бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида сотиб олиш-сотиш жараёнини амалга ошириш учун умумий тўлов маблағлари кўринишидаги пул зарур бўлади. Тўлов маблағларисиз товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида меҳнат маҳсулотларини айирбошлаш имконияти бўлмайди.

Банк хизматларини ўзига хос ва ўзига хос бўлмаган турларга ажратиш мумкин. Ўзига хос бўлган хизматлар таркибига банк томонидан амалга ошириладиган учта операцияларни киритиш мумкин: 1) депозит операциялари; 2) кредит операциялари; 3) ҳисоб-китоб операциялари.

Депозит операциялари деганда мижозлар маблағларининг банк омонатларига (депозитларига) кўчиши тушунилади. Мижозлар банкка қўйган пул маблағлари учун фоиз тўловларини оладилар.

Кредит операциялари банкнинг асосий операциялари ҳисобланади. Чунки, банклар фоиз дарамадларининг асосий қисмини кредитлар тақдим қилиш жараёнидан оладилар. Лекин баъзи мамлакатларда (асосан иқтисодий кризис мавжуд бўлган ва инфляция даражаси юқори бўлган давлатларда) юқори хатар даражасидан қочиб, тижорат банклари асосан кредитлаш эмас, балки хатар даражаси паст бўлган банк операцияларини (масалан, валюта операциялари ва ҳаказо) амалга оширишни афзал кўрадилар.

1-чизма. Ўзбекистонда муомалага чиқарилган банк карталар сони (минг дона, 1 январь ҳолатига кўра) [8]

Ҳисоб-китоб операциялари банклар томонидан нақд ва нақдсиз кўринишда амалга оширилади. Мижоз топшириғига кўра банклар уларга товар-моддий бойликларни сотиш ёки сотиб олиш билан боғлиқ бўлган тўловларни амалга ошириш, иш ҳақларини тўлаш, солиқ, йиғимлар билан боғлиқ ва бошқа зарур бўлган тўловларни амалга ошириш учун турли хил ҳисобрақамлар очадилар. Бу жараёнда тижорат банклари воситачи ролини бажариб, кўрсатган хизматлари учун ўз хизмат ҳақини олади.

Қуйидаги 1-чизмада 2010-2021 йилларда тижорат банклари томонидан пластик карточкаларни муомалага чиқарилиш ҳолати таҳлил қилинган бўлиб, бунда кўрсак бўладики, 2010 йилнинг бошида муомалага чиқарилган пластик карточкалар сони 6059 минг донга бўлган бўлса, уларнинг сони 2022 йилнинг 1 январь ҳолатида эса 27106 минг донани ташкил қилмоқда.

2021 йилда пластик карточкалар орқали амалга оширилган транзакциялар ҳажми 111137 млрд. сўмни ташкил этди (2-чизма).

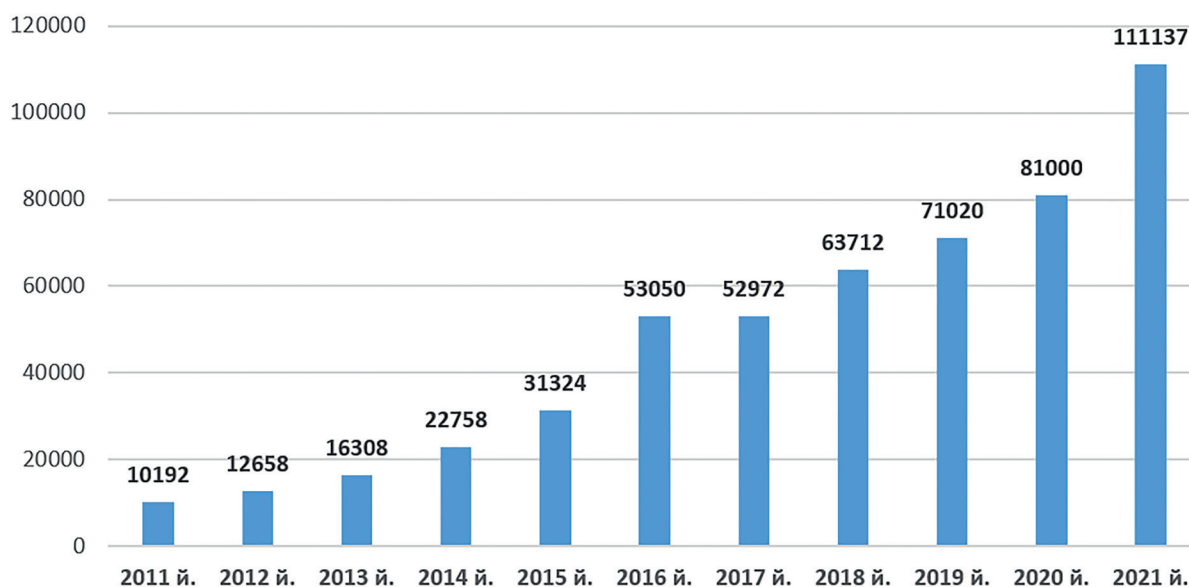
Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, 2010-2020 йилларда Ўзбекистонда электрон тўловлар ҳажми жуда тез ривожланмоқда. Бундай ривожланиш айниқса охириги йилларда кузатишмоқда.

вий банк хизматлари сони кўпчилиكنи ташкил қилиб, уларнинг баъзи кўринишларини қуйида келтириб ўтамыз:

- воситачилик хизматлари;
- корхонани ривожлантиришга қаратилган хизматлар (яъни биржага киритиш, акцияларни жойлаштириш, юридик хизмат кўрсатиш, ахборот хизматлари ва ҳоказо);
- кафолат ва кафиликлар тақдим қилиш;
- ишончли операциялар (жумладан мижознинг топшириғига кўра унинг мулкни бошқаришда консультация ва ёрдам бериш);
- корхоналарга бухгалтерлик ёрдамларини кўрсатиш;
- суд органларида мижознинг манфаатларини тақдим қилиш;
- сейфларни тақдим қилиш бўйича хизматлар;
- туристик хизматлар ва бошқалар.

Юқоридаги классификация асосида кўриб чиқилган банк хизматлари ҳам юридик шахс мақомига эга бўлган мижозлар учун, ҳам жисмоний шахслар учун кўрсатилади. Банк амалиётида юқоридаги банк хизматларининг тўплами банкларда бир хил бўлиши мумкин, фақат уларнинг кўлами ҳар хил бўлади.

Банк хизматларнинг пулли бўлиши ва банкнинг

2-чизма. Ўзбекистонда тўлов терминаллари орқали амалга оширилган миллий валютадаги транзакциялар суммаси (млрд.сўмда) [8]

Бундан ташқари банкларнинг ноанъанавий хизматлар турлари мавжудки, унинг таркибига қолган бошқа барча банк хизматлари киради. Ноанъана-

даромади нуқтаи назаридан қаралганда, қўшимча аниқлик киритишга ёрдам берадиган қуйидаги белгиларни киритиш мумкин: *даромад келтирувчи ва*

даромад келтирмайдиган хизматлар; қиммат ва арзон хизматлар. Банкнинг кўпгина актив операциялари банкка даромад олиш имкониятини беради ва аксинча омонатлар (депозитлар) бўйича фоизларни тўланишини тақозо қилувчи пассив операциялар банк учун харажат келтиради. Баъзи банк хизматлари кўп меҳнатни талаб қилади, шунинг учун уларнинг нархи қиммат бўлади. Масалан, аккредитивни расмийлаштириш ва уни амалга ошириш хизмати тўлов топшириқномага асосан мижознинг пулини ўтказиб юбориш хизматиға нисбатан банкка қимматга тушади.

Юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, моддий маҳсулотнинг ҳаракатланишига боғлиқ равишда банк хизматлари икки турга бўлинади: моддий маҳсулотнинг ҳаракати билан боғлиқ бўлган хизматлар ва соф хизматлар. Банклар ўзларининг пул маблағлари операциялари ёрдамида асосан моддий товарларнинг ҳаракатига хизматлар кўрсатади, буларнинг асосий қисми биринчи турга мансуб бўлади. Товар ҳаракатига ёрдам берувчи банкнинг бу хизматлари (масалан, корхоналарга транспорт хизматлари, алоқа, савдо) янги қўшимча нархни келтириб чиқаради. Банк томонидан соф хизматлар бевосита моддий ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи корхоналар, шунингдек, шахсий эҳтиёжларни қондириш учун маълум тоифадаги фуқароларга тақдим қилинади.

Таъкидлаб ўтганимиздек, банк маҳсулоти – бу ҳар хил хизматлардир. Ишлаб чиқариш корхоналарининг хизматидан фарқли ўлароқ, банк хизмати моддий кўринишга эга эмас. Шунинг учун, меҳнат маҳсули предмет шаклини оладиган моддий ишлаб чиқарувчи тармоқлардан фарқли равишда банк хизматларини омборларда сақлаш, захира шаклида ишлаб чиқариш мумкин эмас.

Банк хизматларининг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг ишлаб чиқариш характери ҳисобланади. Ҳатто оддий кўринишга эга бўлган банк омонатларига фуқароларнинг ва корхоналарнинг маблағларини жалб қилиш амалиёти юқори ишлаб чиқариш маъносига эга. Бунда банк нафақат пуллари йиғади, балки “ишламаётган” маблағларни ишчи ҳолатга келтиради. Шу тариқа банк операциялари мижозларнинг ҳўжалик фаолиятига хизмат кўрсатиш орқали ишлаб чиқаришни ривожланишига ва жадаллашувига сабаб бўлади.

Банк хизматларининг яна бир хусусияти шундан иборатки, бунда юқори миқдордаги маблағлар

бир ҳисобрақамдан иккинчи ҳисобрақамга, бир ҳудуддан иккинчи ҳудудга кўчади, яъни, бунда капиталнинг пул кўринишдаги ҳаракати вужудга келади. Масалан, кредитлаш билан боғлиқ бўлган банк операциясини олайлик. Маълумки, тақдим қилинган кредит белгиланган муддат ичида банкка устама фоиз тўловлари билан биргаликда қайтиб келиши лозим. Бу шуни англатадики, қарздор кредитни шундай ишлатмоғи лозимки, бунда қарздор ҳеч бўлмаганда банк фоизларини тўлаш учун фойда кўриши лозим. Мижоз кредит шартномасига асосан кредит маблағларини “еб кетиш” (истеъмол мақсадлари) учун эмас, балки капитал шаклида ишлатишга мажбур бўлади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси банк амалиётида банклар ўз маблағларини жойлаштирадиган корхоналарнинг молиявий ҳолати билан камдан кам ҳолатда қизиқади. Кўпчилик ҳолатларда фақат қарз олган корхоналарнинг молиявий ҳолати устидан назорат ўрнатилган. Аммо таъкидлаб ўтиш жоизки, барқарор бўлган ресурс базаси банкнинг молиявий ҳолати барқарор бўлиши асосидир.

Хулоса ва таклифлар

Ўзбекистонда тижорат банклари томонидан дастур яратувчилар билан бирга жорий этилган мобил илова дастурлари орқали мижозларга реал вақт режимида банк операцияларини бажариш имконини берувчи қуйидаги:

- картадан картага пул ўтказиш (P2P) операцияларини бажариш;
- солиқ, бюджет, коммунал ва бошқа бир қанча тўловларни амалга ошириш;
- мижознинг талабига кўра банк картасини блокаш (блокдан чиқариш);
- жисмоний шахслар учун микроқарз олиш ва кредитларни сўндириш;
- онлайн омонатларни расмийлаштириш, депозит ҳамда ссуда (кредит) ҳисобварақларини масофадан очиш (банк ҳисобварақларини ўрнатилган тартибда очган мижозлар учун);
- халқаро банк карта ҳисобварағидан тўловларни амалга ошириш ва мониторинг қилиш, онлайн конверсия хизматлари;
- банк инфратузилмалари (филиаллар, айирбошлаш шохобчалари, банкомат ва инфокиоскалар) дислокацияси ҳақида маълумот олиш;
- халқаро пул ўтказмалари тизими орқали келган маблағларни мижознинг хоҳишига кўра банк ҳисобварағи (омонати) ёки банк картасига кири-

тиш каби хизматлар йўлга қўйилган.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда банк тизими жаҳон молия бозорига интеграциялашувини жадаллаштиришда қуйидаги масаларга алоҳида эътибор қаратиши лозим:

1. Банклар фаолиятининг иш услубини ўзгартириш, бунда ҳар бир мижозга йўналтирилган ўз стратегиясини ишлаб чиқиш.

2. Пандемия давридаги муаммоли кредитларни танқидий ўрганиш, бу борада банкнинг олис ҳудудларидаги мижозларининг ҳам молиявий аҳволини

таҳлил қилиш, ҳар бир мижозга индивидуал ёндашиш.

3. Ахборот технологиялари ва коммуникацияларни ривожлантирган ҳолда аҳолига сифатли банк хизматларини онлайн шаклда тақдим этишнинг инновацион янги турларини жорий қилиш.

4. Рақамли банкинг молиявий хизматларни мобил ва онлайн-платформалар орқали амалга оширишда вақт ва харажатларни тежаш, шахсий маълумотларнинг хавфсизлигини таъминлаш, хизмат кўрсатиш тезлиги ва сифатини ошириш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2022. - 4-б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги “2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги ПФ-5992-сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2020. – № 6 (766). – 32-б.
3. Жуков Е.Ф. Банки и банковские операции. М., 2017, “ЮНИТИ”.
4. Иванов А.Н. Банковские услуги: зарубежный опыт и российский опыт, М., 2019.
5. Лаврушин О.И. Банковские операции / дарслик/. М., 2019.
6. Нестерова Т.Н. Банковские операции”, М., 2020.
7. Питер С. Роуз, Банковский менеджмент М. 2007.
8. www.cbu.uz.

Валюта бозорида валюта курси динамикасига таъсир этувчи фундаментал ва техник омиллар Фундаментальные и технические факторы, влияющие на динамику валютного курса на валютном рынке Fundamental and technical factors affecting the dynamics of the exchange rate in the currency market

Сардор АХМЕДЖАНОВ,
ТДИУ мустақил тадқиқотчиси.

Аннотация

Мақолада фундаментал ва техник омиллар тизими ҳамда уларнинг халқаро молия бозорлари шиширокчилари валютаси курсига таъсирининг ва узок муддатда валюта курсини ўзгаришига бозор конъюнктурасига катта таъсир кўрсатадиган омиллар, валюта курсининг кўп омиллиги турли иқтисодий категориялар, хусусан, талаб ва таклифнинг тебраниши, нарх, қиймат, фоиз, пуллар, тўлов баланси билан ўзаро боғлиқлиги ва Ўзбекистон Республикасида валюта курсини девальвациясига сабаб бўлаётган омилларнинг назарий жиҳатлари кўриб чиқилган.

В статье рассматриваются теоретические аспекты системы фундаментальных и технических факторов, их влияние на валютный курс участников международных финансовых рынков, которые оказывают существенное влияние на рыночную конъюнктуру в долгосрочной перспективе, а также факторы, которые приводят к девальвации национальной валюты в Республике Узбекистан.

The article discusses the theoretical aspects of the system of fundamental and technical factors, their impact on the exchange rate of participants in international financial markets, which have a significant impact on market conditions in the long term, as well as factors that lead to the devaluation of the national currency in the Republic of Uzbekistan.

Халқаро валюта бозоридаги операцияларни амалга ошириш учун бу бозорни яхши ташкил этилган ва рағбатлантирилган таҳлил тизимисиз амалга ошириб бўлмайди. Жаҳон валюта бозорини таҳлил қилиш тизими деганда, валюта бозори ҳолатини таҳлил қилишнинг комплекс усул ва йўллари ҳамда валюта курсларининг ҳаракатини башорат қилиш тушунилади. Бошқача айтганда, жаҳон валюта бозорини таҳлил қилиб бориш ва валюта курсларини башорат қилиш валюта операциялари самарадорлигини таъминлаш ҳамда умуман валюта тизими-

нинг барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади. Жаҳон валюта бозорини таҳлил қилишнинг асосий мақсадлари қуйидагилардир:

- валюта курслари динамикасини башорат қилиш;
 - валюта операцияларини амалга оширишда хатарларни камайтириш;
 - валюта бозорини бошқариш самарадорлигини миллий ва халқаро даражадаги мувофиқлаштирувчи давлат институтлари томонидан амалга ошириш.
- Халқаро валюта бозорининг таҳлилида кўрса-

Калит сўзлар: халқаро валюта бозори, фундаментал ва техник омиллар, валюта курси динамикаси, самарали валюта курси, нархлар индекси, форвард ва фьючерс курслари, фонд индекслари, инфляцион қадрсизланиш.

тиб ўтилган барча мақсадларни икки гуруҳга жамлаш мумкин:

- бозор иштирокчилари (банклар, корпорациялар, фондлар, суверен давлатлар ва бошқалар) томонидан валюта курсларини тўғри башоратлаганда фойда олиш ёки зарарнинг олдини олиш;
- давлат ва нодавлат ихтисослашган институтлари томонидан валюта бозори самарадорлигини ошириш.

Халқаро валюта бозори динамикаси тўғри тузилганда бошқарувчи институтлар томонидан бозор ҳолатига мос келадиган бевосита ва билвосита дастаклардан фойдаланилади. Шу сабабли, валюта бозорининг таҳлили унинг динамикасини қисқа, ўрта ва узоқ даврга башорат қилиш билангина чекланмасдан, регуляторлар томонидан шароитга мос келадиган бошқарув услубларни танлашни ҳам камраб олади.

Жаҳон валюта бозори таҳлили ўз ичига бир неча бўғинлардан иборат тизимни ташкил этади (1-чизма).

саткичларни учта гуруҳга ажратиш қабул қилинган:

Узоқ давр таъсир этадиган омиллар (ялпи ички маҳсулот, тўлов баланси ва ҳ.к.)

Ўрта муддатда таъсир этадиган омиллар (ишсизлик даражаси, нархлар индекси ва бошқалар)

Қисқа муддатли омиллар (сиёсий намоёндаларнинг чиқишлари, сайловлар, форс-мажор ҳолатлари, узун қулоқ гаплар ва ҳ.к.).

Маълумотларнинг ойлик, чорақлик ва йиллик таҳлили аввалги давр кўрсаткичларини ҳисобот давридаги кутилаётган ва ҳақиқий кўрсаткичлар билан солиштириш орқали амалга оширилади. Валюта курси ўзгаришига курснинг жорий даврдаги даражаси ва кутилаётган курсдан оғиши таъсир этади.

Классик пул назарияси таҳлили асосчиси И.Фишернинг “айирбошлаш тенгламаси” деб номланадиган тенглама, яъни:

$$MV=PY$$

бу ерда М – пул массаси, V – пулни айланиш тезлиги, P – базавий йиллик тооварлар ва хизматларни

1-чизма. Жаҳон валюта бозори таҳлили.

Чизмада келтирилган услубларни шартли икки гуруҳга бўлиш мумкин: халқаро валюта бозорини таҳлил қилишнинг фундаментал услублари ва техник услублар.

Фундаментал таҳлил валюта бозорининг асосий товари ҳисобланган валюта қиймати динамикасини макроиқтисодий қонунлар асосида ўрганишдан иборат.

Классик фундаментал таҳлил (асосчилари Б.Гре-хем ва Д.Дод¹) қилинадиган макроиқтисодий кўр-

бирга тенглаштирилган қийматига нисбатан белгиланган нархлар даражаси, Y – маҳсулотларни йиллик реал ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми ва ушбу қарашни валюта бозорининг кенгайиши натижасига асосланиб ривожлантирган классик фундаментал таҳлил асосчиси М.Фридманни пулнинг қиймат назарияларига² асосланган бўлиб, валюта курсига таъсир этадиган омиллар пул массаси, баҳо-лар даражаси ва ЯИМ:

$$M = KPQ$$

¹ https://ru.wikipedia.org/wiki/Фундаментальный_анализ.

² В.Тарасов. Генезис основных теорий денег. Банковский вестник, Верасень 2007 г., стр.19, 21. <https://elibrary.by/>

бу ерда m – пул массаси, K – пул захирасини фойдага нисбати тезлиги, P – нархлар даражаси, Q – ЯИМ.

Валюта бозорини классик фундаментал таҳлил М.Фридманнинг пулнинг миқдорий назариясидан бошқа ҳарид қобилияти паритети назариясига асосланади, унга мувофиқ икки давлат валюталарининг нисбати мамлакатдаги нархлар даражасига мос келади, нархлар эса пулнинг миқдорий назариясига асосан ҳисоблаб чиқилади. Шунинг учун валюта бозорини фундаментал таҳлилида валюта курси динамикаси қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$E = \left(\frac{M_d}{M_f} \right) \times \left(\frac{V_d}{V_f} \right) \times \left(\frac{Q_f}{Q_d} \right),$$

бу ерда E -валюта курси, M_d - мамлакатдаги пул массаси, M_f - қайси давлат валютасига нисбатан валюта курси ҳисобланаётган бўлса шу давлатдаги пул массаси, V_d - миллий бозордаги пул айланиш тезлиги, V_f - қайси давлат валютасига нисбатан валюта курси ҳисобланаётган бўлса шу давлатдаги пул айланиш тезлиги, Q_f - валютасида котировка қилинаётган давлатнинг ЯИМи, Q_d - мамлакат ЯИМи.

Пулнинг миқдорий назарияси ва харид қобилияти паритети (асосчиси Г.Кассель) назарияларига асосланиб қуйидаги хулосага келиш мумкин, бошқа макроиқтисодий кўрсаткичлар ўзгармас бўлганда

мамлакатда пул массасини ўсиши миллий валюта курсининг пасайишига олиб келади. Аммо жаҳон валюта бозорини фундаментал таҳлили миллий ва халқаро валюта бозорларининг йиғиндиси сифатида шартли учта гуруҳга бириктирилган омиллари ўрганишни тақозо этади (1-жадвал)³.

Жаҳон валюта бозорининг фундаментал таҳлили гуруҳига кирадиган тизимли макроиқтисодий кўрсаткичларни валюта курси билан боғлиқлигини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Пулнинг миқдорий назариясига мувофиқ валюта курси ва инфляция ўзаро боғлиқдир. Мамлакатда, агарда тескари йўналишда бошқа омиллари ҳаракат қилмаётган бўлса, инфляция даражаси қанчалик юқори бўлса валюта курси шунчалик паст бўлади. Пулнинг инфляцион қадрсизланиши унинг харид қобилиятини пасайтиради ва унинг курсини, инфляция даражаси паст давлатнинг валюталарига нисбатан пасайишини келтириб чиқаради. Бундай тенденция, одатда, ўрта ва узоқ вақт оралиғида кузатилади. Қисқа даврда бу ҳолат кузатилмайди. Мамлакатда инфляция даражаси ортиши мумкин, аммо миллий валюта курсининг пасайиши содир бўлмайди.

Инфляция ишлаб чиқариш ва истеъмол нархлари индексининг ойлик кўтарилиши билан ўлчанади. Истеъмол нархлари индекси асосан шаҳар аҳолисининг истеъмолини аниқлайдиган товар ва хизмат-

1-жадвал.

Халқаро валюта бозорини классик фундаментал таҳлили омиллари гуруҳи

Биринчи гуруҳ тизимли узоқ муддатли омиллари	Иккинчи гуруҳ тизимли ўрта муддатли омиллари	Учинчи гуруҳ Ўзгарувчан қисқа муддатли омиллари
Инфляция. Тўлов ва савдо баланси. Фоиз ставкаси ва мамлакатларнинг фоиз ставкаларидаги фарқлар. Ялпи ички маҳсулотнинг ўзгариши. Пул массаси динамикаси. Ишсизликнинг ўсиши ёки камайиши. Жамланган иқтисодий кўрсаткичнинг ўсиши.	Ойлик чакана савдо ҳажми. Ишлаб чиқариш нархлари индекси. Саноат ишлаб чиқариши индекси. Меҳнат самарадорлигининг пасайиши. Шахсий фойданинг ортиши. Ойлик товар захираларининг ўсиш.	Бозорлардаги чайқовчилик, мос валюталарнинг форвард ва фьючерс курслари. Банк депозитлари бўйича ставкалари. Фонд индекслари. Жаҳон молия бозорининг бошқа секторларининг (фонд, кредит, сугурта) ривожланиш даражаси. Янгиликлар ва башоратлар. Даврийлик ва инқирозлар. Сиёсий воқеалар. Бошқа омиллари.

³ Муаллиф ишланмаси. bitstream/123456789/18246/1/3w.pdf

лар нархининг ўзгаришини статистик ўлчовидир. Ушбу кўрсаткич инфляцион кутишлари индексини ўсишига катта таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқариш нархлари индекси товарлар улгуржи нархларининг ўсишини ифодалайди. Унинг ўсиши инфляциянинг борлигини англатади. Ушбу индексларнинг ўсиши валюта курсини келгусида пасайиши мумкинлигидан дарак беради.

Инфляция ва валюта курси орасида боғлиқлик мавжуд, яъни, фақат инфляция валюта курсига таъсир этмайди, валюта курси ҳам инфляцияга таъсир кўрсатади. Давлатларнинг монетар сиёсатни олиб боровчи ҳукумат раҳбарлари юқори инфляция даврида курснинг эркин сузишини бошқаришда қайд этилган боғлиқликдан фойдаланади. Инфляция даражасини насайтириш учун монетар сиёсатни олиб боровчи ҳукумат раҳбарлари валюта курсини инфляция даражаси паст бўлган давлатнинг валютасига (валюта саватига) боғлаб қўяди. Бундай “бошқариладиган” валюта курсининг сузиши айниқса ривожланаётган ва ўтиш мамлакатларида кенг фойдаланилади.

Валюта курси тўлов баланси ҳолати ва ташқи савдо баланси тузилишига боғлиқдир. Актив тўлов баланси, яъни, ижобий сальдо, савдо ҳамкорлари томонидан ушбу валютага нисбатан талабнинг ошиши оқибатида валюта курсининг кўтарилишига сабаб бўлади. Пассив тўлов балансида тескари жараён бўлади. Тўлов балансининг беқарорлиги миллий валюта курсига нисбатан талаб ва таклиф тенденцияси динамикасидаги сакрашларнинг кучайишига олиб келади.

Валюта бозори таҳлилида фундаментал омилларининг иккинчи гуруҳига тегишлиларининг ҳам таъсири каттадир.

– чакана савдолар ҳажми ортиши ёки камайиши мос равишда валюта курсини оширади ёки пасайтиради;

– ишлаб чиқариш баҳоларининг индексини ўсиши инфляциядан хабар берганлиги сабабли валюта курсини пасайтиради;

– саноат ишлаб чиқариши индексининг ортиши валюта курсини кўтарилишига олиб келади;

– иқтисодиётда меҳнат самарадорлигининг пасайиши ёки ишлаб чиқаришнинг пасайиши валюта курсининг пасайишига олиб келади.

Фундаментал таҳлилнинг учинчи гуруҳига реал вақт режимида олиш мумкин бўлган омиллар киради, жумладан, валюталарнинг форвард

ва фьючерс курслари, депозитли фоиз ставкалар, фонд индекслари (**DJIA** – АҚШ, **Nikkei-225** – Япония; **FTSE-WO** – Буюк Британия; **CAC-40** – Франция; **DAX-30** – Германия; **Hang Seng** – Гонконг). Индекслар миллий валюта қийматини белгилашда катта роль ўйнайди. Индекснинг ўзгаришига қараб валюта курси ҳам унга эргашади.

Валюта курсининг ўзгариши талаб ва таклифга асосланганлиги сабабли, талаб ва таклифнинг нисбати тизимли ва ўзгарувчи (конъюнктурал) омилларга боғлиқдир.

Тизимли омиллар мамлакатнинг умумий иқтисодиёти ҳолатини ифода этиб, талаб ва таклифга бевосита таъсир кўрсатади. Ушбу омилларга қуйидагилар киради:

– иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари (ЯИМ, саноат ишлаб чиқариши ҳажми, ишсизлик даражаси ва бошқалар);

– миллий иқтисодиётнинг очиқлик даражаси;

– мамлакатдаги пул-кредит сиёсати;

– мамлакат товарларининг рақобатбардошлик даражаси ва унинг динамикаси;

– инфляция даражаси ва инфляцион кутишлар;

– фоиз ставкасини даражаси;

– жаҳон бозорида миллий валютага бўлган ишонч;

– мамлакатнинг ташқи қарзлар ва мажбуриятларини тўлай олиш қобилияти.

Конъюнктурал омиллар, бу дунё бозорларидаги тенденцияга қараб доим ўзгариб туради. Унга қуйидагилар киради:

– спекулятив савдо операциялари;

– жаҳон молия бозорининг бошқа тармоқларининг ривожланганлик даражаси (фонд, кредит, суғурта);

– янгиликлар ва башоратлар;

– даврийлик ва инқирозлар.

Валюта бозорининг фундаментал таҳлили тизимига макроиқтисодий кўрсаткичлардан ташқари тасодикий ва кутилмаганда содир бўладиган билан бирга кутилган ва режалаштирилган янгиликлар ва башоратлар киритилади. Янгиликлар валюта бозори иштирокчиларига руҳий таъсир кўрсатади, аниқ валюталар билан операцияларни тезлаштиради ёки секинлаштиради. Фундаментал таҳлилда кўпроқ иқтисодий янгиликларнинг фоиз ставкасига таъсири баҳоланади.

Фундаментал таҳлил омилларини жаҳон валюта бозоридаги валюталар курси ўзгаришига таъсири

даражаси 2-жадвалдаги⁴ каби бўлиши кузатилган.

Валюта бозорининг фундаментал таҳлили асосан узоқ давр учун башорат қилиш учун қўлланилади. Ундан қисқа муддатда валюта курсини башорат қилишда ишлатилмайди. Валюта бозорининг таҳлилини фақат иқтисодий асосланган фундаментал таҳлил усулигина самарали валюта бозори ва техник таҳлил ёндашувларига эга.

Валюта курси миллий пул бирлигини бошқа дав-

бекистон Республикасида валюта курсининг девальвациясига сабаб бўлаётган омилларни кўриб чиқиш аини муддаодир:

1. Тўлов балансининг ҳолати. Марказий банкнинг ҳисоботларига мувофиқ 2021 йилнинг 9 ойи давомида Ўзбекистон Республикаси тўлов баланси кўрсаткичларининг шаклланишига коронакризис шароитида ички ва ташқи бозорлардаги тикланиш, ташқи савдо айланмасининг ва пул ўтказмалари

2-жадвал.

Фундаментал таҳлил омилларини жаҳон валюта бозоридаги валюталар курси ўзгаришига таъсири даражаси

Фундаментал таҳлил омилли	Валюта курсига таъсири
Инфляция: даражасининг ошиши даражанинг тушиши	курсни заифлаштиради курсни мустаҳкамлайди
Тўлов балансининг ҳолати: актив сальдо пассив сальдо	курсни мустаҳкамлайди курсни заифлаштиради
Фоиз ставкаси: кўтарилиши пасайиши	курсни мустаҳкамлайди курсни заифлаштиради
Турли молиявий бозорлардаги фоиз ставкаларининг фарқи	турли натижаларни беради
Ялпи ички маҳсулот: ўсиши (иқтисодий ўсиш) пасайиши	курсни заифлаштиради курсни мустаҳкамлайди
Чакана савдолар ҳажми: Ортиши камайиши	курсни заифлаштиради курсни мустаҳкамлайди
Шахсий даромадларнинг ортиши	курсни мустаҳкамлайди
Товар захираларини ортиши	курсни заифлаштиради
Иқтисодиётда ишлаб чиқаришнинг пасайиши	курсни заифлаштиради

лат пул бирлигига нисбати ва бошқа давлатлар пул birlikлари ўртасидаги нисбат билан белгиланади. Валюта алмашув курсининг шаклланишини белгилловчи омил бозор, хусусан, чет эл валютасига мамлакатдаги ички талаб ва таклиф ҳисобланади.

Ҳозирда, узоқ муддатда валюта курсининг ўзгаришига бозор конъюнктурасига боғлиқ бўлган турли омиллар катта таъсир кўрсатади. Талаб ва таклифнинг тебраниши таъсирида валюта курси ўз қиймати асосидан, яъни, харид қобилиятидан оғади. Валюта курсининг кўп омиллилиги турли иқтисодий категориялар, хусусан, нарх, қиймат, фоиз, пуллар, тўлов баланси билан ўзаро боғлиқдир. Ўз-

ҳажмларининг ўсиши, глобал бизнес фаолиятининг мувозанатлашуви каби омиллар ўз таъсирини кўрсатди. Юқоридаги омиллар таъсирида 2021 йилнинг 9 ойи учун жорий операциялар ҳисоби дефицити 5,1 млрд. доллар (2020 йилнинг 9 ойида 279,2 млн. доллар) миқдорида шаклланди. Бунда, савдо балансининг (товарлар ва хизматлар) манфий сальдоси (9,7 млрд. доллар) бирламчи ва иккиламчи даромадларнинг ижобий сальдоси (4,6 млрд. доллар) ҳисобига қисман қопланди. Жорий йилнинг 9 ойида молиявий ҳисобнинг манфий сальдоси 6,0 млрд. долларни ташкил этди. Бунда, молиявий ҳисоб дефицитининг ўсишига асосий сабаб кре-

⁴ Муаллиф ишланмаси

дитлар ва қарзлар бўйича норезидентлар олдидаги мажбуриятлар 2,7 млрд. долларга, тўғридан-тўғри инвестициялар 1,7 млрд. долларга ҳамда портфель инвестицияларида қимматли қоғозлар чиқарилиши эвазига 1,3 млрд. долларга ўсиши асосий сабаб бўлди. Ҳисобот даврида мамлакатнинг чет эл валютасидаги активлари 68,3 млрд. долларни, ташқи мажбуриятларининг ҳажми эса 51,4 млрд. долларни ташкил этди.

Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикасининг соф инвестицион позицияси йил бошига нисбатан 17 фоизга ёки 3,4 млрд. долларга қисқариб, жорий йилнинг 1 октябрь ҳолатига 16,9 млрд. долларни ташкил этди.

Ўзбекистон Республикасининг умумий ташқи қарзи жорий йилнинг бошига нисбатан 11 фоизга ёки 3,7 млрд. долларга ошиб, 2021 йил 1 октябрь ҳолатига 37,6 млрд. долларни (жорий йилнинг 1 январь ҳолатига 33,8 млрд. доллар) ташкил қилди. Хусусан, йил бошига нисбатан давлат ташқи қарзи 7 фоизга ёки 1,5 млрд. долларга ўсиб 22,9 млрд. долларни, давлат томонидан кафолатланмаган ташқи қарз эса 18 фоизга ёки 2,2 млрд. долларга ўсиб 14,7 млрд. долларни ташкил этди⁵.

2. Давлатларнинг фоиз ставкаларидаги тафовутлар. Мамлакатдаги фоиз ставкасининг ўзгариши капиталнинг халқаро ҳаракатига таъсир қилади. Хорижий инвестицияларни оқиб келишини фоиз ставкаларини кўтариш орқали, оқиб кетишининг эса фоиз ставкаларини пасайтириш орқали эришилади, ссуда капитали бозоридаги операциялар ҳам фоиз ставкасига боғлиқдир.

3. Валюта спекулятив операциялари ва валюта бозорининг фаолияти. Ушбу омил валюта курси пасайиш тенденциясига эга бўлса банклар ва фирмалар аввалдан маблағларини барқарор валютага алмаштириб, заифлашган валюта позициясини янада ёмонлаштиради. Валюта бозорлари иқтисодиётдаги ва сиёсатдаги ўзгаришларга ҳамда валюта курси тебранишларига кескин жавоб беради. Валютанинг спекулятив операциялари даврида “қайноқ” пулларнинг ҳаракатини кенгайтиришдан манфаатдор бўлади.

4. Халқаро тўловларни тезлаштириш ёки кечиктирилиши. Импортёрлар маҳсулот қабул қилувчи ҳам-

корларидан валюта курсининг пасайишидан кўриши мумкин бўлган зарарларни камайтириш учун тўловларни тезлаштиришга ҳаракат қилишади.

5. Инфляция. Мамлакатда валютанинг инфляцион қадрсизланиши миллий валютанинг харид қобилиятининг пасайишига ва инфляция даражаси пастроқ давлатлар валютасига нисбатан курсини тушишига олиб келади. Товарлар, хизматлар ва капитал ҳаракати ҳажми юқори бўлган давлатларда валюта курси инфляцияга жуда қаттиқ боғланган бўлади. Ўзбекистонда инфляция даражаси 2021 декабрь ойида аввалги ойга нисбатан 1,3 фоиз, ўтган йилнинг шу ойига нисбатан 10,0 фоизга ўсган. 2020 йил декабрида келтирилган кўрсаткичлар 1,7 фоиз ва 15,2 фоизни, 2019 йил декабрида 1,7 фоиз ва 15,2 фоизни, 2018 йил декабрида 2,1 фоиз ва 14,3 фоизни, 2017 декабрида 4,1 фоиз ва 18,8 фоизни ташкил этганлигини статистик материаллардан кўриш мумкин⁶. Йиллар бўйича нисбатларда пасайиш тенденцияси борлиги валюта курсидаги тебранишлар қисқариб бораётганлигидан далолат беради. Ўзбекистон иқтисодиёти нисбатан кичиклиги, ундаги товарлар, хизматлар ва капитал ҳаракатини ривожланган давлатларга нисбатан кичиклиги валюта курсининг қадрсизланиши инфляция даражасига боғлиқлиги нисбатан кучсизлигидан далолат беради.

Валюта курси иқтисодиётнинг қуйидаги соҳаларига тўғридан-тўғри таъсир қилади:

1. Ташқи савдо. Валюта курсининг пасайиши экспортни рағбатлантириб, импортни қисқартиради, бу эса савдодаги дефицитни камайтириб, про-фицитни ўсишига олиб келади.

2. Капитал оқими. Чет эл капитали оқими, асосан, иқтисодиётнинг ривожланиш динамикаси юқори, валютаси барқарор ва кучли ҳукумати бўлган давлатларга амалга оширилади. Сармоядорларнинг ишончини қозониш ва қўрқитиб қўймаслик учун валюта курси барқарор (“сузиб юривчи валюта курси” амал қиладиган давлатлар учун), прогноз қилиш мумкин бўлган (“қатъий белгиланган” ёки “эркин қуловчи”⁷ ривожланаётган давлатлар учун) иқтисодиётга йўналтирилади.

3. Иқтисодий ўсиш. Соф экспорт ҳажми қанчалик юқори бўлса ЯИМ ҳажми шунчалик юқори

⁵ <http://www.cbu.uz/>. 2021 йилнинг 9 ойи учун Ўзбекистон Республикасининг тўлов баланси, халқаро инвестицион позицияси ва ташқи қарзи, 7 б.

⁶ <https://cbu.uz/oz/monetary-policy/annual-inflation/indicators/>

⁷ C.Reinhart, K.Rogoff. The Modern History of Exchange Rate Arrangements: A Reinterpretation / NBER Working Paper 8963. – Cambridge, Massachusetts: National Bureau of Economic Research, 2002

бўлади ва бу иқтисодиётдаги ҳолатни кўрсатади. Бунда соф экспорт ва валюта курси тескари боғлиқликда бўлади, валюта курси қанчалик паст бўлса экспорт шунчалик юқори бўлади. Давлатлар орасидаги иқтисодий муносабатларнинг кескинлиги ва сиёсий беқарорлик валюта курсига таъсир этувчи янги омилларни келтириб чиқармоқда. Улардан бири нефть баҳосини курсга таъсири, эҳтимоли мавжуд бўлган уруш ҳолати ёки давлатларга қўлланаётган санкциялар (чекловлар) давлатларнинг валюта курслари индексларига жиддий таъсир этишини кўришимиз мумкин.

Хулоса ўрнида қайд этиш керакки, ривожланаётган давлатлар учун халқаро валюта бозорида иштирок этиш даврида валюта курси тебраниши оқибатидан йўқотишларни минималлаштириш учун фундаментал ва техник факторлар таъсирини чуқур

тушунадиган мутахассисларни ўқитишга катта эътибор қаратиши лозим. Жаҳондаги иқтисодий ўзгаришлар шиддат билан кечаётган ҳозирги даврда ташқи савдода экспорт ҳажмини оширишда, Маҳсулотларни мамлакатимизда ишлаб чиқариш учун маҳаллийлаштириш дастурлари асосида ишлаб чиқаришни кенгайтириш орқали валюта тушумини кўпайтириш, капитал оқимини республикаimizдаги юқори ликвидли ва жаҳон бозорида маҳсулотга талаб юқори соҳаларга жалб этиш орқали курснинг пасайишини олдини олишга қарши чоралар тизimini қабул қилиш лозим. Ундан ташқари иқтисодиётда соф экспорт улушини кўпайтириш йўналишида лозим бўлган барча чора-тадбирлар тизimini ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш орқали валюта курсини иқтисодиётга ижобий таъсирини кучайтиришга эришиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. В.В. Тарасов. Генезис основных теорий денег. Банковский вестник, Верасень 2007 г., стр.19, 21. <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/18246/1/3w.pdf>.
2. 2021 йилнинг 9 ойи учун Ўзбекистон Республикасининг тўлов баланси, халқаро инвестицион позицияси ва ташқи қарзи, 7 б. <http://www.cbu.uz/>.
3. Фундаментальный анализ. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
4. <https://cbu.uz/oz/monetary-policy/annual-inflation/indicators/>
5. C.Reinhart, K.Rogoff. The Modern History of Exchange Rate Arrangements: A Reinterpretation / NBER Working Paper 8963. – Cambridge, Massachusetts: National Bureau of Economic Research, 2002.

УЎТ: 338.1

Ўзбекистон Республикасида камбағалликни бартараф этишнинг ўзига хос хусусиятлари Особенности снижения бедности в Республике Узбекистан Peculiarities of poverty alleviation in the republic of Uzbekistan

Шахло МУСУЛМОНОВА,
БухДУ магистранти.

Аннотация

Мақолада Ўзбекистон Республикасида камбағалликни бартараф этиш ҳамда бандликни ошириш йўналишлари бўйича таклиф ва мулоҳазалар ёритилган.

В статье содержатся предложения и комментарии по сокращению бедности и занятости в Республике Узбекистан.

The article contains suggestions and comments on poverty alleviation and employment in the Republic of Uzbekistan

Камбағаллик нафақат иқтисодий, балки чуқур ижтимоий ва маданий муаммодир. Жамиятда даромадларнинг юқори табақаланиши туфайли салбий оқибатлар юзага келади, келажакда бу қайтариб бўлмайдиган ҳолатларга олиб келади. Қашшоқлик ҳозирги даврнинг энг жиддий муаммоларидан бири бўлиб, мамлакатнинг муваффақиятли иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилади, аҳолининг турли хил товарларни истеъмол қилиш имкониятини чеклайди. Мамлакатда рўй бераётган салбий иқтисодий ва ижтимоий жараёнлар жамиятнинг тенгсизлиги ва табақаланишига олиб келади.

Бугунги кунда жаҳон иқтисодиёти турли молиявий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий инқирозларнинг кучайиши, мамлакатлар ўртасида турли савдо урушларининг авж олиши натижасида дунё мамлакатлари ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий алоқаларнинг чекланиши каби жараёнлар билан тавсифланади. Бунинг натижасида эса, дунёнинг кўпгина миллий иқтисодиётларида ЯИМ ўсишининг секинлашуви,

реал даромадларнинг пасайиши, ижтимоий табақаланишнинг чуқурлашуви ва қашшоқликнинг ортиши кузатилмоқда. Мухтасар қилиб айтганда, камбағаллик – муайян мақбул турмуш даражасини таъмин эта олмаслиқдир. Бир сўз билан айтганда, бу – маълум бир шахс ёки оиланинг зарурий эҳтиёжлари даражасининг уларни қондириш имкониятларидан ошиб кетишидир.

Камбағаллик ҳақида сўз юритганда, у битта инсон учун тегишли бўлган муаммо эмаслигини англаб етиш лозим. Камбағаллик жамият ва иқтисодиётда бир қатор салбий жараёнларни юзага келтиради. Камбағаллик бир қатор объектив ва субъектив сабаблар туфайли туғилишнинг кўпайишига сабаб бўлади. Камбағаллар етарлича таълим олиш имкониятига эга бўлмаганликлари боис, малака ва касбий кўникмалари паст ходимлар сафини тўлдирадилар. Жамият учун зарур бўлган касб эгалари, хусусан, ўқитувчи ва шифокорлар юқори даромадга эга бўлиш мақсадида ўз иш жойларини ташлаб бошқа фаолият турлари билан шуғулланишга мажбур бўладилар. Камбағаллик жиноятчилик-

Калит сўзлар: камбағаллик, ижтимоий ҳаёт, ишсизлик, ишсизлик даражаси, бандлик даражаси, меҳнат бозори, инсон капитали, инвестиция.

нинг ўсишига олиб келади, чунки, тирикчилик қилиш учун инсонлар даромад топишнинг ноқонуний йўлларида ҳам фойдаланишга мажбур бўладилар. Камбағаллик жамиятда даромадларнинг кескин табақаланишига ва ижтимоий зиддиятларнинг чуқур идиз отишига сабаб бўлади [1].

Давлатнинг олдидagi энг катта муаммолардан бири инфляция бўлса, иккинчиси ишсизлик ва камбағалликни бартараф этиш ҳисобланади. Бу нафақат давлатнинг, балки бутун жамиятнинг ҳал қилиши керак бўлган муаммоси ҳисобланади.

Пандемия шароитида энг фаровон давлатларда ҳам аҳоли бандлигини таъминлаш ва камбағалликни қисқартириш катта муаммо бўлиб қолмоқда. Мамлакатимизда ҳам ишсизлар сони карантин пайтида анча ошди. Шу боис, аҳоли бандлигини таъминлаш ва даромадини ошириш давлатимиз сиёсатининг энг асосий устувор йўналишларидан бири этиб белгиланган. Бу борада комплекс ва ҳудудий дастурлар ишлаб чиқилган бўлиб, вазирлик, ҳокимликлар, идора ва ташкилотлар вазифалари белгилаб берилган. Унга кўра, янги иш ўринлари яратишни қўллаб-қувватлаш орқали аҳоли даромадини ошириш ва камбағалликни қисқартириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилиб, Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги сифатида қайта ташкил этилган [3].

Аҳолининг ночор қисмига кўмак бериш мақсадида комплекс ва ҳудудий дастурлар ишлаб чиқилган, вазирлар, ҳокимлар ва секторлар раҳбарларининг вазифалари белгилаб берилган. Лекин пандемия камбағалликка қарши курашишга катта таъсир кўрсатмоқда. Пандемиянинг таъсирини юмшатиш мақсадида “Саховат ва кўмак” умумхалқ ҳаракати йўлга қўйилди. Кичик бизнес, тадбиркорликни ривожлантириш камбағалликни камайтиришда энг муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Аҳолини тадбиркорликка ўргатиш, касбий малакасини ошириш орқали камбағалликни камайтириш энг асосий масала сифатида белгиланди. Бу борада тадбиркорлик яхши ривожланган ва аҳоли зич жойлашган ҳудудлар атрофида қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ва бўш турган ер майдонларида кичик саноат зоналари ташкил этиш таклифи ғоят катта аҳамиятга эга. Бу зоналарда зарур инфратузилма яратиш учун бюджетдан катта маблағлар ажратилиши белгиланди.

Хитойнинг камбағалликни камайтириш бўйича

тажрибаси Ўзбекистон учун бу муаммони ҳал қилишда энг яхши намуна бўлиши мумкин. Хитойда камбағалликни камайтиришда “2021 йилгача фаровон жамият қуриш тўғрисида”ги концепциянинг амалга оширилиши муҳим рол ўйнайди. Мазкур ҳужжатда белгиланган ўзига хос “йўл харитаси”ни Ўзбекистонда ҳам қўллаш мумкин. Хитойда камбағалликни камайтириш бўйича кўплаб чоралар кўрилмақда. Жумладан, ҳар бир раҳбар ёки партия ходими халққа ғамхўрлик қилиши ва тўрт-бешта оилани ўз ҳомийлигига олиши керак. Кам таъминланганларга ижтимоий нафақалар ўрнига уруғлар, кўчатлар, микрокредитлар, ахборот хизматлари, технологик ёрдам, мукофот ва бошқа турдаги рағбатлантиришлар ажратилади. Аҳолига бозор иқтисодиёти шароитида ишлаш ва молиявий саводхонлик асослари ўргатилади. Бундан ташқари, жойларда маҳаллий чорвачилик, деҳқончилик ва бошқа йўналишлар бўйича курслар олиб борилади. Ҳар бир оила аъзоси камида битта касбни эгаллаши шарт. Муҳтож оилаларга яшаш шароитларини яхшилаш учун 100 минг юан (14 минг АҚШ доллари атрофида) миқдорида маблағ ажратилади. Маҳаллий ҳокимият кўмаги билан кам таъминланган оилаларда таъмирлаш устахонаси, фермер хўжалиги ёки кичик ишлаб чиқариш цехи ташкил этилади. Аҳолининг кам таъминланган қисмига ижтимоий кафолатлар – таълим, тиббий хизмат ва уй-жой берилади. Шундай қилиб, ҳукумат халқ билан ўзаро ишончли муносабат ўрнатди ва бу йўналишда маълум ютуқларга эришди. Иқтисодий ислохотлар бошланган ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб ҳозиргача Хитой 800 миллиондан зиёд аҳолини камбағалликдан чиқарди. 2020 йил камбағалликни бутунлай тугатиш йили деб эълон қилинган. Бугунги кунда аҳолини, айниқса, қишлоқ жойларида банд қиладиган асосий юмуш – бу майда ишлаб чиқариш корхоналаридаги меҳнат, оилавий бизнес. Деярли барча маҳсулотлар онлайн савдо билан истеъмолчиларга етказилади. ХХРнинг давлат Кенгашида камбағаллик билан курашиш қўмитаси фаолият юритади.

Фикримизча, камбағалликни бартараф этиш учун юқорида келтирилган Хитой тажрибасини қўллаш мақсадга мувофиқ. Чунки, ушбу йўналишлар Ўзбекистон шароити учун анча мос тушади. Шунингдек, соҳаларда мавжуд камчиликларни бартараф этиш лозим. Бу соҳадаги давлатнинг иқтисодий фаолияти икки йўналишда ташкил этилган:

Ишсизлик даражаси ва давомийлигини тартибга солиш;

Ундан зарар кўрган одамларни ижтимоий ҳимоя қилиш [5].

Биринчи йўналишда давлат қуйидагича ҳаракат қилади: ишсизларнинг умумий массасини тоифалар бўйича тузилади, сўнгра қўллаб-қувватлаш ишсизларнинг ҳар бир тоифасининг хусусиятларидан келиб чиқиб ташкил этилади. Замонавий иқтисодиётда бандликни оширишнинг асосий усуллари қуйидагича бўлиши мумкин:

Аҳолининг ўз-ўзини иш билан таъминлашининг кучли воситаси бўлган кичик бизнесни ривожлантириш учун давлат томонидан шарт-шароитлар яратиш. Шароитларни яратиш деганда хусусий мулк ва тадбиркорлик эркинлигини ҳимоя қилиш, ни кафолатлайдиган тегишли қонун ҳужжатларини шакллантириш, бошланғич тадбиркорлар учун имтиёзли кредитлар ташкил этиш, уларни бепул ўқитиш ва ҳк.;

Дунё тажрибаси шуни кўрсатадики, иқтисодий жиҳатдан бақувват мамлакатларда ҳам аҳолининг камбағал қатлами бўлиши, яъни, жамиятда моддий жиҳатдан табақаланиш кузатилиши мумкин. Иқти-

содий ўсиш суръати яхши бўлиб, аҳолисининг камбағаллик даражаси ўзгармайдиган мамлакатлар ҳам бор. Бу одатда аҳолиси тез кўпайиб, иқтисодий ўсиши фақат айрим соҳаларда бўлаётган давлатларда кузатилади.

Асосийси, меҳнатга яроқли аҳоли ўртасида яхши даромад олиш, яхши яшашга интилиш учун ҳаракатни шакллантириш керак. Бунинг учун эса давлат томонидан барча шароитлар яратилиши лозим. Авваламбор, мукамал қонунчилик базаси яратилиши, жамиятда барча учун тенг бўлган, ўз имкониятлари, истеъдодини тўлиқ намоён қилишга кўмак берадиган тизим бўлиши шарт.

Камбағаллик нафақат давлатнинг қўллаб-қувватлаши, балки, одамларнинг ўз интилиши билан ҳам қисқариб боради. Муҳими, ижтимоий ҳимояга муҳтож инсонга ёрдам берилиши, муаммоларга елка тутилиши ва оёққа туриши учун кўмак берилишидир. Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, яхши ҳаёт ўз-ўзидан яратилмайди, бунинг учун меҳнат қилиш керак. Гўзал, тўқ, фаровон ҳаётни бизга ҳеч ким яратиб бермайди, уни ўзимиз ўз интилишимиз, меҳнатимиз билан яратамиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. “Камбағалликка қарши қандай курашилади?” Акмал Абдувоҳидов.
2. Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги маълумотлари.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иқтисодиётни ривожлантириш ва камбағалликни қисқартиришга оид давлат сиёсатини тубдан янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2020 йил 26 мартдаги ПФ-5975-сон Фармони.
4. Мукхторовна, Н. Д., & Мукхторович, Н. М. (2020). The important role of investments at the macro and micro levels. *Economics*, (2 (45)).
5. Oripov, M., & Davlatov, S. (2018). Current status and development prospects of livestock in Uzbekistan. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 7(12), 165-173.
6. Rustamovna, T. H., & Anvarovich, K. A. (2016). The role of small businesses to improve the export potential. *Academy*, (12 (15)).

Олий таълим муассасаларининг инновацион ривожланиш механизмини такомиллаштириш Совершенствование механизмов инновационного развития предприятий высшего образования Improving mechanisms of innovative development of higher education institutions

Шерзод КУЛДАШЕВ,
Самарканд иқтисодиёт ва сервис институти тадқиқотчиси.

Аннотация

Мақолада таълим хизматларининг ўзига хос жиҳатлари ва хусусиятлари, олий таълим тизимидаги институционал ўзгаришлар ҳамда олий таълим муассасаларининг инновацион ривожланиш механизмини такомиллаштириш масалалари тадқиқ этилган.

В данной статье рассматриваются специфика и особенности образовательных услуг, институциональные изменения в системе высшего образования и совершенствование механизма развития высших учебных заведений.

This article examines the specifics and characteristics of educational services, institutional changes in the higher education system, and the improvement of the development mechanism of higher education institutions.

Республикамиз таълим тизимидаги институционал ўзгаришлар таълим кластерларининг кўринишларидан бири сифатида олий таълим муассасалари (ОТМ)нинг ўз-ўзини намоён этиш ва рақобатбардош устунликларини аниқлаш жараёнларини баҳолаш имкониятини беради. Мамлакат миллий иқтисодиётини тараққий эттириш истиқболларини очиб берувчи қабул қилинган ҳужжатларга кўра, барқарор ривожланишнинг устувор омили инновациялар бўлиб, унинг зарур шарти инсон капиталини ривожлантириш ҳисобланади. Таълим хизматларининг юқори динамик бозоридаги вазият таълим ташкилотларини илмий-таълим кластерини шакллантиришни ўз ичига олган тўб ўзгаришларни амалга оширишга мажбур қилмоқда.

Ушбу жараёнлар республикамиз ОТМлари учун жуда долзарб бўлиб, келгусида университет ва институтларда рўй бераётган инновацион жараёнлар

ривожланишига эришилганда инновацион ОТМ мақомига даъвогарлик қилиш имкониятига эга бўлади. Шунга кўра, ҳудудий илмий-таълим кластерига эга инновацион университет мақоми (1-чиизмада келтирилган) берилади.

Маълумки, иқтисодиётда билимлар трансфери натижадорлиги билим ва илмий-тадқиқотларнинг юқори сифати билан аниқланади. Ушбу контекст билимлар трансферини ҳам университетнинг иккинчи даражали функцияси, ҳам унинг асосий функциялари устидан ўзига хос юқори тузилма сифатида ўринга эга бўлади: таълим ва тадқиқот фаолияти. Бироқ, билимлар трансфери ҳам меҳнат бозоридаги талабни ҳисобга олган ҳолда янги таълим дастурларини жорий қилиш ҳам тадқиқот натижаларини тижоратлаштириш истиқболларини ҳисобга олган ҳолда илмий тадқиқотлар кўламига сезиларли таъсир кўрсатади².

Калит сўзлар: олий таълим тизими, таълим хизматлари бозори, таълим кластери, фан ва инновация.

1-чизма. Худудий илмий-таълим кластери¹.

Инновацион тизимни яратиш ва шакллантиришнинг бош омили сифатида университетлар бир вақтда инновацион маҳсулотларнинг истеъмоли ва трансфер каналлари генератори ҳисобланади. Бир томондан, улар ўқув ва илмий-тадқиқот фаолияти векторларини иқтисодиёт эҳтиёжларига мос равишда ишлаб чиқади, иккинчи томондан эса улар фаолиятининг натижалари иқтисодиётнинг интенсив ривожланишга таъсир кўрсатади.

Фикримизча, таълим тизимини инновацион мо-

дернизациялаш дастурлари самарадорлигини баҳолаш мезонлари гуруҳлари асосида иерархик таҳлил қилишнинг модификацияланган усулидан фойдаланган ҳолда ўтказилиши мумкин.

1. Таълим жараёни ва якуний билим сифати, кенг ихтисосликка эга таълим муассасалари битирувчиларининг компетенциялари ва малакалари самарадорлигини ўсиши учун инновацион дастурлар салоҳияти. Ушбу мезон ОТМлар томонидан кўрсатиладиган таълим хизматларининг келгусидаги

¹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

² ОЭСР: инновационная система и инновационная политика РФ (общие оценки и рекомендации) [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.nisse.ru/business/article/article_1952.html?effort=.

сифати ва бутун таълим тизимида дастурлар таъсир даражасини аниқлайди ва шунинг учун миллий таълим тизимида иқтисодий инновацияларнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигининг сифат мезонлари тизимида юқори устунликка эга бўлади.

2. Аниқ инновацион сиёсатнинг комплекслиги. Инновацион жараёнлар таълим тизимининг локал элементларига таъсир кўрсатиши мумкин ва бу ҳолат битирувчининг малака даражасини баҳолашнинг бошқа муҳим тизимида таъсир кўрсатмасдан таълим компетенциясининг шаклланиши ва билимлар сифатини баҳолаш тизимида амалда ҳозирги вақтда оммалашувчи таълим сифатини мустақил баҳолашнинг янги воситаларини жорий қилишда ифодаланади.

3. Таълим муассасаси персоналининг мотивацияси даражаси ва маълум бир инновацион дастурга нисбатан унинг малакасини ошириш имкониятлари. Маълумки, замонавий таълим тизими самарадорлигининг пасайиши кўпинча мотивациянинг етишмаслиги ва таълим муассасалари ходимларининг малакаси етарли даражада юқори эмаслиги сабаб бўлади. Авваламбор, ОТМлар ходимларини рағбатлантиришнинг асосий воситаси молиявий мотив ҳисобланиб, иш ҳақининг нисбатан пастроқ ўсиши сабабли кўпинча демотиватор бўлиб хизмат қилди. Кадрлар малакаси даражасига қўйиладиган талабларнинг ўсиши билан бир қаторда таълим тизимини молиялаштириш ҳажми ҳам ходимларнинг мотивацияси ва ишончини оширишга параллел равишда оширилса мақсадга мувофиқ бўлади.

4. Аниқ инновацион дастурларнинг низоилик ва қарама-қаршилик даражаси. Ҳар қандай лойиҳанинг натижадорлиги кўп жиҳатдан унинг мақсадлари ва талабларининг кутилмаган ҳолатига боғлиқ. Чунки, ҳатто кичик ноаниқликларнинг мавжуд бўлиши жиддий низоларни келтириб чиқаради. Муайян инновацион лойиҳанинг зиддиятчилик даражасининг ошиши билан уни реализация қилиш секинлашади ва тасдиқланган лойиҳани бажариш мақсадларидан четга чиқиш ортиб боради.

5. Давлатнинг молиявий харажатлари, жамиятнинг ижтимоий сарфлари ва олий таълим тизими битирувчиларига қўйиладиган талаблар даражаларини ҳисобга олувчи аниқ инновацион сиёсат реализация қилишнинг иқтисодий рентабеллиги. Ҳар қандай давлат инновацион дастурларини реализация қилишнинг давлат маблағлари сарфини оқилонлаштириш бўйича назоратни амалга ошириш

мақсадида унинг иқтисодий мақсадга мувофиқлиги экспертизаси ўтказилиши лозим. Бутун таълим тизими ривожланишига давлат ва жамият сарфлари инновацион жараёнлар натижалари билан оқланиши даркор.

6. Ички назорат даражаси ва аниқ инновацион дастурни реализация қилиш самарадорлиги кўрсаткичлари тизимининг мавжудлиги. Инновацион дастурни амалга ошириш мониторинги назорат усули мавжудлиги ва бошланган жараёнларнинг лойиҳа мақсадларига мувофиқлигини таъминлаши зарур. Агар якуний кўрсаткичлар ва белгиланган чегаралар мувофиқ келмаса, дастур автоматик тарзда тузатиш механизмининг ишга тушириши керак, акс ҳолда олдиндан айтиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келади.

7. Инновацион сиёсатнинг синергетик имкониятлари ва аниқ инновацион дастурни реализация қилишнинг тизимли самараси. Таълим тизимида ўрнатилган янги муносабатларнинг мустақамлиги ва аниқ инновацион сиёсат билан бошланган, генезиси бўйича ҳар хил бўлган жараёнларнинг корреляцион боғлиқлик даражаси умуман таълим тизимида комплекс инновацион таъсирни ва келгусида дастурни амалга оширишни белгилайди.

8. Доимий ўзгаришларнинг динамиклиги ва атроф-муҳитнинг олдиндан айтиб бўлмайдиган ҳолатида инновацион сиёсат барқарорлиги даражаси. Барча ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг, шу жумладан, таълим тизими ривожланишининг инерцияси ҳар қандай давлат инновацион дастурини амалга ошириш учун узоқ вақт оралигини зарурат этади.

9. Таълим тизимида инновацион сиёсатнинг ижтимоий йўналтирилганлиги. Ушбу кўрсаткич таълим муҳитида инновацион жараёнлар самарадорлиги ва сифатига бевосита таъсир қилмайди, яъни, таълимнинг очиқлик даражаси ва унинг оммавийлигини аниқлаш орқали инновацион сиёсатнинг ижтимоий йўналишига бивосита таъсир кўрсатади. Ҳозирги вақтда таълимнинг барча даражаларида тубдан бошқача сифат даражасида таълим хизматларини кўрсатишга қодир бўлган тижорат ёпиқ тизимини яратиш имкониятлари мавжуд. Ушбу тизим иш берувчилар томонидан битирувчилар дипломларини тан олиш учун зарур бўлган давлат аккредитациясига эга бўлиши лозим. Аммо кейин таълим элитага айланади, чунки, бундай тизимнинг ишлаши катта молиявий инвестициялар

талаб қилади ва бу янги инновацион ва юқори технологияли иқтисодий реалликда ишлашга қодир бўлган юқори малакали мутахассисларнинг катта контингентига зарурат сезган жамият билан зиддиятга олиб келади. Бундан хулоса қилиш мумкинки, мамлакат иқтисодиётини зарур малакага эга кадрлар билан таъминлаш нуқтаи назаридан таълимга элита ёндашувининг муваффақиятсизлигини англади. Бундан ташқари, бундай ҳолат миллий иқтисодиётларнинг жаҳон бозорларида рақобатбардошлик кўламини сезиларли даражада қисқартириши мумкин.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, иқтисодиётнинг инновацион ривожланиши шароитида мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий барқарорлигини таъминлаш ва стратегик мақсадларга эришиш қуйидаги вазифаларни ҳал этиш орқали амалга оширилади:

– иқтисодиётга инновацион жараёнларни самарали татбиқ этиш учун платформа яратиш;

– олий таълим муассасаларини инновацион фаолиятга, хусусан, инновацион илмий-техникавий ишланмаларни тижоратлаштириш жараёнига фаол жалб қилиш;

– кадрлар, моддий-техника базаси ва ахборот таъминоти ҳолатини ҳисобга олган ҳолда олий таълим тизимини инновацион ривожланиши учун зарур шарт-шароитларни яратиш, университет (институт)ларнинг ўқув ва илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил этиш.

Ушбу муаммоларни ҳал қилиш барча манфаатдор томонлар: давлат, бизнес ва таълим тизимининг конструктив мулоқоти орқали амалга оширилиши мумкин. Ўзаро ҳамкорликда иштирокчиларнинг ҳар бири ўз манфаатларини кўзлайди, уни ягона умумий мақсад – миллий ва ҳудудий даражада иқтисодиёт соҳалари ва тармоқлари учун юқори сифатли профессионал мутахассис-кадрлар тайёрлаш асосида бирлаштиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Шевченко Ю.А. Маркетинговые стратегии ценообразования в вузе // Практический маркетинг. 2002. № 10 (68). С. 25-32.
2. Баженова В.С. Непрерывное образование в условиях трансформации экономической системы. – М.: Изд. Рос. экон. акад, 2000-216 с.
3. Лукашенко М.А. Высшее учебное заведение на рынке образовательных услуг: актуальные проблемы управления. – М.: Изд. Маркет ДС, 2003. -358 с.
4. Захарова Л.В. Формирование и развитие образовательных услуг: автореф. дисс. канд. экон. наук / Белград. 2002-235с.
5. Ахунова Г. Ўзбекистонда таълим хизматлари маркетинги муаммолари. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлиги, Тошкент Давлат иқтисодиёт университети. – Т.: Иқтисод-Молия, 2005 й. – 244 б.
6. Сонь Т.А. Формирование рынка образовательных услуг / www.marketing/spb.ru
7. Повышение конкурентоспособности регионального вуза в условиях экономики знаний: монография /Под ред. Веселовского М.Я., Измайловой М.А./ – М.: Издательство «Научный консультант». 2015 – 200 с.
8. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. 29.08.1997 г. №464-І.

Тижорат банкларининг актив ва пасив операцияларини инновацион бошқариш усуллари Методы инновационного управления активными и пассивными операциями коммерческих банков Methods of innovative management of active and passive operations of commercial banks

Маъсуда МЎМИНОВА,
ТДИУ докторанти.

Аннотация

Мақолада тижорат банкларининг актив ва пасив операцияларини бошқаришда инновацион усуллари жорий этиш бўйича таклифлар келтирилган.

В данной статье представлены инновационные методы управления активами и пассивами коммерческих банков и их внедрение.

This article presents innovative methods of managing the assets and liabilities of commercial banks and their implementation

Шиддатли иқтисодий ўзгаришлар шароитида тижорат банкларининг рақобатбардошлик муҳитига бардошлилигини таъминлаш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Ушбу вазифани амалга оширишда, тижорат банкларининг барқарорлиги, ликвидлиги ҳамда мижозлар ишончини қозонишида актив ва пасив операцияларни инновацион бошқариш жараёнларини такомиллаштириш даркор.

Мамлакатимизда 2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизими-ни ислоҳ қилиш стратегияси, Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислоҳ қилиш бўйича “Йўл харитаси” ҳамда стратегияни амалга оширишнинг мақсадли кўрсаткичлари тасдиқланди.

Мамлакатимиз Президенти Ш.Мирзиёев ушбу стратегия доирасида “Кредитлашнинг юқори суръатларда ўсиб бораётганлиги ва бунинг натижасида банкларнинг барқарорлик

даражасини йўқаловчи ликвидлилик ва капитал етарлилик кўрсаткичларига салбий таъсир этаётганлиги; юқори даражадаги долларлашув, шунингдек, кредит ва депозитларнинг йирик корхоналар ва иқтисодиётнинг алоҳида соҳаларида жамланганлиги (концентрацияси) натижасида банк тизимининг валюта, кредит ва ликвидлилик хатарларига бардошлилигининг заифлиги”[1] каби бир қатор муаммоларни мавжудлигини таъкидлаганлар.

Юқоридаги муаммоларни ҳал этиш жараёнларида банк тизимини инновацион хизмат турлари билан бойитиш, ходимлар малакасини ошириш, банк ресурсларини тўғри тақсимлаш, фоиз рискинни бошқариш, муаммоли кредитларнинг олдини олиш, актив ва пасив операциялар диверсификациясини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Банк тизимида мавжуд бўлган муаммоларни

Калит сўзлар: актив операциялар, пасив операциялар, инновацион бошқариш, кайзен ёндашуви усули, краудсорсинг усули, бета ҳамжамиятлари усули, ҳакатон усули.

таҳлил қилиш, ўрганиш, банк фаолиятини бошқариш усуллари таклиф этиш асосида инновацион бошқариш методологиясини жорий этиш муҳим аҳамият касб этади.

Шу ўринда иқтисодчи олимлар “А.Охлопков, П.Друкер ва В.Викулов асарларини ўрганиб чиқиб, “инновация” ва “янги маҳсулот” атамалари аниқ фарққа эга эмаслигини таъкидлаш мумкин, кўпчилик олимлар бу тушунчаларни бири-бирига тенглаштиришади. Биз ушбу тушунчалар таъриф жиҳатидан бири-бирига ўхшаш, аммо, маълум фарқларга эга, деб ўйлаймиз, яъни: инновациялар аслида янги маҳсулотларнинг амалий қўлланилишидир. Ҳар бир янги маҳсулот инновация эмас, чунки, инновация яхши томонга такомиллаштирилганлигини назарда тутати. Лекин ҳар бир янги маҳсулот ижобий бўла олмайди. Бошқача айтганда, инновация – бу янги маҳсулотларни муваффақиятли амалга ошириш ва улардан фойдаланиш натижасидир” [2]. Ҳақиқатдан ҳам ҳар қандай маҳсулот инновация бўла олмайди, чунки, барча янги маҳсулотлар даромад самара бера олмайди. Шу ўринда асосида даромад ва самарага эришиш имконини берувчи янги маҳсулот ёки хизматларни инновацион бошқариш орқали ривожлантириш ва шакллантириш деган фикрдамиз.

Шу билан бирга иқтисодчи олим П.Друкер инновацион ғояларнинг етти манбасини аниқлайди:

- ташкилот ёки тармоқ учун кутилмаган воқеа - кутилмаган муваффақият, кутилмаган омадсизлик, кутилмаган ташқи воқеа;
- ноконгруэтлиги – ҳақиқат (аслидаги ҳолат) ва бу ҳақда бизнинг тасавурларимиз (қандай бўлиши кераклиги) ўртасидаги номувофиқлик;
- жараён эҳтиёжларига асосланган инновациялар (жараён эҳтиёжлари деб бартараф этилиши

мумкин бўлган унинг камчиликлари ва заиф томонларини тушуниш мумкин);

- тармоқ ёки бозор таркибида кескин ўзгаришлар;
- демографик ўзгаришлар;
- ҳиссиёт, кайфият ва қадриятларга оид кўрсатмалардаги ўзгаришлар;
- янги билимлар (илмий ва илмий бўлмаган) [3].

Юқоридаги инновацион ғояларнинг етти манбасини тижорат банклари амалиётида инновацион бошқариш жараёнларида қўллаш ижобий самара беради. Шу билан бир қаторда иқтисодчи олимлар томонидан шакллантирилган банк инновацияларни таснифини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Назарий қарашлар билан бирга тижорат банклари учун инновацион таклифларни аниқлаш ва амалга оширишга ёрдам берадиган усуллари таҳлил қилиш лозим.

Умумий ғоялар майдони усули, унда барча банк ходимларни инновацион ғоялари, ташаббусларни рўйхатдан ўтказиш ва сақлаш жойи бўлиб мавжуд таклифларни таҳлил қилиш ҳамда жорий этиш амалга оширилади.

Кайзен ёндашуви усули – бу компаниянинг ички ресурсларидан фойдаланган ҳолда доимий равишда технологик жараёнлар ва тайёр маҳсулотларни такомиллаштиришни излаш ва амалга ошириш.

Краудсорсинг усули – бу ноаниқ кўнгиллилар томонидан муаммоларга ечим топиш усули бўлиб, вазифа улар касби ва ёши қандай бўлишидан қатъи назар чексиз одамлар доирасига таклиф этилади. Ушбу дастур иштирокчилари муҳокамалар орқали энг яхши ечимни танлайди. Бу энг кучли усул ҳисобланади, чунки, минимал харажат билан бизнес ривожланишига имконини берувчи восита ҳисобланади.

1-чизма. Тижорат банкларини инновацион бошқаришнинг замонавий усуллари [5].

Бета ҳамжамиятлари усули – фаол жамоа фойдаланувчилар орқали маҳсулотларни синаб кўришга ёрдам беради. Шу билан бирга фикр-мулоҳазалар шаклида таклифларни такомиллаштириш орқали уни жорий этишдан олдин синаб кўриш имконини беради.

Ҳакатон усули - бу турли соҳалари мутахассислари, яъни, дастурчилар, дизайнерлар, менежерлар томонидан веб-хизмат ёки мобиль илова дастурий таъминотни биргаликда ишлаб чиқиш. Ҳакатон усули банк томонидан ўзаро манфаатли шартларда қўлланилишида, янги ечимларни аниқлаш ва ишлаб чиқиш мақсадида амалга оширилади [4].

Юқоридаги усуллари орқали актив ва пасив операцияларига доир мавжуд муаммоларни аниқлашда, уларни ҳал этишда ва таҳлил қилишда аҳамиятли бўлиб, бу усуллар инновацион бошқариш жараёнларида янги технологиялар, дастурлар, сўровномаларни ўзида мужассамлаштирилганини кўришимиз мумкин.

Шунингдек, актив операцияларни бошқаришда ўз вақтида қайтмаган кредитлар ёки хўжалик юритувчи субъектларнинг банкротлик ҳолати эълон қилинганлиги боис пайдо бўлган кредиторлик қарзлари эвазига банк балансига қабул қилинган мол-мулклар билан банкларнинг ишлашлари, улар учун инновацион тизимни ташкил этишни ва молия инжиниринги схемаларининг алоҳида ёндашувини талаб қилади. Ўз навбатида, мамлакатимиз банк тизимида тижорат банкларининг молиявий хизматларини такомиллаштириш, янги молиявий хизмат турларини ривожлантириш муаммоларини

аниқлаш, ечимини топиш ва истиқболларини белгилаш ҳамда банк хизматларидан фойдаланувчиларга оптимал шароит ва қулайликлар яратиш ва интернет-банкнинг технологияларининг ривожлантириш борасида қуйидагиларни таклиф этиш мумкин:

- банк учун махсус инновацион фаолият режасини ишлаб чиқиш;
- инновацион хизмат турларини кўпайтиришлари;
- инновацион фаолликни таъминлашда илмий изланишларини такомиллаштириш;
- янги инновацион ғояларни банк амалиётига жорий этиш;
- банк менежменти асосида мутахассисларига семинар тренинглар ташкил қилиш орқали малака ва кўникмаларини шакллантириш;
- банкда инновацион хизматларни кўрсатиш жараёнларида вужудга келадиган муаммоларни ҳал қилиш учун махсус гуруҳларни ташкил этиш;
- банк маркетинги орқали мижозларига янги инновацион хизмат турларининг афзалликлари билан таништириб бориш;
- хорижий давлатлар амалиётида қўлланилган самарали банк хизматларни жорий этиш ва сифатини оширишдан иборат.

Шу сабабли тижорат банклари фаолиятини технологик инновацияларни ахборот-коммуникация соҳалари билан шунингдек, рақамли банк тизими билан чамбарчас боғлаган ҳолда юритиш банкларнинг самарадорлик ва рақобатбардошлик устунлигини яратишда муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги “2020–2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
2. Просалова В.С., Никитина А.А. Понятие банковских инноваций и их классификация.
3. Питер Ф. Друкер. Эффективное управление предприятием. 2008. <https://altairbook.com/books/3938933-effektivnoe-upravlenie-predpriyatiem.html>
4. <https://core.ac.uk/download/pdf/287449323.pdf>.
5. Маълумотлар асосида муаллиф ишланмиси.

УДК: 368.1

Совершенствование страхования в условиях повышения социальной значимости риска

Таваккалчиликнинг ижтимоий аҳамияти ортиб бораётган шароитларда суғурта фаолиятини такомиллаштириш

Improvement of insurance in the conditions of increasing social significance of risks

Меҳрож ХАМРАЕВ,
PhD,

Самаркандский институт экономики и сервиса (СамИЭС).

Аннотация

В статье рассматривается и обобщается содержание страхования в рамках социального страхования, связанного с передачей заинтересованными лицами за определенную плату другим риска с последующим возмещением фактических потерь при наступлении определенных событий. Приведены классификационные признаки и порядок оценки страхового риска, установления размера страхового взноса, зависящего от конкретного риска; выделяются факторы, влияющие на величину риска. Излагается порядок исчисления размера страхового взноса, не зависящего от характеристики риска, присущего конкретному объекту или субъекту страхования.

Мақолада ижтимоий суғурта доирасидаги суғурта мазмуни, манфаатдор шахслар томонидан хатарларни ҳақ эвазига бошқаларга ўтказиши, сўнгра маълум бир ҳодисалар юз берганда ҳақиқий йўқотишларни қоплаш билан боғлиқ бўлган суғурта мазмуни кўриб чиқилади ва умумлаштирилади. Суғурта таваккалчилигини таснифлаш хусусиятлари ва баҳолаш тартиби, муайян хавфга қараб суғурта мукофоти миқдорини белгилаш; таваккалчилик ҳажмига таъсир этувчи омиллар ажратилади. Суғурталашнинг муайян объекти ёки предметида хос бўлган хавфнинг хусусиятларига боғлиқ бўлмаган суғурта мукофоти миқдорини ҳисоблаш тартиби кўрсатилган.

The article discusses and summarizes the content of insurance within the framework of social insurance, associated with the transfer of risks by interested parties for a fee to others, followed by compensation for actual losses upon the occurrence of certain events. The classification features and the procedure for assessing the insurance risk, establishing the amount of the insurance premium depending on the specific risk are given; the factors influencing the size of risk are allocated. The procedure for calculating the amount of the insurance premium, which does not depend on the characteristics of the risk inherent in a particular object or subject of insurance, is outlined.

Содержание социального обеспечения связано с передачей заинтересованными лицами за определенную плату другим риска с последующим возмещением фактических потерь при наступлении событий. Социальное обеспечение всегда предполагает аккумулярование средств множества лиц

в специальных внебюджетных целевых фондах, которые управляются юридическим лицом, имеющим на это право по закону или в установленном законом порядке, и используются исключительно в целях компенсации средств пострадавшим при наступлении строго установленных событий. Поэ-

Ключевые слова: страхование, риск, страховые взносы, страховые выплаты, убытки и порядок их выплаты, страховой резерв, классификация, штраф, пени, социальное страхование, регулирование страховых отношений, договор страхования.

тому социальные отношения всегда складываются по поводу условий формирования и использования средств целевого специального фонда.

Организация страхования и подходы к регулированию государством порядка и условий социальных отношений могут существенно различаться в зависимости от социальной значимости риска и других факторов. Государственное регулирование в таких случаях должно осуществляться путем принятия законов, а в некоторых случаях и подзаконных актов, устанавливающих:

- перечень субъектов, которые обязаны или могут участвовать в проведении социальной защиты населения (это касается как лиц, которые уплачивают страховые взносы, так и юридических лиц, формирующих специальные фонды и осуществляющих выплаты);
- конкретный имущественный интерес, подлежащий возмещению;
- размер и порядок расчета взноса, подлежащего уплате в специальные внебюджетные фонды;
- условия, при наступлении которых возникает обязанность компенсировать причиненные потерпевшим или пострадавшим потери (потеря работы);
- размер выплаты при наступлении событий и порядок ее выплаты;
- порядок проведения страхования, в том числе определяется субъект (работодатель), имеющий обязанность или право принимать на страхование известные социальные риски, а также специальные необходимые условия, при которых обязанность или право установленного субъекта могут быть реализованы.

Во множестве социальных отношений различают прежде всего социальные выплаты страхового возмещения.

Основным критерием, в соответствии с которым можно классифицировать социальные страховые отношения, является обязательность участия в них работодателя и страховщика. При этом работодатель, установленный законом, не вправе самостоятельно решать вопрос участия в страховых отношениях. Несоблюдение установленной законом обязанности предусматривает применение различных санкций, в том числе штрафов, пени и других мер. Следовательно, следующим критерием является определение субъекта (или субъектов), имеющего обязанность или право организовывать и управ-

лять страховыми резервами, условий, на которых такие субъекты осуществляют свою деятельность по страхованию, в том числе порядок их учреждения и предмет деятельности. Так, законами многих стран установлены специальные субъекты (напр., резерв или фонд социального страхования), на которых возложены обязанности по организации страхового резерва, аккумулированию страховых взносов и осуществлению выплат потерпевшим.

Важнейшим квалификационным признаком должен являться порядок оценки страхового риска и установление размера страхового взноса (тарифа), подлежащего уплате субъекту, формирующему страховой резерв. Известны два подхода к установлению размера страхового взноса. Первый предполагает индивидуальную оценку страхового риска и установление размера страхового взноса, зависящего от конкретного риска. При этом среди факторов, влияющих на его величину, можно выделить стоимость объекта и вероятность причинения убытков или ущерба конкретному объекту, которая связана с его индивидуальными характеристиками (возрастом, состоянием здоровья, полом и т.п.). Второй основан на том, что порядок исчисления размера страхового взноса не зависит от характеристик риска, присущего конкретному объекту или субъекту страхования. При этом страховой взнос устанавливается исходя из усредненных показателей, характерных для всей группы застрахованных (рис. 1).

Социальное страхование объединяет виды страхования, которые проводятся на основе Закона Республики Узбекистан «Об обязательном страховании гражданской ответственности работодателя» (от 16 апреля 2009 г. №ЗРУ-210) об их проведении. Предметом социального страхования всегда является регулирование страховых отношений в случаях, когда выплаты носят массовый, повсеместный характер, присущи большинству застрахованных лиц. Само название «социальное» («socios» греч. – общественный) означает, что общество в лице государства, вводя специальный порядок проведения страхования, заинтересовано в компенсации расходов всем потерпевшим и на равных условиях. Социальное страхование по этой причине всегда связано с защитой имущественных интересов граждан по поводу их жизни, здоровья, трудоспособности и пенсионного обеспечения.

Более значимыми видами социального страхо-

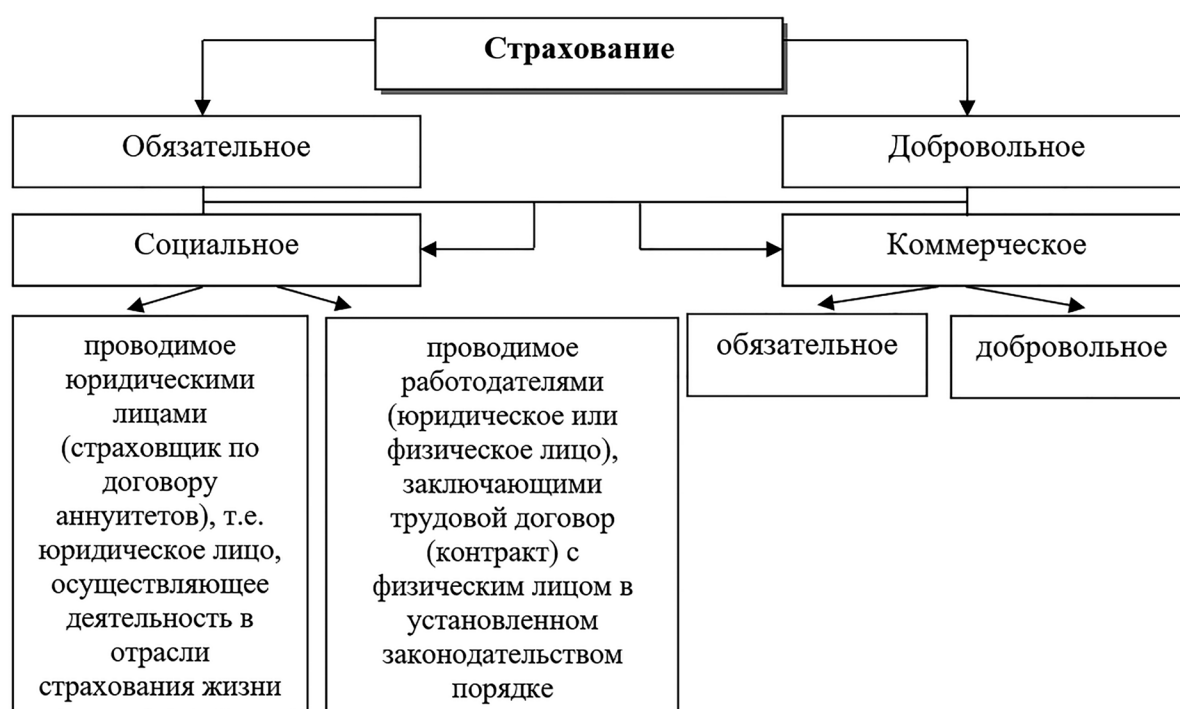

Рисунок 1. Виды услуг страхового рынка Узбекистана.

вания являются: социальное страхование на случай временной нетрудоспособности, вызванной повреждением здоровья работника в связи с трудовым увечьем, профессиональным заболеванием или иным повреждением здоровья, либо его смертью, вызванной использованием им трудовых обязанностей (статья 14 вышеуказанного закона).

При помощи Закона «О страховании» устанавливается обязанность обозначенных в нем лиц уплачивать страховые взносы, при этом размер подлежащих уплате страховых взносов не зависит от конкретного страхового риска, присущего лицу, участвующему в страховых отношениях, а определяется на основании характеристики риска, присущего всей группе застрахованных лиц. Поэтому в законе необходимо устанавливать и особый порядок расчета страхового взноса: его размер, как правило, и порядок исчисления в определенном проценте от заработной платы каждого работающего или общего фонда заработной платы всех работающих.

Как правило, социальное страхование не предполагает заключения договора страхования, исключения составляют лишь те виды социального страхования, организация которых возложена не на одно юридическое лицо, а на множество лиц, правоспособность которых на проведение соци-

ального страхования возникает в особом порядке. Социальное страхование обычно проводится законодательно признанными страховщиками. Особый правовой статус их и их средств устанавливается в законах о проведении социального страхования: они не являются государственными унитарными предприятиями или органами государственного управления и называются фондами или резервами. В Российской Федерации их принято называть фондами, например Фонд социального страхования, Фонд пенсионного страхования, Фонд обязательного медицинского страхования.

Социальная значимость проводимых видов социального страхования, кроме того, предполагает также, что реализация права потерпевших на получение выплаты из резерва не должна зависеть от платежеспособности субъекта, который проводит страхование. Достаточность средств для осуществления выплат зависит от размера страхового взноса и сбалансированности между поступлениями и выплатами, однако государство должно нести обязанности по пополнению средств страхового резерва в случае недостатка средств. Поэтому средства резерва социального страхования и являются государственными, что устанавливает особый правовой режим деятельности страховщиков и порядка проведения его видов, условия и порядок

выплат (или предоставления специальных услуг) потерпевшим или лицам, имеющим на это право. При этом каждый участник в отдельности, участвующий в социальном страховании, не имеет права изменить условия выплаты или ее размер.

В нынешних условиях необходимо отличать социальное страхование от государственного социального обеспечения, отношения по которому не предполагают предварительного аккумулирования средств страхователей. Выплаты осуществляются за счет средств государственного бюджета в случаях, если это будет установлено законом. При этом право на получение выплаты носит название пособия по социальному обеспечению. Такие выплаты гарантируются недееспособным гражданам в целях обеспечения их жизненного уровня.

На практике имеет место коммерческое страхование (добровольное или обязательное). Следует заметить, что, в отличие от социального страхования, проведение «коммерческого» страхования (термин «коммерческое» в данном случае употребляется лишь с целью подчеркнуть отличие правовых и экономических основ такого страхования, поскольку в его проведении могут участвовать и общества взаимного страхования – некоммерческие организации) имеет иную правовую основу, устанавливающую права и обязанности, а также ответственность сторон договора страхования. Законодательная база такого страхования состоит из Гражданского кодекса Республики Узбекистан, в том числе главы «Страхование», Закона Республики Узбекистан «О страховании» и иных законодательных актов.

В Законе Республики Узбекистан «О страховании» нормы страхового законодательства не

распространяются на отношения, складывающиеся при проведении социального страхования. Однако подобный закон объединяет гражданское, административное и финансовое право. Степень регламентации, правовые инструменты, устанавливающие права и обязанности участников страхования, принципиально отличаются от используемых в целях государственного регулирования социального страхования. Это касается регламентации порядка учреждения, возникновения специальной правоспособности страховщиков на основе лицензирования их деятельности, установления общих оснований заключения и исполнения договоров страхования, прав и обязанностей сторон договора страхования.

У страховщиков право на проведение отдельных видов страхования может возникнуть только после получения государственной лицензии. Однако такой порядок, в отличие от социального страхования, означает свободу выбора субъектом предпринимательской деятельности, страховщиком – предмета страховой деятельности.

Государство не отвечает по обязательствам страховой организации, и платежеспособность страховщика обеспечивается прежде всего обоснованностью установления размера страховых взносов и его собственными средствами. Обеспечение платежеспособности страховщиков является предметом особого контроля со стороны государства, который осуществляется государственными органами, однако при недостатке средств для осуществления страховых выплат по договорам страхования страховщик в порядке, установленном законом, может быть объявлен банкротом.

Список использованной литературы:

1. ПП-4412 «О мерах по реформированию и обеспечению ускоренного развития страхового рынка Республики Узбекистан» от 02.08.2019 г.
2. www.stat.uz
3. www.mf.uz

УДК: 336.767.3

«Зелёные» облигации и перспективы их развития в Узбекистане Ўзбекистонда «Яшил» облигациялар ва уларнинг ривожланиш истиқболлари Green bonds and prospects for their development in Uzbekistan

Алина АДЖИ,
ассистент преподавателя,
Ташкентский государственный экономический университет.

Аннотация

В статье рассмотрены понятие и особенности «зелёных» облигаций, их формирование на финансовом рынке. Представлены процессы стандартизации, маркировки и принципов обращения «зелёных» облигаций. Предложен вывод о целесообразности использования «зелёных» облигаций в Узбекистане.

Мақолада «яшил» облигациялар тушунчаси ва хусусиятлари, уларнинг молия бозорида шаклланиши муҳокама қилинади. «яшил» облигацияларни стандартлаштириши, маркалаши жараёнлари ва муомаласи тамойиллари келтирилган. Ўзбекистонда «яшил» облигациялардан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисида хулоса тақлиф қилинмоқда.

The article reviews the essence and formation of green bonds market as well as marking standardization processes and principles of green bonds. The conclusion is made on the expediency of using green bonds in the economy of Uzbekistan.

Президент Узбекистана 28 января 2022 года подписал Указ «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы». В числе основных направлений развития страны на предстоящие пять лет предусматривается: активное внедрение технологий «зелёной» экономики во все сферы, увеличение энергоэффективности экономики на 20%, доведение общих генерирующих мощностей до 100 млрд кВт/ч с долей возобновляемых источников энергии к 2026 году до 25%. Привлечение инвестиций в объёме 120 млрд долл., в том числе 70 млрд долл. иностранных инвестиций. За пять лет планируется увеличить оборот фондового рынка с 200 млн долларов до 7 млрд долларов.

Для осуществления инвестиций такого масштаба необходимы инновационные инструменты финансирования, и одним из таких инструментов

могут быть «зелёные» облигации. «Зелёные» облигации рассматриваются в настоящее время как перспективный инструмент долгового финансирования развития низкоуглеродных технологий, включая ВИЭ, а также проектов по снижению климатических рисков (особенно связанных с водными ресурсами).

Начиная с 2013 года рынок «зелёных» облигаций переживает взрывной рост: если в 2012 г. их было реализовано на 3 млрд долл., в 2013 г. – уже на 12, в 2014 г. – на 36, в 2015 г. – на 46 млрд долл., то в 2019 году объем размещений составил более 266 млрд долл., в 2020 году – 270 млрд долларов. По оценке международной организации Climate Bonds Initiative, совокупный объем эмиссии «зелёных» облигаций с 2007 по 2020 годы достиг 1,1 трлн долл. Среди регионов на первом месте по вы-

Ключевые слова: «зелёные» облигации, принципы «зелёных» облигаций, «зелёная» экономика.

пуску «зелёных» облигаций стоит Европа – 432,5 млрд долл., на втором Северная Америка – 237,6 млрд долл., на третьем – Азиатско-Тихоокеанский регион – 219,3 млрд долл. [1].

«Зелёные» облигации – это обычные долговые инструменты, при выпуске которых эмитент-заемщик получает от инвесторов фиксированную сумму капитала и направляет ее на свои корпоративные потребности, выплачивая капитал инвестору, когда облигация погашается, а также согласованную сумму процентов в течение срока ее обращения. Единственное отличие – это маркирование, указывающее на направление средств от эмиссии в «зелёные» проекты. В настоящее время маркирование осуществляется на основе международных правил и процедур, содержащихся в принципах «зелёных» облигаций и стандарте «климатических» облигаций, принятых международными организациями, которые не носят обязательного характера.

Первый добровольный стандарт «климатических» облигаций был опубликован в конце 2011 года CBI (Climate Bonds Standard and Certification Scheme). В 2012-2015 годах были разработаны и утверждены ещё четыре отраслевых стандарта CBI – для проектов по солнечной энергетике, низкоуглеродному общественному транспорту (скоростной автобус) и низкоуглеродистым зданиям. Следует отметить, что предлагаемые CBI стандарты не дают четкого ответа в отношении различий (если таковые имеются) между «климатическими» и «зелёными» облигациями. В связи с этим в ряде стран (в частности, в КНР) регуляторы и эмитенты склонны рассматривать понятие «зелёных» облигаций шире, чем «климатические» облигации. Поэтому в этих странах действуют отличные от используемых в стандартах CBI перечни секторов и отраслей, которые отнесены к категории «зелёных».

Ключевым стимулом для развития рынка «зелёных» облигаций стали разработанные Принципы «зелёных» облигаций (Green Bonds Principles, далее – GBP). Они являются в настоящее время принятыми эталонами, которым следуют большинство мировых эмитентов «зелёных» облигаций. Соблюдение GBP гарантирует инвесторам, что эмитент соответствует определённым стандартам в отношении того, куда направляются средства от облигаций, как выбираются проекты и какие отчёты предоставляются инвесторам.

В марте 2015 года при поддержке Международной ассоциации рынков капитала (ICMA) было опубликовано второе издание GBP. В обновлённом издании выделены четыре компонента «зелёных» облигаций:

- привлекаемый капитал должен быть направлен на реализацию «зелёных» проектов, которые должны быть надлежащим образом описаны в документации по выпуску ценных бумаг. Все указанные «зелёные» проекты должны приносить экологическую пользу, подлежащую оценке эмитентом с точки зрения качественных и, если возможно, количественных характеристик;

- инвестиции обязательно должны проходить оценку на соответствие экопринципам. Эмитентам рекомендуется раскрывать данную информацию в контексте их приоритетных целей, стратегии, политики или процессов, связанных с экологической устойчивостью, и проводить независимую внешнюю оценку для подтверждения соответствия своих облигаций четырем ключевым блокам;

- привлекаемые эмитентом средства должны иметь исключительно целевой характер, поступления от размещения «зелёных» облигаций должны быть зачислены на отдельный счет, сформированы в отдельный портфель или иным подходящим образом отдельно учитываться эмитентом. Способ учета должен быть зафиксирован эмитентом в виде отдельной внутренней процедуры, связанной с проведением кредитных и инвестиционных операций в отношении «зелёных» проектов;

- информация об их расходовании должна быть прозрачной. Эмитенты должны собирать и быть готовыми предоставить актуальную информацию об использовании средств, которая подлежит ежегодному обновлению до момента полного использования средств и своевременному обновлению в случае существенных изменений. Ежегодный отчет должен включать список проектов, на которые были направлены средства от «зелёных» облигаций, а также краткое описание проектов, указание суммы направленных средств и ожидаемое воздействие проектов. Соблюдение GBP является дополнительным подтверждением для инвесторов с учетом мнения третьей стороны – независимого эксперта, что эмитент и реализуемый им проект соответствуют требованиям GBP [3].

«Зелёные» облигации являются одной из составляющей идеологии ESG (Environmental, Social,

Governance). Выпуская «зелёные» облигации, компании должны соответствовать стандартам развития в этих категориях, чтобы получить отличную ESG оценку. Так, **экологические принципы** – это показатель заботы об окружающей среде и сведение к минимуму ущерба, который наносится экологии, экономия потребления природных ресурсов, что может благоприятно повлиять на прибыль организации. **Социальные принципы** показывают отношение компании к своему персоналу, партнерам, клиентам, контрагентам. Здесь речь идет про отношение к здоровью и качеству условий труда и инвестиции в социальные проекты. **Управленческие принципы** показывают качество управления компаниями, прозрачность отчетности, своевременно выплаченные зарплаты и премии, здоровую обстановку в офисах, противодействие коррупции, соблюдение прав инвесторов. Для инвесторов соблюдение принципов ESG является веским доказательством в пользу приобретения таких ценных бумаг. Понимая это, эмитенты стремятся внедрять и развивать культуру ESG в целях повышения своей престижности, привлекательности и привлечения как можно больше инвестиций.

«Зелёные» облигации различаются между собой прежде всего по механизмам формирования (прямая эмиссия или капитализация агрегированных залоговых активов), по эмитентам (суверенные, муниципальные, международные банковские, корпоративные, национальные банковские) и характеру долгового регресса (на какие активы обращается регресс и кто несет основное бремя риска невыплат по долговым обязательствам).

В «зелёных» облигациях прямой эмиссии можно выделить: обычные облигации с общим обязательством («plain vanilla») и более сложные – проектные и доходные облигации. На начальных этапах организации рынка «зелёных» облигаций обычно выпускаются облигации с общим обязательством («plain vanilla»), которые диверсифицируются по эмитентам. От традиционных облигаций они отличаются тем, что средства от их эмиссии имеют целевое направление – финансирование «зелёных» проектов. При этом выплаты по облигациям не связаны с результатами реализации этих проектов и инвесторы не несут проектных рисков.

По мере развития рынка «зелёных» облигаций начинают использоваться более сложные облига-

ции прямой эмиссии – проектные облигации. Проектные облигации обычно определяются как облигации с фиксированным доходом, предназначенные для частичного или полного финансирования долгового обязательства по инфраструктурным проектам.

Для государства прежде всего важно обеспечить запуск рынка «зелёных» облигаций, создав благоприятные условия для всех стейкхолдеров и участников рынка, сбалансировав их экономические интересы. Но в стратегическом плане государству еще более важно скоординировать развитие этого рынка с решением макроэкономических задач, связанных со стабилизацией финансовой системы и «зелёным» ростом. В целях оказания содействия органам государственной власти в разработке мер стимулирования рынка «зелёных» облигаций в рамках Программы ООН по окружающей среде было также подготовлено Руководство по «зелёным» облигациям, которое, как отметил председатель попечительского совета Climate Bond Initiative Ш. Кидней (S. Kidney), поможет им в реализации национальных вкладов в глобальные климатические действия. В этом документе конкретизируются инструменты государственной политики и даются рекомендации по выработке мер государственной поддержки.

В мире накоплен значительный арсенал инструментов государственной поддержки развития рынков «зелёных» облигаций, конкретный выбор которых определяется странами в зависимости от принятой политики по «озеленению» экономики и финансов.

И в заключение хотелось бы сказать, что «зелёные» облигации это новый инструмент для Узбекистана, ориентированный на будущее, который через финансирование экологических, энергоэффективных и низкоуглеродных проектов подчеркивает политику, направленную на долгосрочное и устойчивое развитие, успешное расширение спектра активов, доступных заемщикам, и привлечение новых инвесторов. Узбекистан заинтересован в дальнейшем развитии рынка «зелёных» финансов. Для полноценного формирования и развития рынка «зелёных» финансов предстоит разработать нормативную базу для оценки «зелёных» проектов, систему верификации и сертификации «зелёных» облигаций и иных финансовых инструментов.

Как показывает мировой опыт, ни одна страна не сможет запустить свою систему «зелёного» финансирования без участия финансового регулятора. Центральный банк Узбекистана может мобилизовать финансовые организации, оказать им поддержку в целях разработки и согласования

добровольных принципов в отношении выпуска «зелёных» облигаций, управления экологическими и социальными рисками или общих принципов, касающихся «зелёного» банковского финансирования.

Список использованной литературы:

1. Московская биржа 2011–2022. <https://bondguide.moex.com/articles/bond-preparation-process/42>. (электронный ресурс).
2. Что такое «зелёные» облигации. 4. Бум на мировом рынке (электронный ресурс) <https://trends.rbc.ru/trends/green/60ddcae59a79476590c44ef6>
3. «Концепция организации в России методологической системы по развитию «зелёных» финансовых инструментов и проектов ответственного инвестирования». Экспертный совет по рынку долгосрочных инвестиций при Банке России. Рабочая группа по вопросам ответственного финансирования (ESG-finance). Москва 2019 (открытый доступ).
4. Отчет о научно-исследовательской работе «Зелёное» финансирование как механизм финансовой поддержки инвестиционной деятельности в целях обеспечения сбалансированного и устойчивого роста: возможности для России» (заключительный). Министерство финансов РФ «Научно-исследовательский финансовый центр» (НИФИ).

UDC: 331.101

Trends and priorities for innovation and investment activities in industrial enterprises

Саноат корхоналарида инновацион-инвестицион фаолиятни амалга ошириш тенденциялари ва устувор йўналишлари

Тенденции и приоритеты инновационно-инвестиционной деятельности промышленных предприятий

Zumrat GAIBNAZAROVA

DSc, Professor of «Economics and management of industry» department
Tashkent State Technical University

Bobir FARKHODOV

Trainee researcher of «Economics and management of industry» department
Tashkent State Technical University

Annotation

The article deals with the issues of innovation and investment activities based on the correct assessment and management of regional financial and investment potential while implementing policies towards macroeconomic stability and economic growth in the strategic development of the country ensuring relevant socio-economic development of regions, effective use of potential economic and resource capacity and balanced economic development to further deepen reforms.

Мақолада мамлакатимизнинг стратегик ривожланишида макроиқтисодий барқарорликка эришиш ва иқтисодий ўсишнинг таъминлашида ҳудудларнинг мувофиқ равишида ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш, потенциал иқтисодий-ресурс салоҳиятидан самарали фойдаланиш ва ҳудудларнинг мутаносиб иқтисодий ривожланишини таъминлашга қаратилган сиёсатни амалга оширишда ҳудудий молиявий-инвестицион салоҳиятини тўғри баҳолаш ва бошқариш негизда инновацион-инвестицион фаолликни янада жонлантириш бўйича ислохотларни чуқурлаштириш ҳақида фикр юритилган.

В статье рассмотрены вопросы инновационно-инвестиционной деятельности на основе правильной оценки и управления региональным финансово-инвестиционным потенциалом при реализации политики, направленной на достижение макроэкономической стабильности и экономического роста в стратегическом развитии страны, обеспечение надлежащего социально-экономического развития регионов, эффективное использование экономического и ресурсного потенциала и сбалансированное экономическое развитие, дальнейшего углубления реформ.

Today, the development of the innovative economy in the world is manifested at a rapid pace. The dynamic development trend of the innovative economy will allow to more fully meet consumer demand and increase labor productivity in modern sectors of the economy. Accordingly, in the effective development of the

economy of the republic as an important alternative to its traditional resource-based model, the transition to an innovative development strategy aimed at the efficient use of human capital in order to ensure the continuous improvement of equipment and technology, the latest results of science and society as a whole. An innovative

Key words: investment climate, market and organizational capital, innovation, industrial enterprises, stability, economic growth.

development strategy with a modern information and science capacity is in line with an innovative economy - flexible, dynamic, efficient, constantly updated, with new content and vision.

Today, in determining the current and future measures of socio-economic development of our country requires a comprehensive consideration of the impact of globalization, the formation of economic development programs in terms of the impact of these processes and their consistent implementation. This also applies directly to the development of industrial sectors, in particular, modern industries.

At present, ensuring the competitiveness of the national economy is a key criterion for sustainable development of the country. The experience of advanced countries shows that this goal can be achieved only through the gradual reform, deepening of structural transformation and diversification, rapid development of new high-tech industries and industries, modernization of existing facilities and accelerating the process of technical renewal.

Competitiveness in the world market in terms of quality and price will be achieved only by expanding the volume of production and attracting and developing large investments in new types of industrial products.

As a result of the positive results achieved in the development of the economy of the Republic, as well as the establishment of modern industries and production facilities on the basis of modernization of the economy, the range of products and services is increasing and their competitiveness is adjusted to international markets.

The process of diversification of industrial production and modernization of its modern industries depends on the level of development of the material and technical base of economic activity of its subjects, as the effective use of resource potential of enterprises is a prerequisite for economic growth and stability.

In achieving macroeconomic stability and ensuring economic growth in the strategic development of our country, it is especially important to ensure the appropriate socio-economic development of the regions. The existence of asymmetric differences in the current socio-economic development of the regions requires the effective use of potential economic and resource potential and the implementation of policies aimed at ensuring the balanced economic development of the regions. At the same time, it is especially important to deepen reforms to further stimulate innovation and investment activity on the basis of proper assessment and management of

regional financial and investment potential.

In particular, in the "Priorities for Economic Development and Liberalization" outlined in the Action Strategy for the five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021, in the medium term, to perform the tasks. In addition, the following are identified as priorities for priority:

- ensuring comprehensive and effective use of natural, mineral, industrial, agricultural, tourist and labor potential of each region to accelerate socio-economic development, increase living standards and incomes;
- expansion of the scale of modernization and diversification of the regional economy, reduction of differences in the level of socio-economic development of the regions through the rapid development of relatively low-growth districts and cities, primarily through increasing industrial and export potential;
- accelerated development of small towns and settlements through the establishment of new industrial enterprises and service centers, the creation of small industrial zones, attracting funds from large business associations, bank loans and private foreign investment;
- reduction of subsidy-dependent districts and cities and expansion of the revenue base of local budgets through the rapid development of industry and services;
- further development and modernization of production, engineering, communication and social infrastructure in order to create favorable conditions for the location of industrial enterprises and other production facilities, the development of private entrepreneurship and improving the living conditions of the population.

Effective implementation of regional economic policy in the above priorities provides a practical basis for determining the strategic directions of regional investment policy in the near future.

The share of fixed capital investments in GDP in the Republic of Uzbekistan is shown in Figure 1.

The growth of investments in fixed assets in Uzbekistan in 2019 compared to 2013 amounted to 6.6 times. The highest growth rates are in Andijan (6.4 times), Jiz-zakh (7.8 times), Kashkadarya (7.3 times), Navoi (11 times), Namangan (11.5 times), Surkhandarya (9.8 times), Tashkent (5.7 times) and in Tashkent (8.3 times).

The role of fixed capital investments in the economic development of the regions is high. The importance of investments in fixed assets in the socio-economic development of the regions can be expressed as follows:

- the growth of investments in fixed assets as a factor of high technological development and intensive eco-

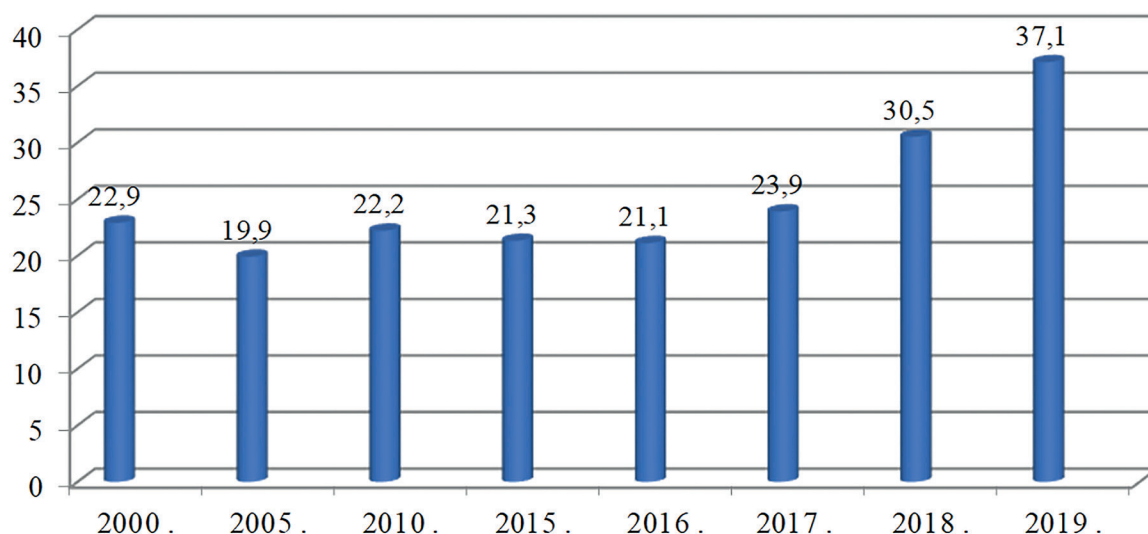

Figure 1. Share of fixed capital investments in GDP in the Republic of Uzbekistan, %

economic growth has a positive impact on the annual growth rate of GRP;

- diversification of modern industries of the economy, the implementation of structural reforms will create an opportunity to launch the production of import-substituting and export-oriented products;
- improving the living standards of the population

through the widespread development of entrepreneurship and the creation of new jobs on the basis of rational use of existing investment potential.

As a result, the expansion of aggregate demand in the economy due to the steady growth of incomes will create conditions for further development of production.

LITERATURE

1. Гаибназарова З.Т. Инновацион инвестициялаштириш жараёнидаги иқтисодий муносабатларнинг ўзига хос жиҳатлари//Илмий-методологик ва илмий-услубий журнал “Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар”, ТошДТУ, Тошкент ш., 2009 й., № 4, 134-136 бет.
2. Гаибназарова З.Т. Ўзбекистонда инновацион инвестициялаштиришнинг ҳуқуқий ва иқтисодий асослари//Республика ёш олимлари ва иқтидорли талабаларнинг илмий-амалий конференцияси мақолалар тўплами “Ўзбекистоннинг инновацион тараққиёти-ёшлар нигоҳида”, ЎзМУ, Тошкент ш., 2010 й., №1, 230-234 бет.
3. Гаибназарова З.Т. Введение инновационных научных разработок в производство//Профессор-ўқитувчилар, ёш олимлар ҳамда иқтидорли талабаларнинг олий ўқув юртлариаро илмий ишлар тўплами “Баркамол авлод” йили давлат дастурига бағишланган, ТошДТУ, Тошкент ш., 2011 й., 220-223 бет.
4. Гаибназарова З.Т. Поддержка инновационной активности государства//Республика илмий-амалий конференция материаллари “Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари” ЎзМУ, Тошкент ш., 2011 й., 187-189 бет.
5. Гаибназарова З.Т. Инновацион инвестиция ва унга таъсир этувчи омиллар//Республика илмий-амалий конференцияси мақолалари тўплами “Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида ишлаб чиқариш соҳаларини инновацион ривожлантириш муаммолари”, ҚарМЙИ, Тошкент ш., 2012 й., 276-278 бет.
6. Гаибназарова З.Т. Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш заҳиралари//“Иқтисодиёт ва таълим” журнали, ТДИУ, Тошкент ш., 2015 й., № 6, 35-39 бет.
7. Гаибназарова З.Т. Оценки стоимости инвестиционных проектов методом реальных опционов//Илмий электрон журнал “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар”, ТДИУ, Тошкент ш., 2015 й., № 6, 1-8 бет.

Biznes-Эксперт

ИҚТИСОДИЙ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ОЙЛИК НАШР

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

2022 йил, 3 (171)-сон.
2008 йил январдан чоп этилмоқда.
Муассис: “Бизнес-Daily Медиа” Ноширлик уйи МЧЖ.

№ 3 (171), 2022 года.
Издается с января 2008 года.
Учредитель: ООО Издательский дом “Бизнес-Daily Медиа”.

Таҳририят:
Бош муҳаррир — А. Ибрагимов.
Мусахҳих — М. Мусулмонкулова.
Дизайнер-саҳифаловчи — А. Хатамов.

Редакция:
Главный редактор — А. Ибрагимов.
Корректор — М.Г. Супонова.
Дизайнер-верстальщик — А.Хатамов.

Таҳририят манзили:
100000, Тошкент ш., Амира Темура кўчаси, 6.
Тел.: (+998 71) 259-21-96.
Факс: (+998 71) 259-21-97, 259-22-06.
E-mail: info@biznes-daily.uz

Адрес редакции:
100000, г. Ташкент, ул. Амира Темура, 6.
Тел.: (+998 71) 259-21-96.
Факс: (+998 71) 259-21-97, 259-22-06.
E-mail: info@biznes-daily.uz

Журнал Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 2013 йил 12 апрелда қайта рўйхатга олинган. 0507-сонли гувоҳнома.

Журнал перерегистрирован в Агентстве по печати и информации Республики Узбекистан 12 апреля 2013 года. Регистрационное свидетельство № 0507.

Журналнинг “Matbuot tarqatuvchi” АК
обуна каталогидаги юридик ва жисмоний
шахслар учун индекси — 1169.

Подписной индекс журнала в каталоге
АК “Matbuot tarqatuvchi” для юридических
и физических лиц — 1169.

Бичими 60X84 1/8 (4 б.т.). Адади 500.
Чоп этишга 30.03.2022 йилда рухсат этилди.
“VneshinvestProm» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
23-сонли буюртма. Манзил: Тошкент ш.,
Навоий кўчаси, 30-уй.

Формат 60X84 1/8 (усл. печ. лист 4). Тираж 500.
Подписано в печать 30.03.2022 г.
Отпечатано в типографии
ООО «VneshinvestProm».
Заказ 23. Адрес: г. Ташкент, ул. Навои, 30.

Бир ойда бир марта чиқади. Баҳоси келишилган нархда.
“Biznes-Эксперт” журналидан кўчириб босиш фақат таҳри-
риятнинг ёзма розилиги билан амалга оширилади.

Выходит один раз в месяц. Цена договорная.

Таҳририят фикри муаллифлар фикрига мос келмаслиги
мумкин.

Перепечатка материалов “Biznes-Эксперт” допускается
только с письменного разрешения редакции.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов.

Юборилган қўлёзмалар рецензия қилинмайди ва қайтариб
берилмайди.
Мақолалардаги факт ва рақамларнинг ҳаққонийлиги
муаллиф шахсан масъул.

Присланные рукописи не рецензируются и
не возвращаются.
Авторы несут персональную ответственность за
достоверность фактов, содержащихся в публикациях.

Реклама мазмунига реклама берувчи жавобгар.

Ответственность за содержание рекламы несет
рекламодатель.